

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

ИТИ ЖАРШЫСЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛ

№2 (57);
сәуір-мамыр-маусым
2024 жыл

 <p>International Taraz Innovative Institute named after Sherkhan Murtaza</p>	МАЗМҰНЫ	
<p>БАС РЕДАКТОР Е.Б. Саурықов Н.Ж. Муслимов М.А. Баяндин М.Н. Сарыбеков</p> <p>РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА Л.С. Қожамжарова С.О. Кубеева</p> <p>АЛҚА МҮШЕЛЕРІ А.Б. Абдуалы, Ж.Т. Сүлейменов, А.С. Кадырова, Д.Ы. Нұрмұханбет, Г.Қ. Құлабекова, Н.П. Буюклиев (Болгария), Қ. Бөлеев, Ж. Абдула, М.Н. Немеребаев, Қ.Ө. Тамабаева, В.А. Арыстанғалиева, М.М. Молдахметов, А.С. Құрманбекова, А.Е. Ботабаева, М.Н. Нұрғабылов, Ж.А. Қуатбеков, Н. Асқарбекқызы А.Б. Шырақбаев М.Б. Онгарбаева Т.Ю. Аманов (Өзбекстан), А. Сарыбаев (Қырғызстан) А. Каплин (Ресей), А.Р. Соколовский (Ресей)</p> <p>Журнал Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық</p>	<p>КУЛМАНОВА С.Ж., ҚАПАЛ А.Е. Турбулентті ағыстың тұтқыр шекаралық қабатындағы инерциялық бөлшектер динамикасы</p>	3
	<p>АКИЛОВ Е.К., ЕСМАХАНОВА Л.Н. Жылыжай – Фермерлік Шаруашылықтың (Қожалықтың) Параметрлерін Бақылау Мен Реттеуге Арналған Аппаратты – Бағдарламалық Кешенді Жасау</p>	6
	<p>УРСТЕМОВ Е. Б., БЕКМҰХАНБЕТ Ы.И. Волейболшыларды жаттықтыру сабақтарын өткізудің физиологиялық негіздері</p>	14
	<p>БЕКБЕРГЕНОВА Ж.Е., ЕСЕКЕЕВ С. Здоровое питание человека</p>	18
	<p>УЗБЕКОВА Д.С., НҰРЫШЕВА Н.О. Жарықтың шашырау интенсивтілігін Эйнштейн бойынша есептеу</p>	21
	<p>СУЙКИМБАЕВА Н.Т., ЖҰМАБАЙ А.Т. Гейзенбергтің ХХZ моделіне қолданылатын АНЗАЦ БЕТЕ әдісі</p>	25
	<p>ONGARBAYEVA M.V., YERMANOVA G.V. Relevance of the artificial intelligence system in the field of education</p>	29
	<p>АСҚАР Ж.Е., ЖАСҰР Е., ИЛЬЯСОВА И.С., ҚҰРМАНАЛИЕВА Н.С. Отбасылық құқықтық жауапкершілік және отбасылық құқықтарды шектеу</p>	33
	<p>АБАЕВ А.Т., БЕКТҰРҒАНОВА Р.Ш., СИМТИКОВ Қ.А. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы шет елдердің тәжірибесі</p>	37
	<p>ГАЙДАРҚЫЗЫ Н.Ш., АРҒЫНБАЙ И.М., ИЛЬЯСОВА И.С. Іске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуде прокурорлық қадағалау</p>	41
	<p>ЕСІРКЕП Л.Ә., БЕКТҰРҒАНОВА Р.Ш., ШЕРАЛИН Е.Т. Қазақстан Республикасында саяси жүйенің қалыптасу кезеңі</p>	44
	<p>СИМТИКОВ Қ.А., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ А., АБАЕВ А.Т. Мемлекеттік қызмет түрі ретінде прокурорлық қадағалау</p>	47
<p>ШЕРАЛИН Е.Т., ДАТЕЕВА А.М., АЛДАБЕРГЕН А., Е. Адам мен азаматтың саяси құқықтары мен бостандықтарын іске асыру</p>	50	

<p>институтының құрылтайшылығымен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде үш айда бір рет жарыққа шығады.</p> <p>Қазақстан Республикасы, Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі, Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы № KZ34VPY00065377 нөмірімен 24.02.2023 жылы берілген.</p>	<p>ЖИГУЛИЕВ Д.Д. Совершенствование мер по оптимизации административных процедур в системе государственного управления</p>	55
	<p>ИСАҚОВ Ғ.Ж., ТАЖИМБЕТОВА М. Аграрлық сала және агроөнеркәсіптік кешен құрылымы</p>	69
	<p>ИСАҚОВ Ғ.Ж., ТАЖИМБЕТОВА М. Агроөнеркәсіптік кешендердің экономикалық тиімділігін арттырудың жолдары</p>	72
	<p>ТҮРҒАНБАЕВ Қ.Д., ТАНАТОВА С.О. Өнеркәсіп өндірісінің экономикаға тигізер әсері және лизингтік тәуекелділігін шешу мәселелері</p>	75
	<p>КУШЕРОВ Н.М., СМАНОВА У.К., РЗАТАЙ А.Қ., ПРӘЛІ Ф.Е. Мектепке дейінгі тәлім-тәрбие беру жүйесінде жаңа технологияларды пайдалану ерекшеліктері</p>	79
	<p>БАКТЫБАЕВА К.С., ПРӘЛІ Ф.Е., МОМБЕКОВА С.Б. Интерактивті технологиялар арқылы бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясын дамыту</p>	83
	<p>КОБЕСОВА А.С. Қ.И. Сәтбаевтің Ұлытау өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеудегі еңбегі</p>	88
	<p>УМИРАЛИЕВА Г.Д., ИЛГИТАЕВА К.С., ЕСТАЕВА С.Т. Махмұт Қашқаридің еңбегіндегі омоним сөздердің мағыналық топтары</p>	93
	<p>ЖАЙСАНОВА З.Н., ТЕМИРЖАНОВА Ф.А., ИСАЕВА А.М. Ғұндардың батырлық жырларындағы топонимдер мен антропонимдер: аңыз бен ақиқат</p>	99
	<p>БЕЙСЕНБАЕВА А.Е., РАЙЫМБАЕВА Г.С., БОШҚАЕВА Ә.Қ. Поэтонимдер мен ономастикадағы тарихи таным</p>	108
	<p>СУЛЕЙМЕНОВА Г.Б., САДЫКОВА С.С., БЕЙБИТОВА А.Х. Көне түркі жазбаларындағы ономастикалық атаулардың тілдік ерекшелігі</p>	112
	<p>ҚАСЕНҚЫЗЫ А., САИП В.А., ҚОЖАМЖАРОВА Б.С. Цифрлық дәуірдегі биологияны оқытуда технологиялық интеграцияның маңыздылығы</p>	121
	<p>АБДРАЙСОВА А., АБДРАЙСОВА Д., АРИСТОВА А., БЕКБЕРГЕНОВА Ж.Е. Движение – это жизнь</p>	128
<p>СЛАМБЕКОВА Д.Ә., ИЛЬСОВА И.С., ҚҰРМАНАЛИЕВА Н.С.</p>	135	

	Кәмелетке толмағандардың қылмыстық суицидінің криминологиялық сипаттамасы	
	БАКТЫБАЕВА К.С., СМАНОВА У.К., ҚАДІРОВА Е.Б., РЗАТАЙ А.Қ. Жеткіншектер арасындағы суицидалды мінез-құлықтың психопатологиялық аспектілері	138
	ЕСИЛЬБАЕВА Ж.Е. Банковский мониторинг - как один из методов управления финансовыми рисками	144
	РОМАНЕНКО Е Специальные знания педагога и их место в физическом воспитании детей	149
	АЛДЕКОВА А.К., ИНАЯТОВА Г.О. Жаңаша технологияны білім беру жағдайында қолдану	157
	АЛИМБАЕВ М.К., ЕСКЕРМЕС Д.Е., МОЛДАТАЕВ М.Е., ЖУМАТАЕВ Н. Ж. Болашақ маманның кәсіби қабілетін дамыту	161
	РАХМЕТДИНОВ М.М., КАРАБАЕВА А.А., ИДРИСОВА М.Н., МЕЛДЕБЕК Р.К. Болашақ педагог-маманның ғылыми ізденістерін жетілдіру	164
	БОТАБАЕВА А.Е., НИШАНОВА Ж.Т. Заманауи қазақ тілі мен әдебиеті педагогы қызметінің басым бағыттары	168
	БӨЛЕЕВ Қ., КУШЕРОВ Н. Академик Нұрғали Сарыбеков – Қазақстанда экологиялық педагогиканың негізін тұңғыш қалаушы	171

ӘОЖ 532.13

ТУРБУЛЕНТТІ АҒЫСТЫҢ ТҮТҚЫР ШЕКАРАЛЫҚ ҚАБАТЫНДАҒЫ ИНЕРЦИЯЛЫҚ БӨЛШЕКТЕР ДИНАМИКАСЫ

(orcid.org/0000-0001-5540-4262)

Кулманова Самал Жетесовна аға оқытушы, e-mail: kulmanovasamal8@gmail.com

Қапал Аяжан Есенбекқызы студент, e-mail kapalayazhan@icloud.com

М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қабырғаға жақын тұтқыр шекаралық қабаттағы инерциялық бөлшектердің динамикасы теориялық зерттелді. Біртекті емес турбулентті ағыстарды сипаттағанда біз сұйықтың физикалық қасиеттері бойынша бақылау нүктесіндегі жылдамдықтың турбулентті флуктуация интенсивтілігін айтамыз. Тәжірибеде мұндай жағдай сұйық шекараларымен немесе әсер ететін күштердің біртексіздігімен түсіндіріледі. Зертханалық және компьютерде жасалған эксперименттер нәтижесіне теориялық талдау жасай отырып, кеңістіктегі біртекті емес турбулентті ағысқа орналастырылған инерциялы бөлшектер кеңістікте біртексіз таралады деп айта аламыз.

Әдебиеттерге шолу жасай отырып, статистикалық тепе теңдік жағдайында инерциялық бөлшектер концентрациясының профілі турбулентті интенсивтілік минимумында максимум мәнге ие екені белгілі болды. Бұған қарама қарсы, инерциялық емес бөлшектердің (ағынмен пассивті түрде ілісіп жүретін бөлшектер) тепе теңдікте таралуы, яғни ағыс сығылмайтын кезде әрқашанда біртекті болады.

Тірек сөздер: тұтқыр орта, турбулентті ағыс. Стокс саны, тұтқыр шекаралық қабат.

Аннотация. В данной статье теоретически исследована динамика инерционных частиц в вязком пограничном слое вблизи стенки. При описании неоднородных турбулентных течений мы имеем в виду интенсивность турбулентных колебаний скорости в контрольной точке согласно физическим свойствам жидкости. На практике такая ситуация объясняется границами жидкости или неоднородностью действующих сил. Проводя теоретический анализ результатов лабораторных и компьютерных экспериментов, можно сказать, что инерционные частицы, помещенные в неоднородный турбулентный поток в пространстве, распределяются в пространстве неоднородно. Из обзора литературы известно, что в случае статистического равновесия профиль концентрации инерционных частиц имеет максимальное значение при минимуме турбулентной интенсивности.

Ключевые слова: вязкий слой, турбулентное течение, число Стокса, вязкий пограничный слой.

Annotation. In this article, the dynamics of inertial particles in a viscous boundary layer near a wall is theoretically studied. When describing inhomogeneous turbulent flows, we mean the intensity of turbulent velocity fluctuations at a control point according to the physical properties of the fluid. In practice, this situation is explained by the boundaries of the fluid or the heterogeneity of the acting forces. Carrying out a theoretical analysis of the results of laboratory and computer experiments, we can say that inertial particles placed in a non-uniform turbulent flow in space are distributed non-uniformly in space. From a review of the literature it is known that in the case of statistical equilibrium, the concentration profile of inertial particles has a maximum value at a minimum turbulent intensity.

Key words: viscous layer, turbulent flow, Stokes number, Vyaz boundary layer.

Гидродинамикалық турбуленттіліктің қабырғаға жақын облысы тәжірибелік тұрғыдан алғанда кеңістіктегі біртекті емес статистикалық қозғалыстың кездейсоқ ағынының мысалы. Ұсынылған статикалық моделдер тұтқыр қабаттағы бөлшектер динамикасының ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік береді. Екі динамикалық фазалық ауысу локализация – делокализация бар екенін көрсетеді. Бірінші ауысу Стокс санымен бақыланады және диффузионды деп аталатын орташа инерцияланған бөлшек үшін орындалады. Қатты инерцияланған бөлшектер үшін бақыланын екінші фазалық ауысудың бақылау параметрі қабырғаға соқтығысудың серпімсіздік дәрежесі болып табылады, сондықтан ауысудың өзі серпімсіз коллапс болып аталуы мүмкін. Келесі бөлімдерде тұтқыр қабаттағы жылдамдық өрісі мен бөлшектер қозғалысының теңдеуін қарастырамыз, кейін инерциялары әртүрлі бөлшектердің таралу функциялары терминіндегі турбулентті транспорттың статистикалық сипатына келеміз [1].

Сұйықтың тұтқыр қабатындағы жылдамдық өрісінің құрылымы.

Тұтқыр шекаралық қабат бұл турбулентті ағынды шектейтін облыс, оның шегінде Навье – Стокс теңдеуіндегі тұтқыр мүше инерциялық қосындыдан үлкен болады. Тұтқырлық қабырғаға жақын облыстағы сұйықтың өрісін тегістейді, ал ол флуктуация әсерінен уақыт бойынша кездейсоқ болып табылады.

Декарттық координаталар жүйесіндегі x осін орташа ағын бойына бағыттайық, ал z осін сұйық алып тұрған көлемнің ішіне жазық қабырғаға перпендикуляр бағыттаймыз. Ыңғайлы болу үшін қабырғаның беті $z = 0$ жазықтығымен сәйкес келеді деп есептейміз. Сұйықтың жылдамдық өрісіне Рейнольдстік жіктеу енгіземіз:

$$\vec{u} = \vec{U} + \vec{u} \quad (1)$$

мұндағы $\vec{U}$ және $\vec{u}$ орташа флуктуация компонентасы. Қабырғаға параллель жазықтықтағы ағынның біртектілігіне байланысты, $\vec{U}$ тек z координатасына тәуелді. Тұтқыр қабаттың қалыңдығын L арқылы белгілеп, $z \ll L$ кезіндегі бастапқы жуықтауда төмендегі сызықтық профилді аламыз [2]:

$$U_x = \frac{z}{L} U_L, \quad U_y = 0, \quad U_z = 0 \quad (2)$$

мұндағы U_L тұтқыр қабаттың шегіндегі ағын жылдамдығы компонентасының шамасы.

$z \ll L$ облысындағы флуктуацияланатын ағын компонентасы үшін төмендегі теңдік сәйкес келеді:

$$u_x^* \sim \frac{z}{L} U_L, \quad u_y^* \sim \frac{z}{L} U_L, \quad u_z^* \sim \frac{z^2}{L^2} U_L \quad (3)$$

Жоғарыда көрсетілген тәуелділіктерден шығатыны тұтқыр қабаттағы жылдамдық өрісі тегіс, ал сұйықтың сығылмауы мен қабырға бетіне жұғылу шарты шығады. Қабырға бойымен флуктуацияланатын компонента $\vec{u}$ корреляциялық L реттегі ұзындыққа ие болады, ал оның корреляциялау уақыты $\tau_c \sim L/U_L$.

Ары қарай бізге турбулентті диффузия тензоры керек болады және ол төмендегі қатынаспен анықталады:

$$D_{ij}(\vec{r}_1, \vec{r}_2) = \int_0^\infty \langle u_i^*(\vec{r}_1, t) u_j^*(\vec{r}_2, 0) \rangle dt \quad (4)$$

Мұндағы бұрыштық жақшалар статистика бойынша жылдамдық өрісі флуктуациясының орташа шамасын көрсетеді. Бір нүктелі $D_{ij}(\vec{r}, \vec{r})$ корреляциялық функциясы $\vec{r}$ бақылау нүктесіндегі турбуленттіліктің интенсивтілігін көрсетеді. Қабырғаға параллель жазықтықтағы ағынның статистикалық қасиеттерінің біртектілігіне орай бұл нысан тек қабырғаға дейінгі арақашықтыққа тәуелді болып табылады, яғни, $D_{ij}(\vec{r}, \vec{r}) = D_{ij}(z)$. Бұл жерде турбулентті диффузияның бірағымды тензоры келесі өрнекпен анықталады:

$$D_{zz}(z) = \mu z^4 \quad (5)$$

мұндағы $\mu \sim U_L/L^3$.

Бөлшектің қозғалыс теңдеуі.

Біз нүктелік сфералық бөлшектердің шегін қарастырамыз, ол бөлшектің d диаметрі тұтқыр қабаттың L енінен әлдеқайда кіші дегенді білдіреді. Сұйыққа қатысты бөлшек қозғалысының жылдамдығы арқылы есептеп шығарылған Рейнольдс саны $Re = Vd/\nu$ аз болады, сол себепті бөлшектің айналасындағы ағыс тұтқыр болады, сұйықтың тұтқырлығы ν әрпімен белгіленген. Сонымен қатар, бөлшек материалының тығыздығы сұйықтың тығыздығынан үлкен болады деп есептейміз. Осы болжамдарды ескере отырып бөлшек қозғалысының теңдеуін төмендегі қатынаспен өрнектеуге болады:

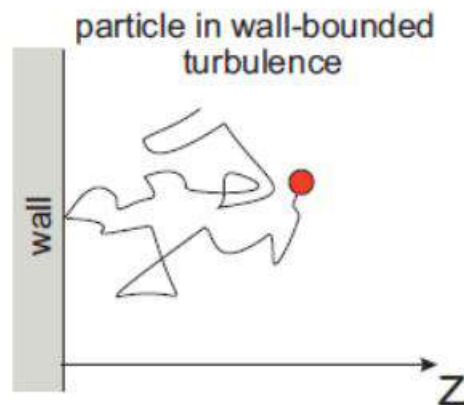
$$\frac{d\vec{v}}{dt} = -\frac{\vec{v} - \vec{v}(\vec{r}(t), t)}{\tau} \quad (6)$$

мұндағы $\vec{r}$ бөлшектің координатасы, $\vec{v} = \frac{d\vec{r}}{dt}$ оның жылдамдығы, ал $\tau = d^2 \rho_0 / 18 \nu \rho$ стокстық релаксация уақыты. Басқаша айтқанда, сұйықтың бөлшекпен өзара әсерлесуін қарастырылып отырған нүктедегі сұйықтың және бөлшек жылдамдығының айырмасына пропорционал тұтқыр үйкеліс күші береді [3].

Бұл жұмыста бір бөлшектің динамикасын қарастырып қана қоймай, турбулентті ағындағы бөлшектер ансамблін де қарастырамыз. Ескеретін жағдай зерттеулер барысында

жүргізілген талдау бөлшектің ағынға кері әсерін, бөлшектердің өзара соқтығысуын және олардың бір бірімен гидродинамикалық әсерлесуін қарастырмайды. Қоспа фазасының концентрациясы мейлінше аз болғанда мұндай ықшамдауды қолдану тиімді.

Сурет 1. Жазық қабырғаның жанындағы кездейсоқ гидродинамикалық ағыстағы инерциялық бөлшектің қозғалысы

Енді бөлшектің қабырғамен өзара әсерін ескеру қажет, ал ол дегеніміз гидродинамикалық өзара әсерлесу кезіндегі, сондай ақ соқтығысу процесі кезіндегі серпімді күштер болып табылады. Біз лездік серпімсіз соқтығысулар моделіне қарастырамыз, яғни, қабырғаға соқтығысу моментіндегі бөлшектің жылдамдық компонентасы өзінің таңбасын лезде қарама қарсы белгіге қзгертеді, ал жылдамдық модулі бірден кем болатын бірнеше оң санға артады, яғни

$$v_z \rightarrow -\beta v_z \quad 0 < \beta \leq 1 \quad (7)$$

Соқтығысқанға дейінгі және соқтығысқаннан кейінгі бөлшектің жылдамдықтарының шамасын байланыстыратын β коэффициентін енгіземіз, әдетте оны жылдамдықты қайтадан қалпына келтіру коэффициенті деп атайды, бөлшектің қабырғамен әсерлесуінің диссипативті деңгейін сипаттайды. Жылдамдықты қайта қалпына келтіру коэффициентінің концепциясы Ньютоннан бастау алады және қазіргі таңда түйіршіктелген материалдар теориясында соқтығысатын денелердің пластикалық деформация эффектісін моделдеу үшін кеңінен қолданылады. Соқтығысу моментінде бөлшектердің жылдамдықтары мейлінше жоғары болғанда, гидродинамикалық әсерлесуді лездік соқтығысулар моделі шеңберінде жылдамдықты қайта қалпына келтірудің тиімді коэффициенті арқылы есепке алуға болады [4,5].

Басқаша айтқанда, қайта қалпына келтіру коэффициенті β соқтығысу моментіндегі бөлшек жылдамдығының функциясы. Сонымен қатар, қабырға мен бөлшектің бетінің тегіс еместігі бұл параметрдің стохаостылығына әкеледі. Дегенмен, нолдік жуықтау ретінде β тұрақтысы моделімен шектелеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Van Kampen N. G. Diffusion in inhomogeneous media // Journal of physics and chemistry of solids. 1988. Vol. 49, no. 6. Pp. 673-677.
2. Jayannavar A.M., Mahato M.C. Macroscopic Equation of Motion in Inhomogeneous media. arXiv preprint cond-mat/9509059.
3. Burkhardt T.W. First Passage of a Randomly Altered Particle // First-Passage Phenomena and Their Applications. World Scientific, 2014.
4. McKean H.J. A winding problem for a resonator driven by a white noise // Journal of mathematics of Kyoto University. 1998. Vol. 2. Pp. 227-235.
5. Cornell S.J., Swift M.R., Bray A.J. Inelastic collapse of a randomly forced particle

// Physical review letters. 1998. Vol. 81, no. 6. P. 1142.

УДК 004

ЖЫЛЫЖАЙ – ФЕРМЕРЛІК ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ (ҚОЖАЛЫҚТЫҢ) ПАРАМЕТРЛЕРІН БАҚЫЛАУ МЕН РЕТТЕУГЕ АРНАЛҒАН АППАРАТТЫ – БАҒДАРЛАМАЛЫҚ КЕШЕНДІ ЖАСАУ

Акилов Е.К.¹, студент, e-mail: 1eraliakylov@gmail.com
Есмаханова Л.Н.² PhD доктор, кафедра меңгерушісі, доцент м.а.,
e-mail: 2laura060780@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3308-9676>

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы

Андатпа. Интернет – технологияның дамуы әртүрлі қондырғыларды қашықтан басқаруға мүмкіндік береді. Бұл мақалада жылыжайдың микроклиматын бақылайтын қашықтан басқарылатын қондырғының сипаттамасы қарастырылады. Ғылыми жаңашылдығы – бұлттық сервистерді қолдана отырып қондырғыларды қашықтан басқаруға мүмкіндік беретін интернет концепциясы қолданылды. Жылыжайлардың микроклиматын басқару үшін IoControl бұлттық сервисіндегі қолданушы интерфейсі пайдалана отырып интернетке қосылған кез келген қондырғыдан жылыжайдың параметрлерін бақылауға және реттеуге болады. Бұл жұмыста жасалған құрылғыға қойылатын функционалдық талаптар анықталды, негізгі элементі Arduino Uno болып табылатын және онда микроконтроллер мен сыртқы құрылғылардың қосқыштары да орналасқан қондырғының құрылымдық сұлбасы көрсетілді. Басқару нысаны мен қолданушының өзара әсерін қамтамасыз ететін, IoControl бұлттық сервисінде жасалған қолданушы интерфейсі сипатталды, сонымен қатар, оны жасау кезеңдері көрсетілді. Микроклиматты басқару режимдері және оған сәйкес келетін орындаушы қондырғылар мен айнымалылар қарастырылды.

Кілт сөздер: бұлттық сервис, автоматтандыру, микроклимат, датчик, жылыжай, орындаушы қондырғылар.

Аннотация. Развитие интернет-технологий позволяет удаленно управлять различными устройствами. В данной статье описан пульт дистанционного управления, управляющий микроклиматом теплицы. Была использована научная инновация – концепция Интернета, позволяющая удаленно управлять объектами с помощью облачных сервисов. Для управления микроклиматом теплиц вы можете отслеживать и корректировать параметры теплицы с любого устройства, подключенного к Интернету, с помощью пользовательского интерфейса облачного сервиса IoControl. Определены функциональные требования к устройству, созданному в данной работе, показана структурная схема устройства, основным элементом которого является Arduino Uno, и где расположены разъемы микроконтроллера и внешнего устройства. Описан пользовательский интерфейс, созданный в облачном сервисе IoControl, обеспечивающий взаимодействие объекта управления и пользователя, а также показаны этапы его создания. Рассмотрены режимы управления микроклиматом и соответствующие им исполнительные единицы и переменные.

Ключевые слова: облачный сервис, автоматизация, микроклимат, датчик, теплица, исполнительные приборы.

Annotation. The development of Internet technologies makes it possible to remotely control various devices. This article describes a remote control that controls the microclimate of

a greenhouse. A scientific innovation was used - the concept of the Internet, which allows you to remotely manage objects using cloud services. To control the microclimate of greenhouses, you can monitor and adjust greenhouse parameters from any device connected to the Internet using the user interface of the IoControl cloud service. The functional requirements for the device created in this work are determined, the block diagram of the device is shown, the main element of which is Arduino Uno, and where the connectors of the microcontroller and external device are located. The user interface created in the IoControl cloud service, which ensures interaction between the control object and the user, is described, and the stages of its creation are also shown. Microclimate control modes and their corresponding executive units and variables are considered.

Keywords: cloud service, automation, microclimate, sensor, greenhouse, actuators.

Кіріспе. Цифрландыру дамыған заманда адам өмірінің барлық салаларында күнделікті өмірде көмектесетін және оны ыңғайлы ететін түрлі гаджеттер халық арасында үлкен сұранысқа ие болды.

Жылыжайға арналған аппаратты – бағдарламалық кешен жасаудың өзектілігі оның параметрлерін қашықтан басқару мүмкіндігінде болып отыр.

Жылыжайда қажетті микроклиматты сақтау маңызды, себебі дақылдардың өсу кезеңдерінде климат параметрлерінің мәндері де әртүрлі болады.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты бұлттық сервистерді қолдану арқылы жылыжайдың микроклиматын қашықтан басқаратын аппаратты – бағдарламалық кешенді жасау болып табылады.

Қойылған мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді орындау қажет:

- жобаланатын кешенге қойылатын функционалдық талаптарды анықтау;
- аппараттық бөлімдегі құрылымдық сұлбаны жасау;
- IoControl бұлттық сервисінде қондырғының екі жұмыс режимі үшін қолданушы интерфейсін жасау.

Қондырғылар арасында мәліметтерді таратуға мүмкіндік беретін желілік ортадағы танымал трендтердің бірі – заттар интернеті болып табылады. Мәліметтерді тарату үшін арнайы бағдарлама жазып қажет емес, бұлттық сервистердің бірін қолдану жеткілікті. Бұлттық сервис микроклимат параметрлерін тіркейді және қолданушының компьютерінде немесе телефонында online режимде көрсетіп отырады. Қолданушы жылыжайда орналастырылған датчиктерден алынған мәліметтерді бақылап қана емес, орындаушы құрылғылар арқылы оларға өзгерістер де енгізе алады, мысалы, жылу беру жүйесін қосу немес өшіру, суару, жарықты реттеу және терезе ашу. Жасалатын қондырғы өлшеу нысанынан қашықта бола тұра бөлмедегі микроклиматты бақылайтын құрылғылардың тек қана көрсеткіштерін алып қана қоймай, Интернет арқылы дербес компьютерге немесе телефонға мәліметтерді жібереді, әрі жылыжайдың ішіндегі орындаушы құрылғыларды басқарады.

Бұл модуль жылыжайдағы микроклиматты бақылауға және қажет болған жағдайда керекті құрылғыларды қосуға, өшіруге мүмкіндік береді. Қосу және өшіру режимдері жартылай автоматты түрде немесе мобильді телефон мен компьютер арқылы қашықтан берілген команда бойынша іске асырылады, ал бұл жасалатын аппаратты – бағдарламалық кешеннің ғылыми жаңашылдығы болып табылады.

Жылыжайдың микроклиматын қашықтан басқаратын аппаратты – бағдарламалық кешен төмендегі функционалдық талаптарға сәйкес келу керек:

- ауаның температурасын өлшеу;
- топырақтың температурасын өлшеу;
- ауаның ылғалдылығын өлшеу;
- жарықтылықты өлшеу;
- топырақ пен ауаны қыздыру жүйесін басқару (қазандықтар);
- ылғалдандыру жүйесін басқару (ылғалдандырғыштар);

- жарық жүйесін басқару (шамдар);
- желдету жүйесін басқару (терезелер);
- суару жүйесін басқару;
- Интернет желісінің каналдары арқылы дербес компьютерден немесе телефоннан қашықтан басқару.

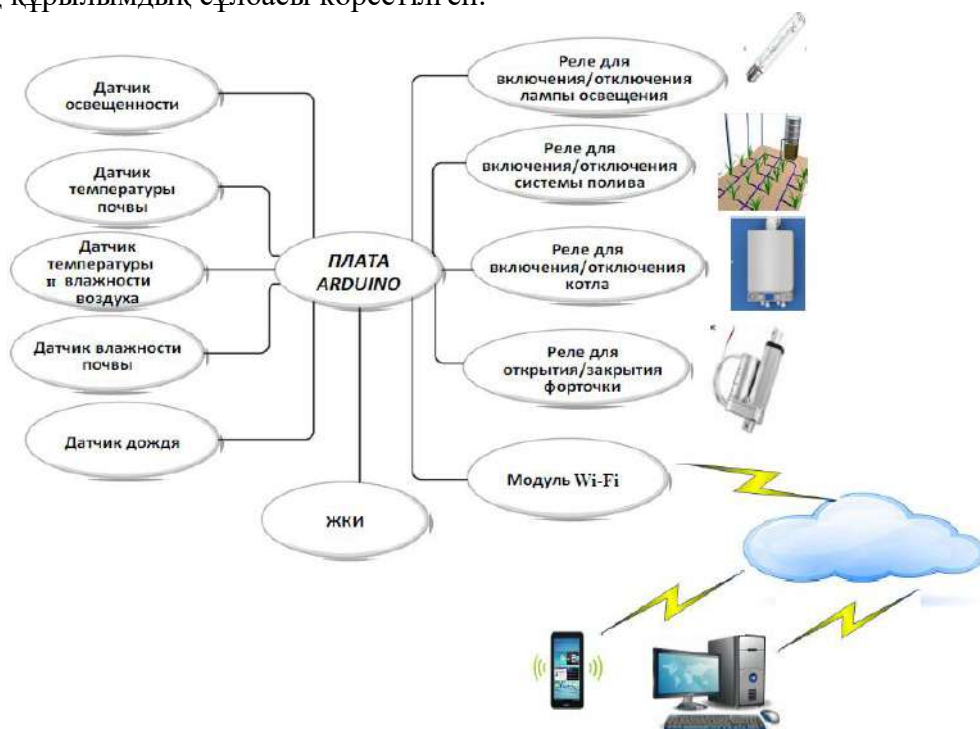
Қолданушы интерфейсі (UI) температура мен жарықты бақылауда ұстау, жарықты бақылау, көмір қышқыл газды беруді бақылау және т.с.с. микроклиматты басқару функцияларына ыңғайлы қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Жылыжайдың микроклиматын басқарудағы IoControl бұлттық сервисіндегі қолданушы интерфейсін пайдаланудың негізгі артықшылықтары:

- ыңғайлылық. UI қарапайым әрі түсінікті интерфейсін бағдарламалау саласындағы арнайы білім болмаса да жылыжай микроклиматының параметрлерін оңай баптауға мүмкіндік береді;
- икемділік. UI көмегімен өсімдіктің нақты түріне қатысты микроклиматтың әртүрлі параметрлерін баптауға болады;
- қашықтан басқару. UI интерфейсін интернет арқылы әлемнің кез келген жерінен жылыжайды бақылап отыруға болады;
- автоматтандырылған. UI интерфейсін микроклимат параметрлерін автоматты түрде реттеуге бапталған болуы мүмкін, ал ол жылыжайды басқару процесін айтарлықтай жеңілдетеді;
- есеп беру. UI өзгерістерді бақылайтын және өндіріс процесін жақсартуға мүмкіндік беретін жылыжай параметрлері бойынша есеп бере алады.

Осылайша, жылыжайдың микроклиматын басқару үшін IoControl бұлттық сервисіндегі қолданушы интерфейсін пайдалану жылыжай параметрлерін бақылау мен реттеудегі тиімді әдіс болып табылады, сондай ақ, өнім сапасы мен тиімділігін де арттырады.

Зерттеу әдісі. Микроклимат параметрлерін өлшеу үшін әртүрлі датчиктер қолданылды: топырақ пен ауа температурасы, топырақ пен ауа ылғалдылығы, жауын датчигі. 1 суретте жылыжай микроклиматын қашықтан басқаратын кешеннің аппараттық бөлімінің құрылымдық сұлбасы көрсетілген.

Сурет 1. Кешеннің құрылымдық сұлбасы: СКИ – сұйық кристалды индикатор

Құрылымдық сұлбаның құрамына төмендегі блоктар кіреді:

- ATmega 328 микроконтроллері бар Arduino Uno платасы;
- топырақ пен ауа температурасының датчиктері;
- топырақ пен ауа ылғалдылығының датчиктері;
- жарықтандыру датчиктері;
- жауын датчигі;
- жарықты қосу/өшіру релесі;
- суару жүйесін қосу/өшіру релесі;
- жылу жүйесін қосу/өшіру релесі;
- «тұман» (ылғалдылық) жүйесін қосу/өшіру релесі;
- терезені ашу және жабу жетегі;
- Wi-Fi модулі;
- сұйық кристалл индикатор (СКИ);
- телефон (немес дербес компьютер).

Arduino Uno платформасының микроконтроллері датчиктердер мәліметтерді оқиды [1–3]. Микроконтроллерге реле қосылған, ол берілген алгоритмге сәйкес орындаушы құрылғыларды қосыда немесе өшіреді, осылайша жылыжайға қажетті микроклиматты қамтамасыз етеді. Отырндаушы құрылғыларға терезені ашатын немес жebатын жетек, қыздырғыш қазандық, ауа ылғалдандырғыш – «тұман» жүйесі, суару жүйесі жатады. Ылғалдылық пен температура көрсеткіштері жылыжайдағы индикаторда көрініп тұрады. Wi-Fi модулі Arduino Uno платасының Интернетке сымсыз жалғануын қамтамасыз етеді. Ол Wi-Fi аймағында немесе қосылу нүктесіне жалғануы керек [4].

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазіргі таңда қондырғыларды телефон немесе компьютер арқылы қашықтан басқаруға мүмкіндік беретін бұлттық сервистер ерекше сұранысқа ие. Біз заттар Интернетінің концепциясын толығымен қамтамасыз ететін IoControl бұлттық сервисін таңдадық [5]. Браузердің адрес жолында бұлттық сервистің URL тереміз, ол жерде тіркелгеннен кейін 2 суретте көрсетілген веб – парақшадағы жеке кабинетке кіре аламыз.

Сурет 2. IoControl сервисі қолданушысының жеке кабинеті

Жеке кабинетте жасалған панелдер мен айнымалылар туралы ақпарат көрініп тұрады.

Ары қарай микроклиматты басқаратын режимдердің екі панелін жасаймыз: GreenHouseOne – жартылай автоматты режим және ManualMode – орындаушы құрылғыларды қолмен басқаратын режим (3 сурет).

Сурет 3. Микроклиматты басқару режимдері панелі жасалған беттің қолданушы интерфейсі

Жартылай автоматты режимде орындаушы құрылғылардың іске қосылуын басқару берілген алгоритм бойынша жүреді. Басқарушы бағдарламаға орындаушы құрылғыларды қосу/өшіру параметрлерінің шектік мәндері беріледі.

Қолмен қосу режимінде датчиктерден алынған мәліметтерге қарап қолданушы қашан нені қосатынын өзі шешеді.

Режимдердің әрқайсысына сәйкес келетін айнымалылар жасалады. Бірінші режим үшін айнымалылар деп ауаның және топырақтың температурасы мен ылғалдылығы датчигінің көрсеткіштерін айтамыз.

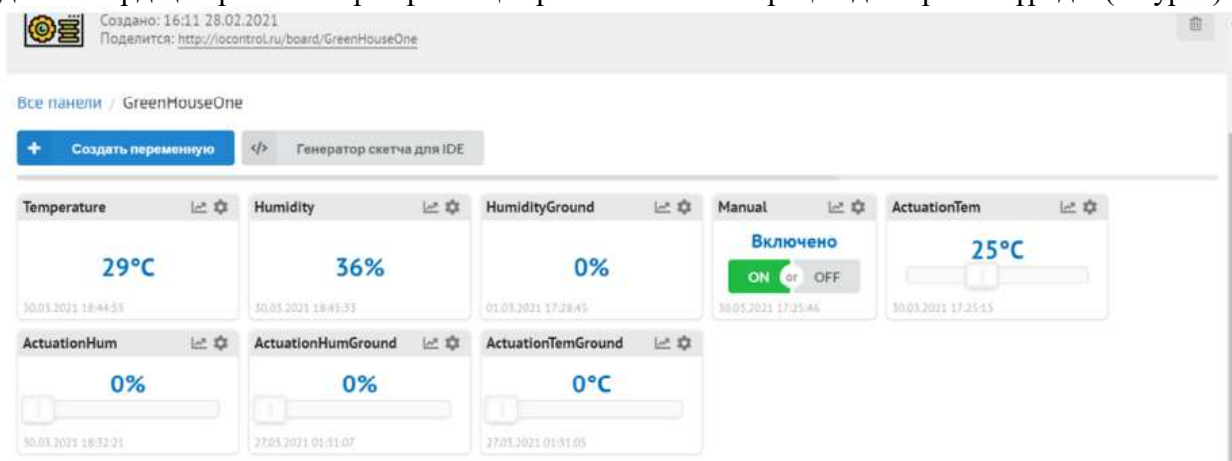
Кесте 1 айнымалылардың белгіленуі көрсетілген.

Кесте №1

Айнымалылар және оларға сәйкес келетін параметрлер

Айнымалы	Өлшенетін параметр
Temperature	Ауа температурасы
Humidity	Ауа ылғалдылығы
HumidityGround	Топырақ ылғалдылығы

Жылыжайдағы микроклиматты басқаратын қондырғы іске қосылғаннан кейін датчиктердің көрсеткіштері бұлттық сервистегі веб – парақшада көрініп тұрады (4 сурет).

Сурет 4. Өлшенетін параметрлер мәндерінің көрінісі

Кесте 2 басқару панелінің атаулары көрсетілген.

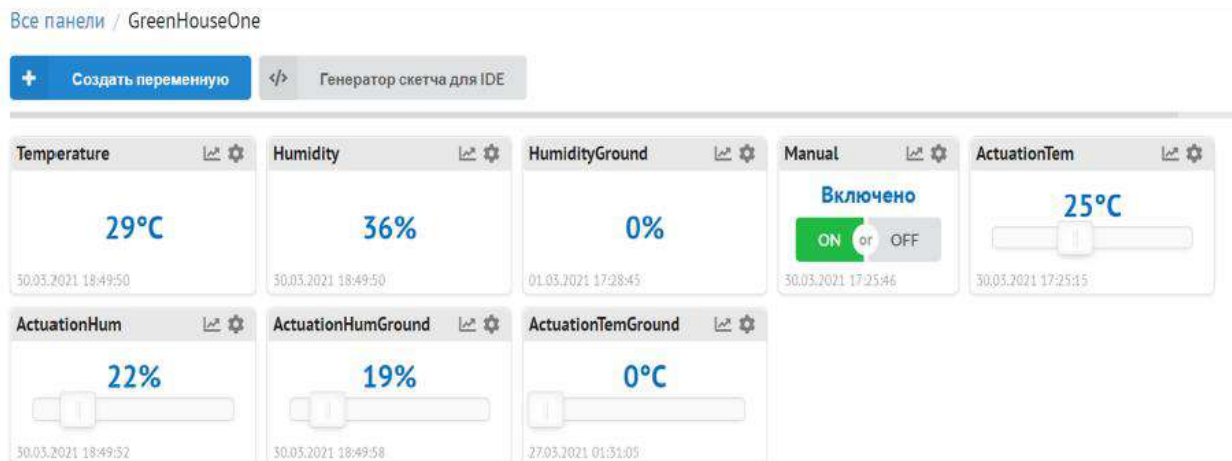
Кесте 2

Басқаратын параметрлер панелінің шамалары

Айнымалылар	Параметрлердің берілетін мәндері
ActuationTem	Жылу жүйесі қосылғанда немесе өшірілгенде, терезе ашылғанда немесе жабылғанда реле іске қосылатын ауа температурасы
ActuationTemGround	Жылу жүйесі қосылғанда немесе өшірілгенде реле іске қосылатын топырақ температурасы
ActuationHum	Тұман пайда болу жүйесі қосылғанда немесе өшірілгенде реле іске қосылатын ылғалдылық

ActuationHumGround	Суару жүйесі қосылғанда немесе өшірілгенде реле іске қосылатын топырақтың ылғалдылығы
Manual	Жұмыс режимдерін ауыстырып қосу

Ары қарай орындаушы құрылғыларды қосу немесе өшіру кезінде реле іске қосылатын температура мен ылғалдылықтың мәндерін көрсетеміз (5 сурет).

Сурет 5. Температура мен ылғалдылықтың мәндерін орнату

Қолданушының ыңғайына қарай орындаушы құрылғыларды басқару үшін қолмен іске қосу режимі қарастырылған. Режимдерді ауыстырып қосу Manual вкладкасында іске асырылады.

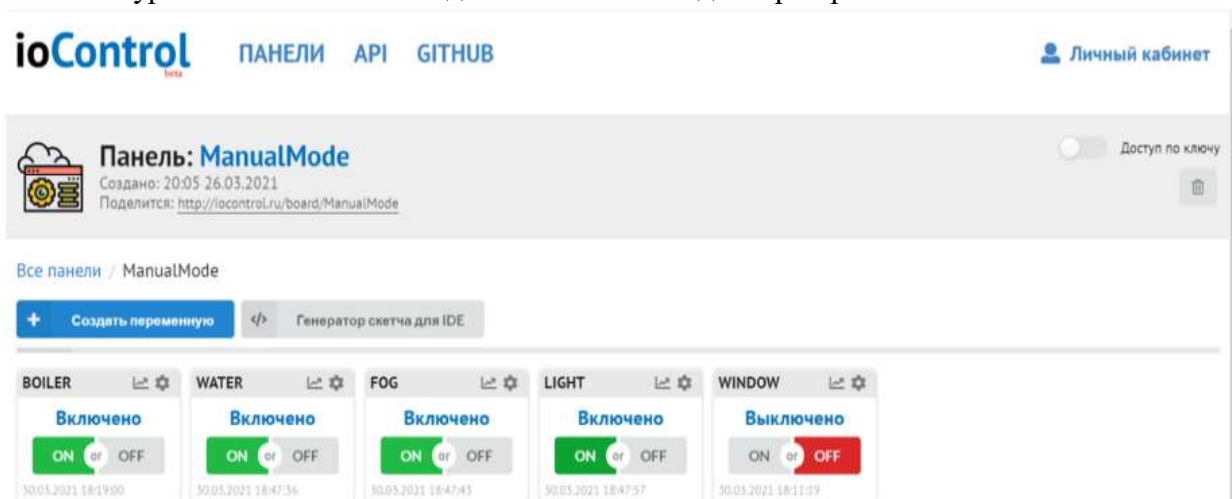
ManualMode панеліндегі айнымалылардың атауы мен оларға сәйкес келетін орындаушы құрылғылар 3 кестеде көрсетілген.

Кесте 3

Орындаушы құрылғылардың атауы

Айнымалы	Орындаушы құрылғы
BOILER	Қазандық
WATER	Су
FOG	Тұман
LIGHT	Жарық
WINDOWS	Терезе

6 суретте ManualMode моделіне сәйкес вкладкалар көрсетілген.

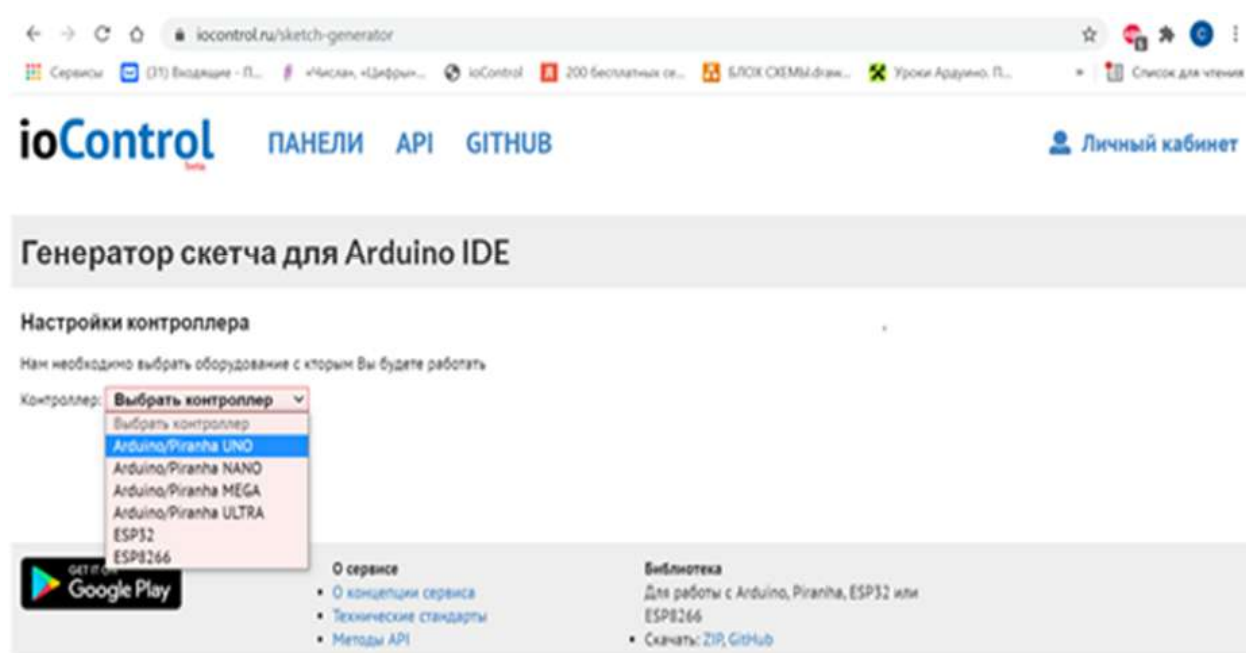

Сурет 6. ManualMode панелі

Атаулары 3 кестеде көрсетілген айнымалылардың көмегімен сәйкесінше орындаушы құрылғыларды қосуға/өшіруге болады.

Соңғы қадам «Скетч генераторы» панелінде жұмыс істейтін Arduino Uno қондырғысын таңдау болып табылады (7 сурет).

Сурет 7. Қондырғыны таңдау кезеңі

Arduino платасында орналасқан микроконтроллерге бағдарлама жазу үшін Arduino IDE ортасын қолданамыз.

Датчиктермен жұмыс жеңіл болу үшін қажетті библиотекив өз скетчине қосу жеткілікті.

Жылыжай микроклиматын басқаруға арналған аппаратты – бағдарламалық кешенді қолдану өте ыңғайлы және қолданушыға бұлттық сервисі пайладану арқылы қашықтан шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Жұмыста жылыжайдың микроклиматын басқару үшін жасалған қондырғының құрылымдық сұлбасы көрсетілді, негізгі блоктар мен олардың өзара әсерлері анықталды.

IoControl бұлттық сервисінде жасалған қолданушы интерфейсінің сипаттамасы көрсетілді. IoControl бұлттық сервисі микроклимат параметрлерін тіркейді және online режимінде қолданушының телефонында немесе компьютерінде көрсетеді. Қолданушы жылыжайда орналасқан датчиктерден алынған мәліметтерді бақылап қана қоймай, орындаушы құрылғыларды басқара алады, мысалы, жылу жүйесін қосу/өшіру, суару, жарықтандыру және терезеледі ашу.

Жылыжай микроклиматын қашықтан басқаратын аппаратты – бағдарламалық кешенді жасау келесі кезеңдерден тұрады:

Қондырғының функционалдық мүмкіндіктерін анықтау мен қойылатын талаптарды талдау. Бұл кезеңде жылыжай микроклиматының қандай параметрлері бақыланатынын және реттелетінін анықтап алу керек, мысалы, температура, ылғалдылық, жарықтандыру және т.с.с.. Сонымен қатар, қолданушыға қандай басқару интерфейсі берілетінін, қандай датчиктер мен орындаушы құрылғылар қолданылатынын анықтау қажет.

Аппараттық бөлімді жобалау. Бұл кезеңде қондырғыда жұмыс істейтін және басқару интерфейсін беретін бағдарламалық қамтамасыздандыру жасалады. Сондай ақ,

автоматты режимде жұмыс жасайтын микроклиматты басқаратын алгоритмдерді жазу қажет.

Тестілеу және жөндеу. Прототип жасалғаннан кейін оның талаптарға сәйкес жұмыс істеуіне көз жеткізу мақсатында құрдырғы мен бағдарламалық қамтамасыздандыруды тестілеу керек. Қажеттілігіне қарай өзгерістер мен түзетулер енгізіледі.

Өндіріс. Өзірлеудің барлық кезеңдерінен сәтті өткеннен кейін қондырғының белгілі бір санын дайындауға өндіріске жіберіледі.

Енгізу және қызмет көрсету. Қондырғы жылыжайға орналастырылады және микроклиматтың берілген параметрлеріне сәйкес жұмыс жасайды. Қажеттілігіне қарай жөндеу жұмыстары мен қызмет көрсетіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Альберт В.Г., Абрамов А.А., Бардакова М.А. Разработка программного обеспечения для обработки и анализа данных в теплицах. // Вестник Омского государственного технического университета. – 2016. – № 4 (78). – С. 107-114.

2. Данилова О.В., Лосева И.А. Автоматизация технологических процессов в тепличном хозяйстве. // Вестник БелГУ. Серия: Техника и технологии. – 2018. – № 3. – С. 29-33.

3. *Зараменских Е. П., Артемьев И. Е.* Интернет вещей. Исследования и область применения. М.: ИНФРА-М, 2016. 188 с.

4. Крылова Е.В. Оптимизация управления микроклиматом теплиц на основе анализа данных с использованием облачных сервисов. // Труды Международной научно-практической конференции "Информационные технологии и системы" (ИТС-2019). – М.: Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2019. – С. 184-187.

5. *Соммер У.* Программирование микроконтроллерных плат Arduino/Freduino. СПб.: БХВ-Петербург, 2012. 256 с.

6. Лебедев М.А., Кочеткова А.И. Разработка программного обеспечения для мониторинга микроклимата теплиц на основе облачных технологий. // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. – 2018. – № 6 (114). – С. 47-51.

7. Пермяков А.Н., Туров В.И., Соколов А.В. Использование облачных сервисов для управления микроклиматом в теплицах. // Труды международной научно-практической конференции "Информационные технологии и системы" (ИТС-2018). – М.: Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2018. – С. 27-32.

УДК 612. 3:796.

ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫ ЖАТТЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУДІҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ғылыми жетекшісі: Урстемов Ерік Бекежанұлы
Студент: Бекмұханбет Ысқақ Ильясұлы ДШ-21-5

Аңдатпа: Мақалада волейбол ойыны адамдардың денсаулығына және зияткерлік ойлау қабілетіне тигізетін пайдасы туралы мағұлматтар берілген. Жылдық жаттықтыру кезеңіндегі волейболшылардың дайындық жүйесін ұйымдастыру, ойыншылардың бір-бірімен қарым-қатынаста және байланыста болатыны, сөйтіп белгілі біртұтастық, бірлестік құратын құрамдас бөліктер туралы ақпараттар жиынақталған.

Түйінді сөздер: Волейбол, жаттықтыру кезеңдері, ойынның физиологиялық негіздері, тыныс, талдағыштар, белсенді демалыс.

Аннотация: В статье представлена информация о пользе занятий волейболом для здоровья и интеллектуальных способностей людей. Собраны сведения об организации системы подготовки волейболистов в годовой тренировочный период, о том, как игроки взаимодействуют и общаются друг с другом, а также о компонентах, создающих определенное единство и объединение.

Ключевые слова: волейбол, тренировочные периоды, физиологические основы игры, дыхание, анализаторы, активный отдых.

Abstract: The article provides information on the health benefits of volleyball classes and people's intellectual abilities. Information has been collected on the organization of the volleyball training system during the annual training period, on how players interact and communicate with each other, as well as on the components that create a certain unity and unification.

Key words: volleyball, training periods, physiological bases of the game, breathing, analyzers, active rest.

Бұл спорт түрі үлкен эмоционалдық және зияткерлік жағынан қаныққан спорттық ойын. Ал, спорттық ойындардың физиологиялық негіздеріне қысқаша тоқтала кетсек, спорттық ойындар ағзаның жеке жүйелерінің морфо-функционалдық жағдайына әсерлері ойындардың мерзіміне, қарқынына, алаңның аумағына, ойыншылар санына және т.б. факторларға тәуелді болады. Ойын барысында жүгірістер қанша көп болса, вегетативтік өзгерістер сонша айқын болады.

Барлық спорт ойындары аралас типті жылдамдық-күш қимылдармен сипатталады. Ациклдық қимыл қозғалыстар ойындарда басым. Көздеу қимылдарының дәлме-дәл орындалуы бұл ойындағы маңызы зор.

Бұлшық ет жұмыстары спорт ойындарында динамикалық сипатта. Бірақ күш әдістерін қолданғанда бұлшық еттер қысқа мерзімді статикалық ширығулар туғызады. Бұл спорт ойындарымен шұғылданушылардың күш дайындықтарына жоғары талаптар қояды.

Спорт ойындарындағы циклдық қимылдар қуаты ауыспалы. Ойынның әрбір сәтінде ол - үлкен, субмаксималды, максималды болуы мүмкін. Ойын барысында спортшы әрекеті қысқа мерзімге үзілуі мүмкін (ойын ережесінің бұзылуы, допты жоғалту, 1 мин. үзіліс және т.б.)

Жұмыс қуаты төмендегенде және қысқа мерзімді үзілістерде, қайта қалыпқа келу процестері күшейеді. Олар көрнекті, жоғары мамандықты жүйке процестері құбылмалы спортшыларда ерекше білінеді. Спорттық ойындар организмнің анаэробтық мүмкіндіктеріне жоғары талаптар қояды. Егерде ойын жоғары қарқанмен жүрсе (мысалы, шайбалы хоккей) организм анаэробты жағдайда жұмыс істейді, сонда ол ұзақ жүктемеге шыдай алмайды. Осыған байланысты ойын ережесі бойынша ойыншылар ауыстырылады. Спорттың мұндай түрлерінде жоғары нәтижеге жету үшін анаэробтық мүмкіндіктермен қатар, аэробтық мүмкіндіктерді де жетілдіру көзделеді.

Спорттық ойындар жылдамдық, күш, ептілік және арнайы төзімділіктің дамуына септігін тигізеді. Жаттықтыратын жүктеменің өте үлкен көлемі, жалпы төзімділік қасиетінің дамуына әкеледі.

Спорт ойындарымен шұғылданушылардың қимыл дағдылары алуан түрлі. Олардың күрделілігі алаңда тез қозғалу, допты қабылдау, беру және тағы басқа ойын әдістерін қолданумен байланысты. Спорт ойындарында қимыл дағдыларын автоматтандыру қажет. Ол қанша жоғары болса, спорттық әрекет сонша тиімді болады. Ойынның жеке әдістері ғана автоматтандырылып қана қоймай, тіпті күрделі компоненттері де автоматтандырылады. Кейбір жағдайларда үйренген қимылдар тиімсіз болады. Спортшының мұндай стереотипті әрекеттері туылған жағдайларға қарай өзгеріп отыруы қажет. Бұлар ерікті және еріксіз түрде экстраполяция жолымен жетіледі. Сонда жаңа қимыл формалары жасалуын қамтамасыз ететін шартты рефлекторлық байланыстар пайда болдады. Дәлірек айтқанда, спорттық ойындарда стереотиптік қимылдар тез және жеңіл

өзгере алуы керек. Бұл қимыл әрекеттерін басқарушы жүйке процестері құбылмалылығының арқасында іске асады.

Спорт ойындарымен шұғылдану жүйке процестері құбылмалылығын жетілдіреді. Оның жанама көрсеткіші-шартты қимыл реакцияларының латенттік уақытының қысқаруы. Жүйке процестерінің құбылмалылығы тек қана қимыл құрамы мен екпінділігін өзгерту үшін қажет емес, сонымен қатар тыныс пен қанайналым жүйесіне орайлас өзгерулеріне де қажет. Ойын қимылдардың тез, үйлесімді және дәл болуын талап етеді. Сондықтан көру мен есту мүшелерінен, ойыншылар мен доптың, өз денесінің қалпы мен бұлшық еттерінің күйі туралы, вестибуляр және қимыл талдағыштарынан келетін ақпараттар айқын және қажетті уақытта келуі шарт. Спорттық ойындар қимыл аппаратына арнайы талаптар қояды. Ойыншы дайындығында бұлшық еттер күшінің «жарылысты» қасиетін жетілдіруді, «секіргіштік» төзімділікті, сөрелік екпін жылдамдығын, жылдамдық төзімділікті қамтамасыз ететін жаттығулар көзделеді. Арнайы күш дайындығы бұлшық еттердің гипертрофиясына әкеледі. Бірақ гипертрофия олардың жылдамдық қасиетін төмендетпеуі керек.

Ал, волейбол ойынына қысқаша физиологиялық сипаттама берсек: Волейбол ойынында басқа спорттық ойындарға қарағанда алаңдағы қозғалыстар қарқыны аз. Осыған байланысты ағзадағы вегетативтік өзгерістер аса үлкен білінбейді. Координациялары күрделі волейболшылар қимылдары қаңқа еттерінің қатты болуын талап етеді, әсіресе олардың күш және жылдамдық қасиеттерінің дамуына әсер етеді. Бұл жоғарғы дәрежелі волейболшыларда аталмыш дене қуаты қасиеттері жақсы дамиды дегенді білдіреді.

Орталық жүйке жүйесі. Волейболшының шеберлігін арттыру үшін қимылдарды басқаруды жетілдіру қажет, нәтижесінде қимыл әрекеттерінің үйлесімділігі жақсарады. Үйлесімділіктің жақсарғанын ойын әдістерін орындағандағы бұлшық еттердің электрлік белсенділігінің өзгеруінен байқауға болады.

Талдағыштар. Волейбол көптеген талдағыштарға жоғары талаптар қояды. Көрнекті волейболшыларда көру аймағы, әдеттегі жағдайда, қалыпты мөлшерде. Ойын алаңына шыққанда және денені қыздырғанда көру аймағы 15-20% ұлғаяды. Көру аймағының кеңуі, көздің торлы қабықтарындағы шеткі элементтерінің және көру орталығының қозғыштығы артуымен түсіндіріледі.

Волейбол ойынында торлы қабықтың шеткі және орталық функцияларының маңызы бірдей. Торлы қабықтың шеткі элементтері таяқшылар, алаңда бағдарлауда қамтамасыз етеді. Орталық элементтері құтышалар, допты шығыршыққа тастауды орындағанда маңызды.

Ойын әрекеттерінде тереңге көру үлкен рөл атқарады. Кеңістікті түйсіну волейболшыларда, басқа спортшылар дікінен жақсы.

Жүйелі жаттығу волейболшылардың көзді қимылдату аппаратының қызметін жетілдіреді. Егерде спорт ойындарымен шұғылданбайтындарда көз еттерінің тең дамуы (ортофория) 40% болса, волейболшыларда -80%. Волейбол ойынында көзге түсетін жүктеме өте зор болғандықтан, ортофория оның шаршағыштығын төмендетеді.

Жоғары дәрежелі шебер волейболшыларда орындалған қимылдардың бағыты, амплитудасы, күші туралы ақпаратпен қамтамасыз ететін қимыл талдағышы жақсы дамыған. Талдағыштың функционалдық күйі, алдымен көру арқылы, сонан соң көздің жабылған кезінде берілген тапсырманы дәлме-дәл орындалғаны арқылы бағаланады.

Тыныс. Волейбол ойнағанда тыныс жиілігі минутына 42-48. Қимыл екпінділігі өзгергенде тыныс, жүрек соғысының жиілігінен артық болады. Бұл тынысты реттейтін механизмдер құбылмалылығының жоғары екенін көрсетеді. Қанайналым волейболда ойын қарқынына және ойыншының белсенділігіне байланысты. ЖСЖ 1 минутта орта есеппен – 170-190 рет болады.

Белсенді демалыс. Бұрынғы қалпына келтіру кезеңіндегі қайта құрылу процестерінің мінездемесі мен мерзімі, спортшының демалыс режиміне орай өзгереді. И.М.Сеченовтің

тәжірибесінде көрсетілгендей, адамның жұмыс істеу қабілетінің қалпына келуі енжар демалыс емес, белсенді демалыс арқылы жақсы жүреді. Мысалы, эргографта жұмыс істеп титықтаған бір қолдың қабілеті ол дем алып тұрған кезде, екінші қолдың жұмысымен ұштастырылса, тез қалпына келеді. Осы феноменді И.М.Сеченов талдай келіп былай түсіндірген. Дем алып тұрған қолды, жұмыс істеп тұрған қолдан шыққан афференттік тітіркеністер, жүйке орталықтары арқылы тезірек қалпына келтіреді. Осымен қатар, бір қолдың жұмысы екінші қолдың тамырларында қанайналымын жақсартады, титықтаған еттердің қалпына тез келуін қамтамасыз етеді.

Белсенді демалыс мазмұны-бір бұлшық еттердің екінші біреуімен ауысуында емес. Белсенді демалыс мазмұнына, жоғарыда айтылған механизммен қатар, сондай жұмысты бәсеңдеу ырғақпен жасаған жағдайда да, қалпына тез келуі кіреді. Мысалы, жылдам жүгірістен кейін тезірек қалпына келу үшін, жай жүгіру тиімді. Белсенді демалыс кезінде сүт қышқылы, енжар демалыс кезіндегіден қаннан тез жойылады. Басқаша айтқанда, жұмыс қуаты темен болса қалыпқа қайта келу жеңіл. Физиологиялық, тұрғыдан алғанда жарыстан немесе машықтанудан кейінгі шамалы қуатты қорытынды жаттығуларды жасау белсенді демалыс феномені болып келеді.

Қысқасы, волейболшылардың табысты дайындығы үшін негізгісі: спортшылардың жасы мен қабілетіне сәйкес келетін денелік сапаны дамыту, тиімді әдіс пен тәсілді үйрету, ойын функцияларын және жеке қабілеттіліктерді есепке ала отырып, ойын дағдыларын жетілдіру, психологиялық дайындықты жетілдіру, жылдық, апталық кезеңдегі жаттықтыру жүктемесінің құрылымы мен динамикасының тиімді құралдарын және тәсілдерін пайдаланғанда ғана нағыз волейболшыларды тәрбиелеп шыға аламыз.

Енді, осы бірінші тарау бойынша қорытынды жасайтын болсақ:

Адам өмірінде спорттың яғни дене тәрбиесінің тигізер пайдасы зор. Спортпен айналысқан адам ширақта, жылдам, төзімді болып келеді. «Дені саудың жаны сау» деп бекер айтылмаған. Спорт адам өмірінің ұзаруына, оны былай қарағанда салауатты өмір сүрудің толтырмас бөлігі.

Волейболда ойын жағдайындағы жаттығушыларда жалпы мақсатқа жету үшін өзінің ойын кезіндегі іс-қимылын ұжымының мақсатына бағындыруға, жағдайға байланысты өзінің бар мүмкіншілігімен әрекет етуге, спорттық жарыс кезінде қиындықты жеңе білуге, ойын барысындағы шиеленіскен жағдайда дұрыс шешім қабылдауға тәрбиелейді. Бұлар оқушылардың ұжымдық сезімін; тез зейін қоюы мен шапшаң ойлауын, шешім қабылдағыштығын және өзінше қимылдар жасай білу дағдысын қалыптастырады.

Жылдық жаттықтыру кезеңіндегі жоғарғы дәрежелі волейболшылардың дайындық жүйесін ұйымдастыру өте жоғары маңызға ие үрдіс болып табылады. Бұл жердегі жүйе – бір-бірімен қарым-қатынаста және байланыста болатын, сөйтіп белгілі біртұтастық, бірлестік құратын құрамдас бөліктер жиынтығы. Яғни, волейболшыларды дайындауда жаттықтырудың негізгі бөлімдері болып табылатын дене қуаты дайындығы, техникалық, тактикалық, психологиялық, теориялық дайындықтар деңгейін жоғарылатумен қатар, жаттықтыру сабақтарын өткізуде физиологиялық ерекшеліктерді де ескерген дұрыс болады.

Волейболдағы "жаттықтыру" деп волейболшыларға теориялық білімдер мен практикалық жаттығуға қажетті қабілеттерді қалыптастыруды айтады. Осылайша, волейбол ойыншысының теориялық білімдері толық қалыптасып, тиісті физиологиялық қабілеттері қалыптасқанда олар жарыстарға қатыстырылып, нақты нәтижелер бере бастайды. Ал, волейболшылардың жарыстарға көптеп қатысуы мен жеңістерге жетуі спорттық жаттықтырудың нәтижелілігінің деңгейін анықтайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Құрмашев А.С. Дене тәрбиесінің практикалық сабақтарында волейбол ойынын үйретуге арналған әдістемелік нұсқау //Ақтобе, 2010 ж.- Б.5-10.

2. Рагозин Н. М., Индивидуализация подготовки волейболистов.-Алматы: Казахская Академия Спорта и Туризма.-48 б.

3. Методическое пособие по обучению игре в волейбол и ее совершенствование: Федерация Волейбола Республики Казахстан.-Алматы.-188 б.

4. Барбара Л. Виера Бонни Джилл Фергюсон., Волейбол шаги к успеху.-Алматы.-2018.-144 б.

УДК 613.2.367

ЗДОРОВОЕ ПИТАНИЕ ЧЕЛОВЕКА

Магистр Бекбергенова Ж.Е старший преподаватель Есекеев С.

ТарПу им.М.Х.Дулати, г.Тараз

АННОТАЦИЯ: Данная работа рассматривает важность здорового питания для человеческого организма. В ней освещаются основные принципы здорового питания, включая балансировку питательных веществ, умеренное потребление и разнообразие продуктов. Также рассматриваются практические аспекты внедрения здорового питания в повседневную жизнь, включая составление сбалансированных рационов и осознанное потребление пищи. Дополнительно, в работе представлены результаты исследований, подтверждающих позитивное влияние здорового питания на продолжительность жизни и общее благополучие. Данная статья будет содержать информацию про то, насколько важно правильно и сбалансировано питаться. Насколько большой роли играет выбор продуктов и разные другие лайфхаки питания.

АНДАТПА: Бұл жұмыс адам ағзасы үшін дұрыс тамақтанудың маңыздылығын қарастырады. Ол дұрыс тамақтанудың негізгі принциптерін, соның ішінде қоректік заттарды теңестіруді, қалыпты тұтынуды және тағамның әртүрлілігін көрсетеді. Салауатты диетаны күнделікті өмірге енгізудің практикалық аспектілері, соның ішінде теңестірілген диеталар жасау және саналы түрде тамақтану қарастырылады. Сонымен қатар, жұмыста Дұрыс тамақтанудың өмір сүру ұзақтығына және жалпы әл-ауқатқа оң әсерін растайтын зерттеу нәтижелері келтірілген. Бұл мақалада дұрыс тамақтанудың қаншалықты маңызды және теңестірілген екендігі туралы ақпарат болады. Азық-түлік таңдауы және басқада әртүрлі тағамдық лайфхактер қаншалықты үлкен рөл атқарады.

ABSTRACT: This work examines the importance of a healthy diet for the human body. It highlights the basic principles of a healthy diet, including nutrient balancing, moderate consumption and a variety of foods. Practical aspects of introducing a healthy diet into everyday life, including the preparation of balanced diets and conscious food consumption, are also considered. Additionally, the paper presents the results of studies confirming the positive impact of a healthy diet on life expectancy and overall well-being. This article will contain information about how important it is to eat properly and balanced. How much of a role does the choice of products and various other nutrition life hacks play?

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: «Здоровое питание человека», «Здоровый рацион», «Крепкое здоровье», «Баланс энергии», «ЗОЖ», «Состав правильного питания».

Здоровое питание - можно рассмотреть как питание, который обеспечивает качественный рост и полноценную жизнеспособную функцию организма. Здоровое питание это своего рода профилактика заболеваний (НИЗ), включая диабет, сердечные болезни, рак и т.д. Люди в целом должны стараться поддерживать здоровье и питаться правильно на протяжении всей своей жизни. Это поможет нам сохранить здоровье наших потомков. В 21 веке, быстрое питание, который пришли к нам из запада, очень сильно способствует появлению к опасным для человека изменениям в моделях питания людей во всем мире. Можно сказать что люди сейчас потребляют большое количество вредной пищи для организма, в которых очень много калорий, свободных сахаров, жиров и других. Соответственно в рационе очень мало клетчатки, фруктов, овощей, ягод и других полезных продуктов питания. Точный состав правильного питания составляется от индивидуальных особенностей индивидуума, географии (например наличие каких то фруктов, так же их отсутствие), культуры и других факторов. Как правильно перейти на здоровый рацион питания с помощью небольших изменений? Очень хороший вопрос с точки зрения здорового образа жизни. Эксперты Всемирной организации здравоохранения утверждают что человеку нужно потреблять не три а не менее пяти порции фруктов, овощей, клетчатки, белка каждый день. Мне кажется всем ясно что это все полезно, но все таки трудно взять себя в руки и перейти на здоровую пищу. «Интервалы между приемами пищи не должны превышать 3...4 ч: это способствует употреблению умеренного количества пищи в каждый прием и формирует здоровую привычку не переедать. Употребление пищи в количестве большем, чем требуется (переедание), чаще всего связано у здорового человека с развитием чувства сильного голода из-за увеличения интервалов между приемами пищи. В то же время увеличение кратности питания за счет так называемых «перекусываний» между основными приемами пищи крайне нежелательно, поскольку это может изменить формирование нормального аппетита и нарушить ритмичную работу органов пищеварения.

Для выработки положительного динамического стереотипа пищевого поведения целесообразно принимать пищу в определенное время дня. Продолжительность еды должна быть достаточной, чтобы не торопясь и тщательно пережевывая съесть все блюда. Для этого, например, во время обеда потребуется не менее 30 мин. При торопливой еде человек съедает гораздо больше пищи, чем требуется, из-за относительного отставания времени насыщения и соответствующего поведенческого сигнала из мозга, которые лимитируются концентрацией в крови глюкозы и аминокислот по принципу отрицательной обратной связи.

Кроме того, пища плохо измельчается и пропитывается слюной, из-за чего в дальнейшем ухудшается ее переваривание и усвояемость в желудке и кишечнике.»[2] Думаю за один день нельзя изменить свою привычку не употребления фруктов и ягод, вот вам несколько советов для улучшения этих недостатков: 1. Берите любой фрукт, и добавляйте в ваш рацион, тем самым у вас появится привычка кушать фрукты каждый раз и все больше. 2. Можете делать смесь разных фруктов и овощей для приготовления смузи или перекусов. Таким образом можете пить или кушать это все вместе во время перерыва или перекусов. Это намного полезнее ломтика шоколада или жареных пирожков. 3. В каждом сезоне появляются свои сезонные овощи и фрукты. Предпочтения отдавайте именно им, так как во первых так вкуснее и лучше вкус, и во вторых, так вы можете разнообразить ваш рацион и соответствовать сезонным рецептам. Тыква, брокколи,

цветная капуста, сельдерей - вот куда должна падать ваш выбор при посещениях магазина и супермаркета. Рис. 1.

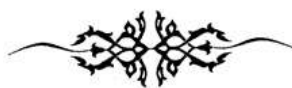
Здоровое питание это в первую очередь баланс между энергиями. Сколько мы будем получать пищевой энергии, столько и должны потратить. Если сделать наоборот, нарушается баланс обмена веществ и появляются разные болезни. Поэтому переусердствовать точно не стоит. Разделяем обмен веществ на два вида: Основной обмен и дополнительный расход. Надо здесь так же учитывать физические тренировки. Основной обмен - это энергия которая нужна нам чтобы поддерживать жизнь и расходует нашу энергию на процессы организма в состоянии покоя. Например, дыхание ,кровооток и другие. По таблице который показан в Рис. 1 можно посмотреть суточную норму основного обмена взрослого человека, с учётом массы тела и возраста, и пола также. Белок - незаменимый продукт любого рациона, без зависимости индивидуальных особенностей. Так как человек попросту не сможет без белка, потому что, при отсутствии хотя бы 1 аминокислоты, синтез сразу превращается. «В зависимости от биологической ценности различают три группы пищевых белков. Белки высокой биологической ценности – это белки, содержащие все незаменимые аминокислоты в достаточном количестве, в оптимальной сбалансированности и обладающие легкой перевариваемостью и высокой усвояемостью (более 95%). К ним относятся белки яйца, молочных продуктов, мяса и рыбы. Белки средней биологической ценности – содержат все незаменимые аминокислоты, но они не достаточно сбалансированы и усваиваются на 70...80 %. Так, недостаток лизина – основная причина пониженной ценности белков хлеба. Кукуруза дефицитна по лизину триптофану, рис–полизину и треонину. Более полноценен белок картофеля, но количество его в этом продукте невелико – около 2 %. Кроме того белки почти всех растительных продуктов трудно перевариваемы, так как они заключены в оболочки из клетчатки, что препятствует действию пищеварительных ферментов, особенно в бобовых, грибах, крупах из цельных зерен. Неполезные белки – в них отсутствует одна или несколько незаменимых аминокислот, что приводит к неполному усвоению других аминокислот и всего белка. К ним относят коллаген, эластин (содержатся в соединительной, хрящевой ткани), кератин(волосы, ногти, шерсть) и др. Так, в эластине и коллагене отсутствует триптофан и снижено количество незаменимых аминокислот.»[1] Белки сами по себе усваиваются очень благоприятно, и имеют хорошую ценность. Но растительные белки, труднее усваиваются и низкая биологическая ценность чему животных. 50% от всех белков которую человек потребляют за день должна приходиться на животный белок, а остальные проценты на растительный. Но лучше всего употреблять белки в меру. Так как если переедать, это приводит к разным болезням почек и печени. Помните что одновременно усваивается только 30 грамм. Вот несколько вариантов белковых продуктов: 1. Конечно же мясо и рыба. Около в 1 порции должно быть 85-100 грамма мяса или рыбы в запечённом, жаренном или варенном виде. 2. Яйцо. В 1 порции должно быть 2 яйца. Можно их кушать утром, вместе с кашей или просто сделать полезный сэндвич. 3. Бобовые(в особенности фасоль). Достаточно 1 десертной тарелки на одну порцию. 4. И не больше двух столовых ложек орехов. 5. 300 мл любого молочного продукта, это может быть, молоко, кефир, йогурт или сыр.

Жиры и масла - необходимые компоненты для организма человека. Обычно образуются из углеводов и белков. Ежедневно, 1 грамм на массу тела, вот в таком порядке должно быть поступление жиров и масел. 50% которых - растительный жир (например,

оливковый или подсолнечный). Разделяем также как и белок, на два вида - «Растительные жиры» и «Животные жиры». Внутри иерархии животных жиров имеется, Жирное мясо, сало, колбасные и копченые изделия, молочные жирные продукции. Они содержат насыщенные кислоты жиров. Человеческому организму требуется довольно много времени чтобы переварить эти вещества. Если будут излишне много этих жиров, то появляется большое количество холестерина, что будет сказываться на организме. Растительные же жиры имеют наоборот больше ненасыщенные жирные кислоты. И обычно в комнатной температуре они жидкие. Те же кислоты Омега-3 предотвращают накопление жиров в организме. Это означает что помогает синтезу хорошего холестерина. Как уже понятно, очень важен баланс. 2-3 раза в неделю готовьте жирную рыбу богатой витаминами Омега-3. Улучшится этими витаминами ваша кожа, состояние волос, ногтей, зубов. Углеводы - основной источник энергии, которую получает человек. Есть два вида углеводов: 1. Сложные углеводы. Например, рис, гречка, крупы и спагетти и макароны. 2. Простые углеводы. К ним относятся, сахар, мука высшего сорта и изделия из них. Здоровый рацион должен иметь в основном сложные углеводы. Простые же углеводы стоит ограничить с 30-40 граммов в день. Для нормального функционирования кишечника, сложные углеводы отличная помощь, так как являются источником пищевых волокон и клетчатки. Поэтому фрукты и овощи стоит включить в регулярный рацион, как минимум 500 граммов в день. Пищевые волокна помогают увеличить объем пищи, усиливают ощущение сытости и замедляют процесс опорожнения желудка. Надо помнить и еще лучше записать что продукты с высоким содержанием клетчатки включают в себя пшеничные отруби, фасоль, овсянку, орехи, финики, ягоды и фрукты. И самое последнее это Вода, даже несмотря на то что вода не имеет энергетической ценности, она является незаменимым компонентом рациона человека. Чтобы сохранить крепкое здоровье, нужно пить очень много воды, но не стоит перебарщивать. Обычно это 25-40 мл на 1 кг массы тела. С основной едой и с другими напитками (например, чая, кофе, соков и газировок) мы получаем лишь 1-2 л воды в сутки, поэтому дополнительные 3-4 стакана воды, это «must have». «Питание является одним из важнейших факторов, определяющих здоровье населения. Рациональное питание обеспечивает нормальный рост и развитие детей, способствует профилактике заболеваний, продлению жизни людей, повышению работоспособности и создает условия для адекватной адаптации их к окружающей среде.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бычкова, Т.С. Б95 Физиология питания: учебное пособие для высшего профессионального образования / Т.С. Бычкова, Е.Н. Артемова. – Орел: ФГБОУВПО «Госуниверситет - УНПК», 2013. – 163 с.
2. Королев А. А. К682 Гигиена питания : учебник для студ. учреждений высшего образования/ А. А. Королев. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательский центр

ӘОЖ 535.4

ЖАРЫҚТЫҢ ШАШЫРАУ ИНТЕНСИВТІЛІГІН ЭЙНШТЕЙІН БОЙЫНША
ЕСЕПТЕУ

(orcid.org/0009-0000-3271-6917)

Узбекова Дилдаш Сабитбекқызы магистр, аға оқытушы,
e-mail: Udildash@mail.com

Нұрышева Нұрбала Орынбасарқызы, студент, e-mail: nuryshovanurbala@gmail.com

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан

Аңдатпа. Жарықтың молекулалық шашырауы немесе жалпы жарықтың шашырауы заттың шашырайтын бетінде немесе шашырайтын ортасында оптикалық біртексіздіктердің пайда болуы нәтижесінде орындалады. Бұл жұмыста жарықтың шашырау интенсивтілігін Эйнштейн бойынша есептеу жүргізілді. Жарық шашырауының интегралдық интенсивтілігінің температура мен концентрацияға тәуелділігі теориялық зерттелді. Сонымен қатар, берілген толқын ұзындықтағы λ бақылауға өзінің фурье компоненті $\Delta\rho_q$ сәйкес келетіні және ол берілген бағытта шашыраған жарықтың интенсивтілігін анықтайтыны есептелді.

Тірек сөздер: жарықтың шашырауы, интенсивтілік, поляризация, коллоидты ертінді, флуктуация.

Аннотация. Молекулярное рассеяние света или рассеяние света, связано с появлением оптических неоднородностей на поверхности рассеивающего вещества или в среде рассеяния. В данной работе проводилось расчет интенсивности рассеяния света по Эйнштейну. Теоретически исследованы концентрационная и температурная зависимость интегральной интенсивности светорассеяния. Также, определены, что при заданной длине волны соответствует своя фурье компонента, которая определяет интенсивность света, рассеяного в данном направлении.

Ключевые слова: рассеянный свет, интенсивность, поляризация, флуктуация, коллоидные растворы.

Annotation. Molecular light scattering, or light scattering, is associated with the appearance of optical inhomogeneities on the surface of the scattering substance or in the scattering medium. In this work, the intensity of light scattering was calculated according to Einstein. The concentration and temperature dependence of the integrated intensity of light scattering has been theoretically studied. It has also been determined that for a given wavelength there is a corresponding Fourier component, which determines the intensity of light scattered in a given direction.

Key words: scattered light, intensity, polarization, fluctuation, colloidal solutions.

Жарықтың молекулалық шашырауы немесе жалпы жарықтың шашырауы заттың шашырайтын бетінде немесе шашырайтын ортасында оптикалық біртексіздіктердің пайда болуы нәтижесінде орындалады.

Оптикалық біртексіздіктердің пайда болуының физикалық себептері әр алуан түрлі және өте көп. Оптикалық біртекті емес орта бір затты басқа бір затпен араластырғанда пайда болады, мысалы, кристалдарға басқа зат қосылғанда, су тамшысы немесе қатты денені атмосфераға, коллоидты ертіндіге қосқанда және т.с.с.. Сонымен қатар, жарықтың шашырауы зат бөлшектерінің жылулық қозғалысының статистикалық сипаттамасы салдарынан да болады. Мұндай жағдайда оптикалық біртексіздіктің себебі оптикалық диэлектрлік өтімділік флуктуациясы болады, ал ол өз кезегінде заттың тығыздығының флуктуациясымен және молекулалардың флуктуациясымен орындалады. Осындай кездейсоқ флуктуациялар нәтижесінде пайда болған жарықтың шашырауы жарықтың молекулалық шашырауы деп аталады. Жарықтың шашырауына алып келетін кез келген физикалық құбылыстың шышыраған жарықтың интенсивтілігіне, поляризациясына және спектрлік құрамына өзінше әсері бар.

Сұйықтардағы және ертінділердегі жарықтың молекулалық шашырауы туралы сұрақтар бірнеше жұмыстарда қарастырылған [1,2]. Эйнштейн қолданған сұйықтардағы

және ертінділердегі жарықтың шашырау интенсивтілігін есептеу әдісі [1] келесідей тұжырымдалады. Кез келген тәуелсіз термодинамикалық параметрлер жұбының функциясы болатындай $\Delta\varepsilon$ флуктуация төмендегі теңдікпен анықталады:

$$\Delta\varepsilon = \left(\frac{\partial\varepsilon}{\partial\rho}\right)_\tau \Delta\rho \quad (1)$$

Тығыздық флуктуациясын $\Delta\rho$ кеңістіктегі үшөлшемді Фурье қатары түрінде жазамыз:

$$\Delta\rho = \sum_q \Delta\rho_q e^{iqr} \quad (2)$$

мұндағы, q – жіктелу параметрі, оның құраушылары q_x, q_y, q_z шамасы $\frac{2\pi m}{2l}$ ($m = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$) тең мәндерді қабылдайды. Шашырайтын көлем куб пішінінде болады деп қарастырылады, оның қабырғасы $l = (V)^{1/3} \gg \lambda$. Жіктеу коэффициенттері төмендегі формуламен анықталады:

$$\Delta\rho_q = \frac{1}{V} \int \Delta\rho e^{iqr} dV \quad (3)$$

және тығыздық флуктуациясы $\Delta\rho$ өзара келесі қатынаспен байланысты $\Delta\rho_{-q} = \Delta\rho_q^*$. (1) және (2) теңдеулерді орынына қоя отырып келесі өрнекті аламыз:

$$\Pi = \frac{E_0 e^{ikl}}{4\pi L} \left(\frac{\partial\varepsilon}{\partial\rho}\right)_\tau \sum_q \Delta\rho_q e^{i(k-k-q)} dV \quad (4)$$

Үлкен көлемдегі (4) теңдіктегі интеграл нолден өзгеше және $k - k - q = 0$ шартында $\Delta\rho_q V$ тең.

Осылайша, $k - k - q = 0$ шарты орындалғанда Герц векторы төмендегі түрде болады:

$$\Pi = \frac{E_0 V e^{ikl}}{4\pi L} \left(\frac{\partial\varepsilon}{\partial\rho}\right)_\tau \Delta\rho_q \quad (5)$$

Соңғы өрнектен шашыраған толқын өрісін табамыз:

$$E = \frac{(k)^2 E_0 V e^{ikl}}{4\pi L} \left(\frac{\partial\varepsilon}{\partial\rho}\right)_\tau \Delta\rho_q \sin v \quad (6)$$

мұндағы, v – шашыраған толқын бағытындағы k векторы мен қоздыратын толқын E_0 векторы тербелісі бағытының арасындағы бұрыш. Векторы $E_0 // z$ болатын поляризацияланған жарықпен жарықтандырғандағы толық өрісі төмендегі қатынаспен анықталады:

$$E = \frac{(k)^2 V E_{oz} e^{ikl}}{4\pi \varepsilon_0 L} \left(\frac{\partial\varepsilon}{\partial\rho}\right)_\tau \Delta\rho_q \sin v_y \quad (7)$$

Табиғи жарықпен қоздырғанда:

$$\frac{cn}{4\pi} (E_{oy})^2 = \frac{cn}{4\pi} (E_{oz})^2 = \frac{1}{2} I_0$$

мұндағы, I_0 - табиғи жарықтың толық интенсивтілігі. Жарықтың интенсивтілігі эрг · см⁻² · сек⁻¹ өлшенеді немесе Вт · см⁻², немесе Вт · стерад⁻¹. Табиғи жарықпен қоздырылған кездегі шашыраған жарықтың интенсивтілігі (4) және (5) өрнектердің квадратының қосындысы болып табылады:

$$I = I_0 \frac{(k)^4 (V)^2 \left(\frac{\partial \varepsilon}{\partial \rho}\right)^2 \overline{\Delta \rho^2}}{2(4\pi \varepsilon_0 L)^2} (\sin^2 v_z + \sin^2 v_y) \quad (8)$$

Осы жерде:

$$\cos^2 v_x + \cos^2 v_y + \cos^2 v_z = 1$$

екенін ескере отырып:

$$\sin^2 v_z + \sin^2 v_y = 1 + \cos^2 v_x \quad (9)$$

жоғарыдағы теңдікті аламыз. Мұндағы, $v_x = \theta$ - қоздырушы жарықтың бағыты мен шашырағын жарықты бақылау бағытының арасындағы бұрыш. Статистикалық есептеу бойынша:

$$\overline{\Delta \rho_q^2} = \frac{1}{V} \beta_T k T \rho^2 \quad (10)$$

мұндағы, $|k| = \frac{2\pi\sqrt{\varepsilon}}{\lambda}$ екенін ескере отырып (10) өрнекті бізге белгілі Эйнштейн формуласына қоямыз:

$$I = I_0 \frac{\pi^2 V}{2\lambda^4 L^2} \left(\rho \frac{\partial \varepsilon}{\partial \rho}\right)_T^2 \beta_T k T (1 + \cos^2 \theta) \quad (11)$$

Жоғарыдағы теңдіктен көріп отырғанымыздай, Эйнштейн тығыздық флуктуациясын кеңістіктегі периодты функция түрінде қарастырды. Бұл Эйнштейн «формалды толқындары» статикалық сипатта болды. Бұл толқындардың физикалық мағынасы мен динамикалық сипаты кешірек белгілі болды.

Келесі ескеретін жандай (5) теңдік бізге бұрыннан жақсы белгілі векторлық түрде жазылған Брегг шартын береді.

Когерентті шашырау кезіндегі толқын ұзындығының өзгерісін есепке алмай және $|k| = |k|$ деп алсақ, онда:

$$|q| = \frac{4\pi n}{\lambda} \sin \frac{\theta}{2} \quad (12)$$

мұндағы, $q = 2\pi/\Lambda$, Λ - серпімді толқын ұзындығы. Олай болса (12) теңдікті келесі түрде жазуға болады:

$$2n \Lambda \sin \frac{\theta}{2} = \lambda \quad (13)$$

Шашыраған жарықтың интенсивтілігінің максимумы берілген λ және Λ толқын ұзындықтарында (13) шартқа сәйкес θ шашырау бұрышында бақыланады. Осы λ толқын ұзындықтағы басқа бұрышпен θ_2 шашыраған жарық басқа (3) фурье компоненті арқылы жіктеліп анықталады, сәйкесінше, серпімді толқын ұзындығы λ_2 да басқа болады.

Осылайша, берілген толқын ұзындықтағы λ бақылауға өзінің фурье компоненті $\Delta\rho_q$ сәйкес келеді, ол берілген бағытта шашыраған жарықтың интенсивтілігін анықтайды.

Шашырау коэффициенті. Шашырған жарықтың интенсивтілігі шашырайтын ортаның физикалық сипаттамасына және оның күйіне ғана емес, сонымен қатар, экспериментке әсер ететін сыртқы шарттарға да тәуелді, мысалы, I_0, V, L – қоздыратын жарықтың интенсивтілігіне, көлеміне, шашырау нүктесінен бақылау нүктесіне лейінгі ара қашықтыққа. сол себептен, шашыраған жарықтың абсолют интенсивтілігінің орынына эксперимент шарттарына тәуелсіз шаманы енгізген дұрыс.

Осындай шама ретінде шашырау коэффициенті R алынды және ол шама келесі теңдікпен анықталады:

$$R = \frac{I}{I_0} \frac{L^2}{V} [\text{см}^{-1}] \quad (14)$$

(11) және (14) теңдіктерді ескере отырып, шашырау коэффициентін анықтаймыз:

$$R = \frac{\pi^2}{\lambda^4} \left(\rho \frac{\partial \varepsilon}{\partial \rho} \right)_T^2 \beta_T k_T (1 + \cos^2 \theta) \quad (15)$$

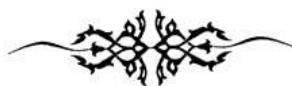
Шашырау бұрышы $\theta = 90^\circ$ бақылағанда (15) өрнек келесі түрге өтеді:

$$R_{90} = \frac{\pi^2}{\lambda^4} \left(\rho \frac{\partial \varepsilon}{\partial \rho} \right)_T^2 \beta_T k_T \quad (16)$$

Осылайша, жарықтың шашырау интенсивтілігін Эйнштейн бойынша есептедік және шашыраған жарықтың абсолют интенсивтілігінің орынына эксперимент шарттарына тәуелсіз шаманы шашырау коэффициентін R енгізіп, оның мәнін анықтайтын формуланы қорытып шығарылды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Фабелинский И.Л. Избранные труды. В 2 т. Под ред. В.Л. Гинзбурга. М.: Физматлит, 2005. Фабелинский И.Л. Молекулярное рассеяние света. М.: Наука, 1965.
2. Фабелинский И.Л. // УФН. 1994. т. 164. №9. с. 897.
3. Анисимов М.А. Критические явления в жидкостях и жидких кристаллах. М.: Наука, 1987.
4. Вукс М.Ф., Лиснянский Л.И. В кн.: Критические явления и флуктуации в растворах. М., 1960.
5. Лиснянский Л.И., Вукс М.Ф. // Вестник Ленингр. ун-та. 1962. №4. с. 67.

ӘОЖ 512

ГЕЙЗЕНБЕРГТІҢ ХХЗ МОДЕЛІНЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН АНЗАЦ БЕТЕ ӘДІСІ

(orcid.org/0009-0000-2665-3497)

Суйкимбаева Нургуль Торекуловна магистр, аға оқытушы, e-mail:

suikimbayeva@gmail.com,

Жұмабай Арайлым Тұрсынбекқызы, студент, e-mail: araylym.zhumabay0207@mail.ru

**М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан**

Аңдатпа: Кванттық интегралданатын жүйелер теориясына екі сызықты коммутация байланыстары бар алгебраны қолдану әдістері қарастырылады. Кванттық беріліс матрицасының меншікті функцияларын құру, скаляр туындыларды және корреляциялық функцияларды есептеу әдістері егжей-тегжейлі сипатталған. Гейзенберг XXZ тізбегі моделіне жалпы сұлбасын қолдану кезінде алгебралық, координаталық мысалы қарастырылады. Периодты интегралданатын S спин XXX моделінің өзіндік функциялары мен өзіндік мәндерін анзац Бете координатасының көмегімен есептейміз. Ол үшін біз модельдің Гамильтондық мәнін нақты есептейміз. Бұл нәтижелер 1/2 тізбекті айналдыру үшін алынғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: анзац Бете, спин, гамильтон, Гейзенберг моделі, алгебралық анзац Бете, координаталық анзац Бете.

Аннотация: Рассмотрены методы применения алгебры с двумя линейными коммутационными связями к теории квантово-интегрируемых систем. Подробно описаны методы построения собственных функций матрицы квантовой передачи, вычисления скалярных производных и корреляционных функций. При применении общей схемы к модели последовательности Гейзенберга XXZ рассматривается алгебраический, координатный пример. Вычисляем собственные функции и собственные значения периодической интегрируемой модели S-спина XXX с помощью координаты анзаца Бете. Для этого мы фактически вычисляем Гамильтоново значение модели. Эти результаты показывают, что 1/2 получается для вращения цепи.

Ключевые слова: анзац Бете, спин, гамильтониан, модель Гейзенберга, алгебраический анзац Бете, координатный анзац Бете.

Abstract: Methods for applying algebra with two linear switching connections to the theory of quantum integral systems are considered. Methods for constructing proprietary functions of a quantum transmission Matrix, calculating scalar derivatives and correlation functions are described in detail. When applying the general scheme to the Heisenberg XXZ chain model, an algebraic, coordinate example is considered. We calculate the eigenvalues and eigenvalues of the periodic integral spin XXX models using the Anzac Bethe coordinate. To do this, we clearly calculate the Hamiltonian value of the model. This indicates that the results are obtained to spin 1/2 chain.

Key words: Ansatz Bethe, spin, Hamiltonian, Heisenberg model, algebraic Ansatz Bethe, coordinate Ansatz Bethe.

Бұл жұмыс кванттық интегралданатын жүйелер мен классикалық механиканың интегралдық жүйелері арасындағы байланысты қарастырады. Біз кванттық айналдыру тізбегі моделі туралы айтып отырмыз, оның ең ерте және ең танымал мысалы анизотропты XXZ Гейзенберг моделі. 1931 жылы [1] жылы Г.Бете Гейзенберг спин тізбегінің кванттық Гамильтонианының меншікті функцияларын құрудың бірегей әдісін ұсынды. Бұл әдіс анзац Бете деп аталды және кванттық жүйелердің барлық класын зерттеуге жаңа көзқарас тудырды. Анзац Бете арқылы шешілген модельдердің (1+1) өлшемді болуына қарамастан, олар кванттық физиканың әртүрлі салаларында, мысалы, қатты дене физикасында, асқын өткізгіштік модельдерінде және сызықты емес оптикада кеңінен қолданылады. Бетенің дәл шешімі спиндік модельдер теориясындағы негізгі нәтижелердің бірі болып саналады және бір өлшемді математикалық физикадағы басқа көп бөлшекті модельдерге сәтті қолданылды. Сонымен қатар, 21 ғасырдың басында кенеттен бұл әдіс бірқатар мәселелерді шешуде және өлшемдері көп теорияларда, атап айтқанда суперсимметриялық өлшемді өріс теорияларында және жолдар теориясында өте тиімді болып шықты.

Интегралданатын жүйелер жоғарыда аталған есептерді дәл осы жүйелер үшін шешуге болатын қасиетімен сипатталады. Дәл осы модельдерде оларға деген қызығушылықты түсіндіретін дәл емес нәтижелерді алу мүмкіндігі бар.

1931 жылы [1] өте нақты физикалық есепті шешуде Бете әдісі (ол анзац Бете деп атала бастады) кванттық интегралданатын жүйелердің тұтас класын зерттеуге жаңа көзқарас тудырды. Бұл әдіс кванттық-механикалық гамильтондықтардың спектрін тиімді табуға мүмкіндік берді, мысалы, Гейзенбергтің спин тізбегі, нүктелік өзара әрекеттесуі бар Бір өлшемді Бозе газы, массивтік Тирринг моделі және т.б. сияқты модельдерде. Кейінгі жылдары анзац Бете басылымдардың көтерме саудасында дәйекті түрде қолданыла бастады. Анзац Бете еритін модельдер (2 +1) өлшемді болғанына қарамастан, олар кванттық физиканың әртүрлі салаларында, мысалы, қатты денелер физикасында, суперөткізгіштік модельдерінде және сызықтық емес оптикада жеткілікті кең қолданбаларды тапты.

Кванттық кері шашырау әдісін құру кванттық-механикалық Гамильтондықтардың спектрлерін құрудың тиімсіз құралы ретінде ғана қызмет еткен жоқ. Оны одан әрі дамыту барысында, бұл әдіс қарым-қатынас туралы мүлдем жаңа түсінікті ынталандырды.

Алгебралық анзац Бете.

1979 жылы Л.Д. Фаддеев, Е.К. Склянин мен Л.А. Тахтаджян [3], [4] кері кванттық есеп әдісін анықтады, оның құрамдас бөліктерінің бірі анзац Бетенің алгебралық нұсқасы болып табылады. Кері есептің классикалық әдісіне ұқсастық бойынша кванттық жағдайда бастапқы жергілікті операторлардан шашырау деректеріне – монодромиялық матрицаға көшу жүргізіледі. Бұл әдістің бастапқы нұсқасымен салыстырғанда алгебралық анзац Бете артықшылығы оның әмбебаптығы болып табылады. Атап айтқанда, монодромды матрицаның матрицалық элементтері болып табылатын операторлардың біртұтас алгебрасы шеңберінде физикалық мазмұны мүлдем басқа модельдердің кең класын сипаттауға болады. Сонымен қатар, әртүрлі кванттық жүйелер бұл алгебраның әртүрлі көріністеріне сәйкес келеді. Нәтижесінде, Бете анзац алгебрасы бірден бірнеше физикалық модельдер үшін Гамильтондықтардың меншікті функцияларының жүйесін біртұтас түрде құруға мүмкіндік береді.

Тарихи тұрғыдан Гейзенберг моделінің спектрін табудың бірінші жолы координаталық анзац Бете әдісі [1] болды, мұнда араласпайтын секторлардың әрқайсысы үшін Гамильтонның меншікті күйлерінің түрі болжалады (модель секторы - бұл сан). айналдыру саны «төменге» айналды). Қазірдің өзінде екі инверттелген спиндері бар сектор үшін мұндай меншікті күйлер , бұл әдіс қиын есептеулерге әкеледі, сондықтан әлдеқайда арзан және бай алгебралық тәсіл кейіннен ойлап табылды [2].

Гейзенберг моделі немесе айналдыру тізбегі моделі бір өлшемді тор болып табылады, оның түйіндерінде $\frac{1}{2}$ спиндері бар N бөлшектер бар, олардың арасындағы өзара әрекеттесу жақын көршілерімен шектеледі. Тор түйінін нөмірлейтін және әртүрлі декарттық координат $\alpha = x, y, z$ осіне проекцияларға сәйкес келетін айналдыру операторлары S_j^α , пішінде көрсетілген.

$$S_j^\alpha = \frac{\hbar}{2} \sigma_j^\alpha \quad (1)$$

мұндағы операторлар σ_j^α стандартты анықталған Паули матрицалары ретінде j тор түйінінде әрекет етеді

$$\sigma^x = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}, \sigma^y = \begin{pmatrix} 0 & -i \\ i & 0 \end{pmatrix}, \sigma^z = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}, \quad (2)$$

және бірдей оператор ретінде - басқа түйіндерде болады. Операторлар S_j^α , SU(2) үшін коммутация қатынастарына бағынады.

$$[S_j^\alpha, S_k^\beta] = i\hbar \delta_{jk} \varepsilon^{\alpha\beta\gamma} S_j^\gamma \quad (3)$$

мұндағы δ_{jk} - Кронекера символы,

$\varepsilon^{\alpha\beta\gamma}$ - Леви-Чивиты символы.

Алгебралық Анзац Бете басқа артықшылықтарының қатарында бұл әдістің есепті барынша қатаң түрде шешуге мүмкіндік беретіні де бар. Айырмашылықтар олар, әдетте, кванттық теорияда туындайды. Қолданыстағы балама әдістер негізінен бастапқыда шексіз көлемде болатын кванттық жүйелермен айналысады, бұл Гамильтонның өзіндік функцияларын қалыпқа келтіре алмайтындығына әкеледі. Екінші жағынан, алгебралық анзац Бете өз функцияларын қалыпқа келтіруге және операторлардың матрицалық элементтерін есептеу сатысында шексіз көлемді (термодинамикалық шекті) өтуге мүмкіндік беретін ақырлы көлемдегі жүйелерді қамтиды.

Координаталық анзац Бете

[5] біз әрбір түйінде $S = \frac{1}{2}$ спині бар XXZ бірөлшемді кванттық гейзенберг тізбегінің Гамильтонианын қарастырдық:

$$H_{\text{xxz}} = J \sum_{x=1}^{N-2} \left(\sigma_x^+ \sigma_{x+1}^- + \sigma_x^- \sigma_{x+1}^+ + \frac{\Delta}{2} \sigma_x^z \sigma_{x+1}^z \right) \quad (4)$$

Δ -параметрдің орнына кейде Δ қатынасымен байланысты басқа η параметрді пайдалану ыңғайлы

$$\Delta = \cos 2\eta \quad (5)$$

Цилиндрлік шекаралық шарттарды қоямыз, яғни N -ші және бірінші спиндер бір-бірімен әрекеттеседі деп есептейміз. Мұны Гамильтонда формальды түрде қосымша $(N+1)$ -ші айналдыруды енгізу және оны біріншісімен сәйкестендіру арқылы ескеруге болады.

$$V = V_1 \otimes V_2 \otimes \dots \otimes V_N \quad (6)$$

Тізбектің конфигурация V_i кеңістігі оқшауланған i -ші спин айналдырудың конфигурация кеңістігін білдіретін тікелей қосынды ретінде ұсынылуы мүмкін. Әрқайсысында біз оның диагональ болатын негізін қарастырамыз. $\sigma^z = +1$, $\sigma^z = -1$ меншікті мәндерге сәйкес векторларды $|\uparrow\rangle$ және $|\downarrow\rangle$ символдарымен белгілейік:

$$\sigma^z |\uparrow\rangle = +|\uparrow\rangle \quad \sigma^z |\downarrow\rangle = -|\downarrow\rangle$$

Анық болу $J = -1$ үшін қойайық. Содан кейін вектор

$$\psi_0 = |\uparrow\uparrow \dots \uparrow\rangle$$

$E = -\frac{N}{2} \cos 2\eta$ минималды энергияға сәйкес келеді. Біз осы ең төменгі деңгейден энергияны санаймыз, яғни ауыстыруды жасаймыз.

$$H_{\text{xxz}} \rightarrow H_{\text{xxz}} - E.$$

Гамильтондық келесі түрде алынады

$$H_{\text{xxz}} = J \sum_{x=1}^{N-2} \left(\sigma_x^+ \sigma_{x+1}^- + \sigma_x^- \sigma_{x+1}^+ + \frac{\Delta}{2} (\sigma_x^z \sigma_{x+1}^z - 1) \right)$$

Толық айналдыру операторын $S^z = \frac{1}{2} \sum_{n=1}^N \sigma_n^z$ енгізейік.

$[H, S^z] = 0$ екенін тексере аламыз. Демек, H_{xxz} және S^z үшін де меншікті векторлар жүйесі бар.

Гамильтонынң H_{XXZ} меншікті мәндері мен меншікті векторларын табу үшін біз координаталық анзац Бетені пайдаланамыз.

Бұл мақалада біз Гейзенбергтің XXZ моделінің мысалын пайдалана отырып, жақында жасалған кванттық кері есеп әдісі қалай жұмыс істейтінін көрсеттік. XXZ моделі монодромды матрицаның операторлық матрица элементтері үшін қарапайым коммутация қатынастары мен генерациялаушы вектордың болуы алгебралық анзац Бете қалай әкелетінін көрсеттік; бұл жағдайда монодромды матрицаның ізі — тасымалдау матрицасы — қозғалыстың кванттық интегралдарын тудырушы функция. Осылайша, XXZ моделінің Гамильтоны үшін кванттық кері есеп әдісін пайдалана отырып, біз коммутациялық интегралдарды – «әрекет типті айнымалылардың» кванттық аналогтарын және оның меншікті векторларын – «бұрыштық типті айнымалылардың» кванттық аналогтарын анық тұрғыздық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Н. Bethe, «Eigenwerte und Eigenfunktionen Atomkette»ФФ, Zeitschrift für Physik, 71 (1931), 205–226.

2. L. Faddeev, E. Sklyanin, L. Takhtajan, The quantum inverse problem method. I, Theor. Math. Phys. 40 (1980) 688; V.E. Korepin, N.M. Bogoliubov, A.G. Izergin, Quantum inverse scattering method and correlation functions, Cambridge Monographs on Mathematical Physics, Cambridge University Press, Cambridge U.K., 1997.

3. Л. А. Тахтаджян, Л.Д. Фаддеев, «Квантовый метод обратной задачи и XYZ модель Гейзенберга», УМН, 34:5 (1979), 13-63.

4. Е.К. Склянин, Л. А. Тахтаджян, Л.Д. Фаддеев, «Квантовый метод обратной задачи» ТМФ, 40:2 (1979), 194-220.

5. Белавин А.А., Кулаков А.Г., Усманов Р.А., «Лекции по теоретической физике» М: Издательство МЦНМО (2001), 202-204.

UDC 004.853

RELEVANCE OF THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEM IN THE FIELD OF EDUCATION

Ongarbayeva M.B. candidate of pedagogical sciences, docent
Yermanova G.B. master, senior teacher
International Taraz innovative institute named after Sh.Murtaza,
Republic of Kazakhstan, Taraz

Аннотация. Мақалада жасанды интеллект жүйелерінің білім беру саласындағы трансформациялық әсерін зерттейді. Жасанды интеллекттің жекелендірілген оқытуды қалай жақсартатынын, интеллектуалды оқытуды қамтамасыз ететінін, әкімшілік тапсырмаларды оңтайландыратынын, білім алушылардың белсенділігін арттыратынын, деректерге негізделген ақпаратты ұсынатынын және ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің қолжетімділігіндегі олқылықтарды қалай азайтатынын көрсетеді. Мақалада жасанды интеллектті білім беру жүйесінде қолданудың маңызды артықшылықтарын растайтын статистикалық деректер келтірілген. Сонымен қатар, білім берудегі жасанды интеллектке қатысты мәселелер қарастырылған, теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз ету үшін жауапкершілікпен жүзеге асыру қажеттілігін атап көрсетеді. Жалпы мақала жекелендірілген, тиімді және инклюзивті білім беру ландшафтын құрудағы жасанды интеллекттің маңыздылығын көрсетеді.

Кілттік сөздер: жасанды интеллект (AI), білім беру технологиялары (EdTech), жекелендірілген оқыту, интеллектуалды репетиторлық жүйелер (ITS), әкімшілік тиімділік, білім алушылардың белсенділігі, деректерге негізделген аналитикалық ақпарат, білім берудегі қолжетімділік, адаптивті оқыту, білім берудегі инновациялар, көмекші технологиялардағы жасанды интеллект, жасанды интеллекттегі этикалық ойлар, білім беру нәтижелері, білім берудегі цифрлық трансформация, жасанды интеллект аналитикасы.

Аннотация. В статье рассматриваются трансформационное влияние систем искусственного интеллекта на образование. Показывает, как искусственный интеллект улучшает персонализированное обучение, обеспечивает интеллектуальное обучение, оптимизирует административные задачи, повышает вовлеченность учащихся, предоставляет информацию, основанную на данных, и сокращает пробелы в доступности учащихся с особыми образовательными потребностями. В статье представлены статистические данные, подтверждающие существенные преимущества использования искусственного интеллекта в системе образования. Кроме того, рассматриваются вопросы, связанные с искусственным интеллектом в образовании, подчеркивая необходимость ответственного внедрения для обеспечения равенства и справедливости. Общая статья подчеркивает важность искусственного интеллекта в создании персонализированного, эффективного и инклюзивного образовательного ландшафта.

Ключевые слова: искусственный интеллект (AI), образовательные технологии (EdTech), персонализированное обучение, системы интеллектуального обучения (ITS), административная эффективность, вовлеченность учащихся, аналитическая информация на основе данных, доступность в образовании, адаптивное обучение, инновации в образовании, искусственный интеллект в вспомогательных технологиях, этические соображения в искусственном интеллекте, образование результаты передачи, цифровая трансформация в образовании, аналитика искусственного интеллекта.

Annotation. This report explores the transformative impact of Artificial Intelligence (AI) systems in the field of education. It highlights how AI enhances personalized learning, provides intelligent tutoring, streamlines administrative tasks, increases student engagement, offers data-driven insights, and bridges accessibility gaps for students with disabilities. The report includes statistical evidence to support the significant benefits of AI integration in educational practices. Additionally, it addresses the challenges and ethical considerations associated with AI in education, emphasizing the need for responsible implementation to ensure equity and fairness. Overall, the report underscores the importance of AI in creating a more personalized, efficient, and inclusive educational landscape.

Keywords: artificial intelligence (AI), education technology (EdTech), personalized learning, intelligent tutoring systems (ITS), administrative efficiency, student engagement, data-driven insights, accessibility in education, adaptive learning, educational innovation, AI in assistive technologies, ethical considerations in AI, educational outcomes, digital transformation in education, AI analytics.

Introduction. Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative force across various industries, including education. Its relevance in education is underscored by its potential to enhance learning experiences, personalize education, streamline administrative tasks, and provide data-driven insights for educators and policymakers. This report explores the multifaceted impact of AI on the educational sector, highlighting key areas where AI is making significant contributions and providing statistical evidence to support these observations[1].

One of the most promising applications of AI in education is personalized learning. AI-driven systems can analyze students' learning patterns, strengths, and weaknesses, allowing for the creation of customized learning pathways. Adaptive learning platforms use AI algorithms to adjust content delivery based on individual student performance, ensuring that each learner receives the appropriate level of challenge and support. This personalization enhances student engagement and can lead to improved academic outcomes[2].

Statistics:

- According to a study by McKinsey & Company, personalized learning systems can increase student performance by 30% compared to traditional methods .
- The use of adaptive learning technologies in classrooms is expected to grow at a CAGR of 20% from 2021 to 2026, according to Technavio[3].

AI-powered intelligent tutoring systems (ITS) provide students with immediate, personalized feedback and support outside the traditional classroom setting. These systems use natural language processing and machine learning to understand student queries and provide relevant explanations and guidance. ITS can mimic the one-on-one interaction between a student and a tutor, offering a scalable solution to individualized instruction[4].

Statistics:

- Research from Stanford University shows that ITS can improve student test scores by as much as 11% .
- The global intelligent tutoring systems market was valued at \$4.5 billion in 2020 and is projected to reach \$12.8 billion by 2027, growing at a CAGR of 15.9% .

AI systems are streamlining administrative tasks, reducing the burden on educators and allowing them to focus more on teaching. Automated grading systems can evaluate multiple-choice tests, essays, and even coding assignments with high accuracy. AI can also assist in scheduling, resource allocation, and even predicting student enrollment patterns, thereby optimizing school operations and resource management[5].

Statistics:

- A survey by the Center for Digital Education found that 64% of educational institutions that implemented AI technologies reported significant time savings in administrative tasks .
- Automated grading systems can save teachers up to 13 hours per week, according to a report by eSchool News[6].

Interactive AI applications, such as chatbots and virtual assistants, are enhancing student engagement by providing instant responses to queries and facilitating communication between students and educators. AI-driven educational games and simulations offer immersive learning experiences, making complex subjects more accessible and enjoyable[7].

Statistics:

- A study by the University of Twente revealed that AI-based chatbots improved student engagement by 37% in online courses .
- The use of educational games powered by AI can increase student motivation and retention rates by up to 50%, according to research by EdTech Review .

AI analytics tools are providing educators and administrators with deep insights into student performance and behavior. These tools can identify at-risk students, predict outcomes, and suggest interventions. By leveraging data-driven insights, educators can make informed decisions to improve curriculum design, teaching strategies, and overall educational outcomes[8].

Statistics:

- The adoption of AI analytics in education is expected to grow at a CAGR of 25.6% from 2021 to 2026, according to MarketsandMarkets .
- Schools using AI-driven analytics have reported a 22% improvement in student retention rates, based on a study by the Bill & Melinda Gates Foundation .

AI is playing a crucial role in making education more accessible to students with disabilities. For instance, AI-powered speech-to-text and text-to-speech technologies assist students with hearing and visual impairments. Additionally, AI can provide personalized learning materials for students with learning disabilities, ensuring that all learners have equal opportunities to succeed[9].

Statistics:

- AI accessibility tools have helped increase the participation of students with disabilities by 18%, as reported by the National Center for Education Statistics .

- The market for AI in assistive technologies for education is projected to reach \$1.5 billion by 2025, growing at a CAGR of 17.3%, according to Allied Market Research[10].

Despite its potential, the integration of AI in education comes with challenges and ethical considerations. Issues such as data privacy, algorithmic bias, and the digital divide must be addressed to ensure equitable and fair use of AI technologies. It is essential to establish robust frameworks and guidelines to govern the use of AI in education, safeguarding the interests of all stakeholders[11].

Additional research and innovation in education using artificial intelligence technologies play a key role in providing quality and affordable education. In today's society, where information is voluminous every day and the needs of students are different, AI can become a powerful tool for individualizing the educational process. Helps to optimize the learning process and increase its effectiveness by adapting to the special needs of each student[12].

As part of the development of AI, the ministry plans to cooperate with international companies such as Google, Coursera, Huawei, Amazon and Nvidia to conduct joint research and develop new technologies. [13]

In particular, the ministry met with a representative of NVIDIA and discussed the following issues:

- NVIDIA can provide educational and methodological materials for universities of the Republic of Kazakhstan;
- the company can engage in certification of teachers in the field of artificial intelligence and digital technologies;
- Providing access to the NVIDIA cloud;
- Creation of virtual competence centers on the basis of universities;
- the opportunity for universities to turn to NVIDIA engineers for advice on issues of interest in the context of cooperation.

Mastering AI technologies opens up new prospects for the development of the field of education and scientific research in the country[14,15].

Conclusion. The relevance of AI in education is undeniable, offering transformative possibilities that can enhance learning experiences, streamline operations, and provide valuable insights. As AI continues to evolve, it is imperative to harness its potential responsibly, ensuring that it complements and enhances the human elements of teaching and learning. By addressing the associated challenges and ethical concerns, AI can be a powerful tool in shaping the future of education, making it more personalized, efficient, and inclusive.

References:

1. McKinsey & Company (2021). The Impact of Personalized Learning on Student Achievement.
2. Technavio (2021). Global Adaptive Learning Software Market 2021-2026.
3. Stanford University (2020). The Effectiveness of Intelligent Tutoring Systems.
4. Allied Market Research (2020). Intelligent Tutoring Systems Market Forecast.
5. Center for Digital Education (2019). AI in Education: Survey and Findings.
6. eSchool News (2020). The Benefits of Automated Grading Systems.
7. University of Twente (2021). Enhancing Student Engagement with AI Chatbots.
8. EdTech Review (2020). Impact of AI in Educational Games on Student Motivation.
9. MarketsandMarkets (2021). AI Analytics in Education Market Report.
10. Bill & Melinda Gates Foundation (2019). Using Data-Driven Insights to Improve Student Retention.
11. National Center for Education Statistics (2020). Participation of Students with Disabilities in Education.
12. Allied Market Research (2019). AI Assistive Technologies Market in Education.
13. <https://kaz.inform.kz/news/kazakstanda-zhasandi-intellekt-salasinda-kanday-zhobalar-ske-asirilgan-10d034/>
14. <https://explodingtopics.com/blog/ai-statistics#popular-ai-functions>

15. <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/669317?lang=kk>

ӘӨЖ 147.157

ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ШЕКТЕУ

Асқар Жасұр Ерболұлы-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты

Ильясова Индира Самидиновна- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы

Құрманалиева Нүргүл Сайлаубековна- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасының оқытушысы

Резюме: В статье речь идет об общих вопросах по вопросам семейно-правовой ответственности и ограничению семейных прав. Семейное правонарушение в ряде случаев регулируется нормами административного, гражданского и уголовного права, а также влечет применение указанных норм права.

Resume: The article deals with general issues of family legal responsibility and limitation of family rights. In some cases, a family offense is regulated by the norms of administrative, civil and criminal law, and also entails the application of these norms of law.

Біздің ойымызша, отбасылық-құқықтық жауапкершілік және отбасылық құқықтарды шектеу мәселелері, оның ішінде олардың арақатынасы толық және жан - жақты зерттелмеген.

Кеңес ғалымдарының еңбектерінде отбасылық-құқықтық жауапкершілік пен отбасылық құқықтардың шектелуі жеткілікті зерттелмеген. Кеңестік және посткеңестік кезеңде ғалымдар негізінен отбасылық санкцияларды, ата - ана құқықтарынан айыруды, шектеуді отбасы-құқықтық жауапкершілік шарасы ретінде қарастырды [1]. Сонымен қатар, отбасылық-құқықтық жауапкершілік мәселесі бойынша оның тәуелсіздігі [2]. ғалымдардың пікірлері әр түрлі болды. Кейбіреулер оның бар екенін мойындады, басқалары жоққа шығарды.

Сонымен, Д.А.Липинскийдің пікірінше, отбасылық-құқықтық жауапкершілік жоқ, отбасылық-құқықтық бұзушылықтар үшін әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік туындайды. Ата-ана құқығынан айыру, ата-ана құқықтарын шектеу ол рұқсат пен тыйымдарды қамтамасыз етудің отбасылық-құқықтық құралы ретінде қарастырды[3].

С.П.Гришаев сондай-ақ таза түрде отбасылық-құқықтық жауапкершілік жоқ деп санайды және азаматтық, қылмыстық және құқықтық құқық бұзушыларға қолданылады[4].

Д.А.Липинский мен С.П.Гришаевтың пікірімен келісу көптеген себептерге байланысты мүмкін емес:

- 1) Отбасы заңнамасы жауапкершілік шараларын көздейді;
- 2) Құқық жүйесінде дербес саласы болып табылады және, сөзсіз, заңды жауапкершіліктің өзіндік түрі бар: - отбасылық, - құқықтық;
- 3)Отбасылық-құқықтық жауапкершілік көптеген ерекшеліктерге ие, соның ішінде отбасылық қатынастар кешенді реттеуге ұшырағандықтан;
- 4)Отбасылық-құқықтық жауапкершілік мәселелері бойынша іргелі ғылыми зерттеулердің болмауы отбасылық заңнама нормаларын қолдану кезінде белгілі бір қиын жағдайларды тудырады, демек, құқық қолдануда әртүрлі тәсілдерді қолдануға әкеп соғады, алайда отбасылық - құқықтық жауаптылықтың болмауы және одан бас тартуы ретінде бағалануы мүмкін емес;

5)Отбасылық құқық бұзушылық кейбір жағдайларда әкімшілік, азаматтық және қылмыстық құқық нормаларын қолдануға әкеп соғады. Сонымен қатар, бұл отбасылық-құқықтық жауапкершілік шараларын қолдануға кедергі келтірмейді;

б)Отбасылық құқық бұзушылықты анықтауда, оның салдарын анықтауда, демек, отбасылық - құқықтық жауап беру шараларын қолдануда айтарлықтай қиындықтар бар.

Бізге отбасылық - құқықтық жауапкершілікті жеке мүліктік емес және (немесе) мүліктік мәжбүрлеу шараларының, жекелеген отбасылық құқықтарды шектейтін, айыратын, сонда -ақ отбасы, ал жекелеген жағдайларда сот қолданатын азаматтар заңнамасында көзделген қосымша міндеттер белгілейтін жиынтығы ретінде түсіну керек деп елесптейміз. Отбасылық-құқықтық жауапкершіліктің негізі ең алдымен отбасылық құқық бұзушылық болып табылады, яғни отбасы заңнамасының нормаларын бұзатын немесе отбасылық қатынастардың жекелеген қатысушыларының, атап айтқанда баланың мүдделеріне сәйкес келмейтін (қанағаттандырмайтын) кінәлі, құқыққа қайшы әрекет (әрекетсіздік) болып табылады.

Отбасылық-құқықтық жауапкершілік шаралары жеке мүліктік емес сипатта болады, шектеулер, жеке мүліктік емес құқықтардан айыру, қосымша міндеттер белгілеу түрінде ұсынылады. Ата - аналар өз баласына қатысты тәрбиелеу құқығынан, бірге тұру құқығынан және басқа да жеке мүліктік емес құқықтарынан айырылады.

Жекелеген жағдайларда жауапкершілік шаралары мүліктік болуы мүмкін. Сонымен, ҚР Салық кодексінің 115-бабына сәйкес, алиментті уақытша төлемегені үшін жауапкершілік шарасы ретінде тұрақсыздық айыбын өндіріп алуға болады; ҚР Салық кодексінің 30-бабында мүліктік және моральдық уақытты адал жұбайына өтеу қарастырылған; ҚР Салық кодексінің 153-бабында асырап алушы отбасы туралы Шартты бұзуға келтірілген залалдың орнын толтыру белгіленеді.

Шерстнев ата-ана құқықтарынан айыруды, қамқоршыны, қамқоршыны қорғаншылық, қамқоршылық жөніндегі міндеттерді орындаудан шеттетуді, мұраның күшін жоюды, ата - ананы келісім беру құқығынан айыруды, асырап алуды, асырап алуды қамтиды балалармен қарым - қатынас жасау құқығын басқа тұлғалардың балаларын ата-анасына қайтарудан, ата-аналарын кәмелетке толған балаларынан асырап алу құқығынан айырудан, өгей әкесін (өгей шешесін)алимент алу құқығынан айырудан [5].

Отбасылық-құқықтық жауапкершілік шаралары отбасылық заңнамада қарастырылуы мүмкін. Отбасы-бұл заңнама сөздің кең мағынасында ҚР отбасы Кодексі, Отбасы құқығы саласындағы заңдар, ҚР Президентінің жарлықтары, ҚР Үкіметінің қаулыларыҚР органдары мен субъектілерінің нормативтік құқықтық актілері ретінде түсініледі.

Отбасылық-құқықтық жауапкершілік субъектілері отбасылық құқықтық қатынастарға: туыстарына (оларды алмастыратын адамдарға); жұбайына; отбасы мүшесіне; қорғаншылық және қамқоршылық органына; заңмен құқық бұзушыны қорғау жөніндегі міндет жүктелген мекемелерге қатыса алады. Жауапкершілік отбасылық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін олардың әрекеттері бұзған кезде отбасылық қатынастарға тікелей қатысушы болып табылмайтын адамдарға да жүктелуі мүмкін сияқты.

Отбасылық-құқықтық жауапкершілік пен отбасылық құқықтарды шектеуді ажырату қажет.

Отбасылық құқықтарды шектеу туралы айта отырып, ҚР Еңбек кодексінің 1-бабына сәйкес азаматтардың некеге тұру және отбасылық қатынастарда құқықтарын шектеудің кез-келген түріне әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, тілдік немесе діни негізде тыйым салынады. Отбасындағы азаматтардың құқықтары тек заңдар негізінде және басқа отбасы мүшелерінің және басқа азаматтардың адамгершілігін, денсаулығын, құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін қажет болған жағдайда ғана шектелуі мүмкін. Бұл жағдайларда ата-ана құқығын шектеу отбасылық-құқықтық жауапкершілік шарасы ретінде қарастырылады. Бұл шара отбасылық құқықтық қатынастарға қатысушыларды

отбасылық құқықтардың бір бөлігінен, атап айтқанда ата-ана құқықтарынан айырады: тәрбиелеу, бірге тұру, баланың құқықтарын қорғау және т.б. Ата-аналар мен балалар арасында келіспеушіліктер туындаған жағдайда, қорғаншылық және қамқоршылық органы баланың құқықтарын қорғау үшін өкіл тағайындауға міндетті. Талданатын баптарда отбасылық құқықтарды шектейтін шаралар отбасылық-құқықтық жауапкершілік шаралары болып табылмайды, оларды тыйым ретінде қарау керек (отбасылық - құқықтық реттеу әдісін құрайтын қабылдау). Сонымен қатар, бұл шаралар жауапкершілік шараларына қатысы жоқ қосымша міндеттерді білдіреді, сонымен қатар кейбір отбасылық құқықтарды тоқтатады. Олар жеке құқықтарды жүзеге асырудағы кедергілер ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл жағдайларда біз құқықтардағы шектеулер туралы айтып отырмыз.

Құқықтық шектеу-бұл қарсы субъектінің мүдделерін және қорғау мен қорғаудағы қоғамдық мүдделерді қанағаттандыру шарттарын қамтитын заңсыз әрекетті құқықтық тежеу[6]. Мұндай сіз-сулар құқықтарды шектеудің мәнін көрсетпейді. Отбасы құқықтарының шектелуін жауапкершілік шаралары жүйесі және құқықтарды іске асырудағы кедергілер (тосқауылдар) шаралары жүйесі деп түсіну керек. Отбасылық құқықтарды шектеу - бұл жеке құқықтардың қолданылуын тоқтату, тоқтату, сондай-ақ отбасылық құқықтық қатынастарды құқықтық реттеудің тыйым салуларын, басқа әдістерін қолдану.

Отбасылық құқықтар мен отбасылық-құқықтық жауапкершілік шараларын шектеу шараларының шекаралары мен өлшемдері қандай? Бұл сұраққа жауап беру үшін осы ұғымдардың ұқсастығы мен айырмашылығын қарастырыңыз.

Аталған шаралар үшін мыналар ортақ болып табылады: 1) олар отбасы заңнамасында көзделген;

2) Олар бір мезгілде құқықтарды қорғау тәсілдері бола алады; 3) оларды сот, өзге де уәкілетті орган қолданады; 4) олар белгілі бір уақытша шектерде әрекет етеді;

5) Олар шаралар жиынтығымен ұсынылған және барлық отбасылық құқық институттарына (неке, отбасы және т.б.) қатысты.

Отбасылық-құқықтық жауапкершілік шараларын отбасылық құқықтарды шектеу шараларынан ажыратуға мүмкіндік беретін критерийлердің ішінде мыналарды атауға болады:

1) Отбасылық-құқықтық жауапкершілік шаралары Шартпен де қарастырылуы мүмкін;

2) Отбасылық-құқықтық жауапкершілік шаралары құқық бұзушылық жасалған жағдайда, ал кейбіреулер -зиян келтіру қаупі туындаған кезде не ата-аналардың (оларды алмастыратын адамдардың) мінез-құлқы баланың мүдделеріне сәйкес келмеген жағдайда қолданылады; отбасылық құқықтарды шектеу шаралары құқық бұзушылық жасалғанға дейін қорғау шаралары, алдын алу шаралары ретінде қолданылады, олар және қандай да бір құқық бұзушылық болмаған кезде;

3) Отбасылық құқықтарды шектеу шаралары құқықтық реттеу әдістері ретінде қарастырылуы мүмкін, яғни отбасылық құқықтық қатынастарды құқықтық реттеу әдісіне жатады;

4) Баланың мүдделерін қорғау отбасы құқықтарын шектеу шараларын қолдануға негіз;

5) Отбасы құқықтарын шектеу шаралары құқық бұзылған - бұзылмағанына қарамастан қолданылады;

6) Отбасылық-құқықтық жауапкершілік шаралары құқықтардан айырады, шектейді, қосымша міндеттер белгілейді, ал отбасылық құқықтарды шектеу шаралары құқықтарды іске асыруды тоқтата тұрады немесе өзге де жолмен кедергі келтіреді;

7) Отбасылық-құқықтық жауапкершілік шараларының жазалау, мәжбүрлеу мақсаты болады; негізгі құқықтарды шектеу шаралары құқықтарды іске асырудың белгілі бір уақытына кедергі келтіреді және отбасылық қатынастарды реттеу тәсілдері ретінде әрекет етеді;

8)Отбасылық құқықтарды шектеу отбасылық-құқықтық жауапкершілікті ұстау бойынша кеңірек: отбасылық-құқықтық жауапкершілік шаралары отбасылық құқықтарды шектеу шараларының бір бөлігі ғана.

Шектеу белгілі бір субъективті отбасы құқығынан айыру және (немесе) оның қолданылуын тоқтата тұру ретінде немесе белгілі бір субъективті отбасы құқығының бір немесе бірнеше өкілеттіктерінің шектеулері ретінде қарастырылуы керек. Мысалы, ата-ана құқықтарынан айыру ата-ана құқықтарының абсолютті көпшілігінің тоқтатылуына әкеп соғады; бала мен ата - ананың мүдделері арасындағы сәйкессіздік жағдайында балаға өкіл тағайындау ата-ананың баланы қорғау және өкілдік ету құқығын тоқтата тұруға әкеп соғады; баламен қарым-қатынас жасау тәртібін белгілеу субъективті құқықтың жеке өкілеттіктерін қарым-қатынас жасау құқығын шектейді.

Жоғарыда айтылғандар отбасылық құқықтарды шектеу және отбасылық-құқықтық жауапкершілік - бұл отбасылық құқықтың екі тәуелсіз категориясы, екі тәуелсіз институт деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, отбасылық-құқықтық жауапкершілік шаралары отбасылық құқықтарды шектеу шараларының құрамына кіреді, яғни отбасылық-құқықтық жауапкершілік отбасылық құқықтарды өзінің мақсаты мен мазмұны бойынша шектейді.

ҚР отбасылық кодексі негізінен ата-аналардың жауапкершілігін қарастырады. Олар ата-ана құқықтарымен шектелуі мүмкін, олардан алименттерді уақтылы төлемегені үшін тұрақсыздық айыбы өндірілуі мүмкін, яғни отбасылық-құқықтық жауапкершілік тек ата - ана мен бала қарым-қатынасы шеңберінде ғана әрекет етеді, басқа отбасылық қатынастарда жауапкершілік шаралары қарастырылмаған немесе анық реттелмеген (мысалы, адал ниетпен өтеу жұбайына материалдық және моральдық зиян).

Сонымен, отбасылық қатынастарға қатысушылардың жауапкершілік шараларының қолданыстағы тізімі отбасылық құқықтарды іске асырудың тиімділігін қамтамасыз ету талаптарын қанағаттандырмайды. Көптеген ғалымдар ата-аналардың ғылыми тәратурадағы міндеттерін орындамағаны үшін жауап беру шараларының тиімсіздігі туралы айтты. Л.Ю.Михеева ата-аналардың (оларды алмастыратын адамдардың) заңды жауапкершілігі туралы мәселеге плексикалық көзқараспен қарауды және ата - аналардың өз міндеттерін орындамауының немесе орындамауының салдары бойынша белгілейтін отбасылық, азаматтық, тұрғын үй, әкімшілік және қылмыстық заңдардың ережелерін біріктіруді ұсынды[7].

Балалардың ауыр, қолайсыз жағдайы кейде ҚР Еңбек кодексі ата-аналардың жауапкершілік шараларын анықтауда негізінен ата-ана құқықтарын тоқтату, тоқтата тұру қажеттілігінен туындайды. Сонымен қатар, балаға зиянды өтеу шаралары, сондай-ақ қайта тәрбиелеушілерді(оларды алмастыратын адамдарды) қайта тәрбиелеу, олардың балаға деген көзқарасын өзгерту үшін алдын алу сипатындағы шаралар көзделмейді.

Бала құқықтарын қорғау құқығын (оларды алмастыратын адамдар) тоқтата тұру олардың мүдделері арасындағы сәйкессіздік жағдайында ғана емес (ҚР Еңбек кодексінің 64-бабы), сонымен қатар ата-ана құқықтарын шектеуге басқа негіздер туындаған кезде де болуы керек. Осы кезеңде қорғаншылық және қамқоршылық органы балаға ұсыныс берушіні тағайындайды. Мұндай өкілдіктің мерзімін, оның негіздері мен шарттарын ата-аналардың құқықтарының көлемі мен түрін, ҰОК тұратын жерді, өкілдік пен ата-аналардың арасындағы қатынастарды және т. б. анықтау үшін нақты шешу қажет.

1)Ата-аналарын ата-ана құқықтарынан айыру, олардың құқықтарын шектеу кезінде, бала асырап алудың, қорғаншылықтың (қамқоршылықтың) күшін жою, асырап алушы отбасы туралы шартты бұзу кезінде баланың денсаулығына келтірілген зиянды өтеу;

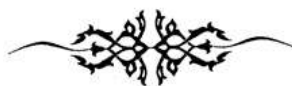
2)Ата-аналардың (оларды алмастыратын адамдардың) баланы қорғауға және өкілдік етуге құқығын нақты мерзімге тоқтата тұру;

3)Түзеу жұмыстары, оның ішінде жетім балаларға, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған, күтімге мұқтаж балаларға арналған мекемелердегі балаларға тұрмыстық күтім жасау.

Ұсынылған жауапкершілік шаралары баланың жағдайына жағымды әсер етеді және оның мүдделеріне жауап береді, сонымен қатар ата - аналар үшін алдын-алу шаралары болып көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гришаев С.П. Семейное право в вопросах и ответах. М., 2008.
2. Загоровский А.И. Курс семейного права / под ред. В. А. Томсинова. М., 2003.
3. Звягинцева Л.М. Меры защиты в советском семейном праве: автореф. дис канд. юрид. наук. Свердловск, 1980.
4. Липинский Д.А. О некоторых проблемах системы юридической ответственности // Право и политика 2004. № 12.
5. Малейн Н.С. Защита семейных прав // Советское государство и право. 1973. №2.
6. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве: автореф. дис д-ра юрид. наук. Саратов, 1995.
7. Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. Ч. 2. По испр. и доп. 8-му изд., 1902. М., 1997.

ӘӨЖ 147.157

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ САЛАСЫНДАҒЫ ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Абаев Айдос Токтанович- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты.

Бектұрғанова Райхан Шубайовна-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы.

Симтиков Қуаныш Алпысбаевич- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты.

Аннотация. Особое внимание уделено вопросу вступления Республики Казахстан в ассоциацию цивилизованных мировых государств в сфере борьбы с коррупцией, установления межправительственных связей и иных форм взаимодействия.

Ключевые слова: Коррупция, Конвенция, государство, международная организация, бизнес-сообщество, инвестор.

Annotation. Special attention was paid to the introduction of the Republic of Kazakhstan in the Association of civilized world States in the sphere of corruption, establishment of intergovernmental ties and foreign forms of interaction.

Key words: corruption, Convention, State, International Organization, business community, investor.

«Сыбайлас жемқорлық» ұғымының дамуының тарихи кезеңдері барлық аймақтар мен елдер үшін ортақ белгілерге де, дамудың нақты заңдылықтарына да ие. Осылайша, ұзақ, көп ғасырлық тарихы бар мемлекет қоғамдағы сыбайлас жемқорлықтың белгілі бір формаларының пайда болу жағдайларына қатысты неғұрлым өкілді деректерге ие.

«Сыбайлас жемқорлық» сөзі (лат. «conrupt») көптеген мағыналарға ие: бүліну, құлдырау, пара беру, азғыру, алдау, бұрмалау, істерді ренжіту, қирату, бұрмалау, бұрмалау, қорлау, абыройды масқаралау; көп мағыналы «conrupte» етістігімен бірге қолданылатын «со» префиксі (бұзу, бұзу, заңды бұзу, келісімшартты бұзу), сыбайлас жемқорлық – бұл бірнеше субъектілердің қатысуымен жасалатын әрекет екенін көрсетеді. Сонымен қатар, латынның «conruptio» «пара беру»,

«ыдырау» дегенді білдіреді; «сыбайлас жемқорлыққа сатып алу» етістігі «біреуге ақшамен немесе басқа материалдық игіліктермен пара беру» дегенді білдіреді.

Рим құқығында «corruptio» сөзі «бұзу, бүлдіру, бұзу, бүлдіру, бұрмалау, пара беру», сондай-ақ «азғындық, құлдырау, бұрмалану, нашар күй, бұрмалану (пікір немесе көзқарас)» дегенді білдіреді [2].

2014 жылы Transparency International сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс - қимыл жөніндегі халықаралық қозғалыс жасаған сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі Қазақстанда мүмкін болатын 100-ден 28 балды құрады және бұл әлемнің 176 елі арасында тек 133 нәтиже [1]. Осылайша, бір жыл ішінде Республика сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі рейтингінде 10-нан астам позициясын жоғалтты, дегенмен ол бірнеше жыл қатарынан өз позициясын жақсартты.

Бірақ халықаралық бағалаусыз біз елдегі сыбайлас жемқорлық деңгейі әлі де маңызды болып қала беретінін түсінеміз және бұл тиімді мемлекеттік басқару үшін елеулі кедергі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық тек құқық бұзушылық емес. Бұл мемлекеттің тиімділігіне деген сенімге нұқсан келтіреді және ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіреді.

Біз сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті, оның ішінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру арқылы күрт күшейтуге тиіспіз...» [3].

Қазақстан Республикасында осыдан 15-жыл бұрын алғашқы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес» посткеңестік мемлекеттердің ішіндегі алғашқылардың бірі болып қабылданды.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 2 шілдедегі N 267 Заңы-мемлекет сыбайлас жемқорлық мемлекеттік басқарудағы кедергі ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің қауіпсіздігіне тікелей қатер төндіретінін түсінді. Аталған Заңның 1-бабында ол азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін сыбайлас жемқорлық көріністерінен туындайтын қатерлерден қамтамасыз етуге, мемлекеттік органдар мен лауазымды және басқа да адамдардың тиімді қызметін қамтамасыз етуге бағытталғаны атап өтілді [4].

Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласының негізгі актілеріне төкмендегілерді жатқызуға болады:

-ҚР 2008 жылғы 4 мамырдағы заңымен ратификацияланған БҰҰ сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы

-ҚР 2015 жылғы 18 қарашадағы «сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заң

-ҚР Президенттің 2018 жылғы 15 ақпандағы жарлығы 2025 жылға дейін ҚР ұлттық даму жоспары

-ҚР Президенттің 2022 жылғы 2 ақпандағы жарлығымен 2022-2026 жылдарға арналған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы» тұжырымдама саясаттары

Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» туралы заңының 6-бабында да сыбайлас жемқорлықтың алғышарттары туралы айтылып өтілген және ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіреді деп танылады.

Аталаған заңға сәйкес Қазақстан мемлекет ретінде халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысады, оның құрамдас бөлігі Қазақстанның Ұлттық қауіпсіздігі болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған іс - шараларға елден тыс қатысуды, қажетті жағдайларда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты шектес мемлекеттермен бірлесіп мәселелерді шешуді, Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне сай келетін халықаралық шарттар жасасу.

Аталған заңнамалық ережелер Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4

мамырдағы N 31-IV Заңымен ратификацияланған Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясына (Конвенция) сәйкес келеді.

Конвенцияның кіріспесінде сондай - ақ сыбайлас жемқорлық қазіргі заманғы мемлекет пен қоғамның жұмыс істеуі мен өмір сүруіне, яғни мемлекеттің қауіпсіздігіне қатер төндіретінін мойындайды және сыбайлас жемқорлық енді жергілікті проблеманы, жекелеген елдердің проблемасын білдірмейді, бірақ барлық мемлекеттердің қоғамы мен экономикасына әсер ететін трансұлттық құбылысқа айналғанын атап көрсетеді.

Тұтастай алғанда, Конвенция сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа ерекше мән береді және оның өзі оны ратификациялаған мемлекеттер арасындағы осы процеске жәрдемдесуге арналған.

Қазақстан Конвенцияның рөлін осындай түсінумен келіседі және оны ратификациялау кезінде Республика осы Конвенцияны конвенцияға қатысушы басқа мемлекеттермен беру мәселелерінде ынтымақтастық үшін құқықтық негіз ретінде пайдаланатыны туралы ескерту жасады [5].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің қажеттілігін бүкіл әлемдегі мемлекеттік құрылымдар, бизнес, сондай-ақ азаматтық қоғам ұйымдары мойындайды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті халықаралық біріздендірудің күрделілігі әртүрлі мемлекеттерде сыбайлас жемқорлықты бағалаудың әртүрлі әдістері мен критерийлері бар екендігіне байланысты. Ұлттық деңгейде де, халықаралық деңгейде де сыбайлас жемқорлықпен тиімді күресу үшін елге және қоғамға сыбайлас жемқорлықтың әсер ету дәрежесін түсіну қажет. Дәл осы себепті белгілі бір уақытта белгілі бір елдегі сыбайлас жемқорлық деңгейін қалай анықтау керектігі туралы заңды сұрақ туындайды. Өйткені, бұл жағдайда тек алыпсатарлық сипаттамалардың болуы жеткіліксіз, критерийлердің азды-көпті нақты шкаласы қажет.

«Transparency International» үкіметтік емес халықаралық ұйымы 1995 жылы сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі (СКИ) енгізді, оның көмегімен мемлекеттегі сыбайлас жемқорлық деңгейі айқындалады. Бұл жоба бірегей болды және бұқаралық ақпарат құралдарының назарын аударды, осылайша мемлекеттер мен қоғамның өз көрсеткіштерін жақсартуға деген қызығушылығын арттырды. Енді жыл сайын ашық қолжетімділікте жарияланатын Transparency International деректері мемлекеттегі сыбайлас жемқорлық ахуалының неғұрлым айқын көрсеткіштерінің бірі ретінде қабылданады, ал белгілі бір елдердің тізімнің басына көшуі әрқашан айтарлықтай жетістік ретінде бағаланады.

Компанияның сарапшылары 176 елдің орташа көрсеткіші 100-ден 43 балл деп есептеді [6]. Әдетте, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша Дания, Жаңа Зеландия, Финляндия, Швеция, Швейцария, Норвегия, Сингапур, Нидерланды, Канада, Германия, Люксембург, Ұлыбритания, Австралия, Исландия, Бельгия, Жапония, Барбадос, Гонконг, Ирландия және АҚШ табысты елдер саналады [7]. Соңғы онжылдықта аталған елдердің барлығы тұрақты түрде жақсы көрсеткіштер көрсетіп келеді, сондай-ақ рейтингте жоғары позицияларда тұр, бұл ретте аталған елдердің ешқайсысына қатысты айтарлықтай өзгерістер байқалмады. Сыбайлас жемқорлықтың ең жоғары деңгейі дәстүрлі түрде Оңтүстік Судан, Солтүстік Корея, Сомали, Сирия және Йемен елдерінің еншісінде болып қалуда. Сыбайлас жемқорлықтың ең төменгі деңгейі «батыс» елдерінде, ал ең жоғары деңгейі Африка елдерінде болады деп күтілуде. Бұрынғы КСРО елдерінде сыбайлас жемқорлық әлі де жоғары деңгейде. Сонымен қатар, Балтық жағалауы елдері, Грузия аз уақыт ішінде өз позицияларын едәуір жақсартты және іс жүзінде «сыбайлас жемқорлыққа қарсы серпіліс» жасады, өйткені олардың жыл сайынғы орын ауыстырулары бірден бірнеше орынға жылжыды. Соңғы уақытта Қазақстанның көрсеткіші де біршама жоғарылағанын көріп отырмыз, алайда оның рейтингтегі орны әлі де төмен.

Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы

өркениетті әлемдік мемлекеттер қауымдастығына кіруі, үкіметаралық байланыстар және өзара іс-қимылдың өзге де нысандарын белгілеу мәселесі ерекше назар аударуға лайық.

Мәселен, Қазақстанның 2008 жылы БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялағанын атауға болады [8]. Бұл елдегі сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету және оны халық, бизнес-қоғамдастық, инвесторлар, ұлттық және халықаралық институттар арасында қабылдау үрдістерін сауықтыру, сондай-ақ ұлттық заңнамаға халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарды енгізу бойынша тиімді тетікті қалыптастыру жөніндегі шын мәнінде маңызды қадам болды. Қазіргі уақытта Қазақстан жыл сайын өзін-өзі бағалауды жүргізеді және Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенцияны орындау бойынша прогресті өзара бағалауға қатысады. Бағалаудың соңғы раунды 2015 жылы өтті, оның барысында Конвенцияға қатысушы елдердің конференциясы Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы реформаларды жүргізудегі ілгерілеуіне оң баға берді.

1998 жылы құрылған Шығыс Еуропа және Орталық Азия елдері үшін ЭЫДҰ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес желісінің негізгі мақсаты мүше елдерді сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес жөніндегі күш-жігерінде қолдау, ақпарат алмасу, жақсы тәжірибелер әзірлеу және өңірлік кездесулер мен семинарлар, өзара оқыту бағдарламалары және мамандандырылған тақырыптық жобалар нысанында донорлық көмекті үйлестіру болып табылады. Стамбул сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жоспары осы Желінің бөлігі болып табылады. 2006 жылдан бастап Қазақстан Стамбул сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі іс-қимыл жоспарын іске асыруға қатысады. Стамбул сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жоспары – бұл Желі аясында 2003 жылы басталған өзара бағалаудың субөңірлік бағдарламасы [9].

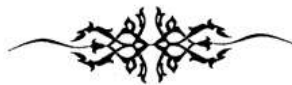
Осы уақытқа дейін Қазақстан Стамбул сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі іс-қимыл жоспарының ұсынымдарын орындау мониторингінің төрт кезеңінен өтті. 2017 жылдың қыркүйегінде мониторингтің IV кезеңінің есебі бекітілді. Онда мониторингтің үшінші кезеңінің ұсынымдарын орындау дәрежесінің мынадай рейтингтері қамтылған: алдыңғы 19 ұсынымның ішінен Қазақстан бір ұсынымды орындамады, 15 ұсынымды ішінара орындады, негізінен бір ұсынымды орындады; бірде бір ұсыныс толық орындалған жоқ. Мәселен, Стамбул жоспарын іске асыру мониторингінің Төртінші кезеңі нәтижесінде Қазақстанға 22 жаңа ұсыныс тұжырымдалды, ал алдыңғы 7 ұсыныс әлі де күшінде қалды деп танылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1.Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН. А/ CONF. 169/14. 1995. 13 April.
- 2.Кабилов Р.А. О борьбе с коррупцией. - Режим доступа: <http://pravo.zakon.kz/4661912-o-borbe-s-korruptsiej-nu-po.html>.
3. Мельник Н.И. Понятие коррупции // Коррупция и борьба с ней. М. 2000.
4. Мадibraимова М.Н. Новая модель государственной службы в Казахстане // журн. Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. - Караганды: Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза. 2013. № 2 (28).
5. Кабилов Р.А. О борьбе с коррупцией. - Режим доступа: <http://pravo.zakon.kz/4661912-o-borbe-s-korruptsiej-nu-po.html>.
6. Сулейменов К. Борьба с коррупцией требует мобилизации сил // Каз. правда от 30 апреля 2014.
7. Абрамов О.А. Противодействие легализации преступных доходов как одна из важнейших составляющих повышения эффективности борьбы с коррупцией. // Вестник Волгоградской академии МВД России. Изд-во: Волгоградская академия Министерства внутренних дел Российской Федерации - Волгоград. 2011.
8. Абрамов О.А. Противодействие легализации преступных доходов как одна из важнейших составляющих повышения эффективности борьбы с коррупцией. // Вестник

Волгоградской академии МВД России. Изд-во: Волгоградская академия Министерства внутренних дел Российской Федерации - Волгоград. 2011.

9. Сулейменов К. Борьба с коррупцией требует мобилизации сил // Каз. правда от 30 апреля 2014.

ӘӨЖ 147.157

ІСКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕ ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУ

Гайдарқызы Нұрайым-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз
инновациялық институтының магистранты

Арғынбай Инабат Мәдешқызы- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз
инновациялық институтының «Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасының аға
оқытушысы

Ильясова Индира Самидиновна- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз
инновациялық институтының «Азаматтық және қылмыстық құқық»
кафедрасының аға оқытушысы

Аннотация. В ходе написания статьи установлено, что в обеспечении прав и законных интересов участников дела органами прокурорского надзора и прокуратуры при справках и расследованиях осуществляется надзор за соблюдением конституционных прав и законных интересов граждан.

Ключевые слова: предварительное расследование, судебный процесс, должностное лицо, потерпевший.

Annotation. During the visit, the article was established that in order to ensure the rights and legislative interests of participants, the bodies of the prosecutor's office and the prosecutor's office under the supervision and consideration are subject to the appeal of constitutional rights and legislative interests of citizens.

Key words: preliminary consideration, judicial process, necessary persons, pasteurization.

Алдын-ала тергеуде, әсіресе тергеу әрекеттерін жүргізуде азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделері шектеліп отыруы мүмкін. Сондықтан, прокуратура органдары анықтама мен тергеу кезінде азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін сақталуына қадағалауды жүзеге асырады.

ҚР Конституциясы сияқты, жеке тұлға және оның бар болуы, артықшылықтары мен еріктері - ҚР-ның бір құнды игілігі. Конституцияның 16-бөлігіне ұқсас, жеке адам жеке басының артықшылығын біріктіреді[1].

Ұсталған адамды сынақ құралына немесе бұрынғы салдарына кейіннен жеткізудің 3 сағаттан аспайтын мерзімде тергеуші мен анықтаушы шығарылған жері мен куәліктері, ұстау кеңістігі мен баяулығы көрсетілген Хаттаманы қосады. Он екі сағаттың ішінде ұстау туралы хаттама баяу жасалғаннан кейін қолайлы прокурорға хабарлаңыз. Тергеушінің және анықтаушының ұстау хаттамасын 12 сағат бойы беруі арқылы прокурор қылмыстық ұстаудың жолын кеседі. Ұсталғандар құқық бұзушылық жасауға сенімсіздік білдіру үшін қысқа мерзімді асырау изоляторларында ғана ұсталады. Прокурор құқық бұзушылық жасағаны үшін сенімсіздікпен ұсталған күзетшілердің алдында регламенттер мен асырау ережелерінің заңдылығы мен негізділігін қадағалайды. Ұстау заңдылығы мен негізділігін прокурор көтереді.

Демек, тәуелділіктің заңдылығы мен негізділігінен кейін қадағалаудың болуы қысқа мерзімді тәуелділік изоляторларында тұрған жеке тұлғалардың тәуелділігі мен

ережелерінің заңдылығын біртіндеп тексеріп қана қоймай, кез-келген кезеңде шұғыл болуы керек.

Прокурор сондай-ақ анықтаушы мен тергеушіге оның отбасы, туыстары, қатысты тұлғалары жағдайында ұсталған адамның тұрған жері туралы хабарланғанын тексереді. Ұсталған адам қылмыстық немесе негізсіз ұсталған кезде прокурор шұғыл түрде құтылады.

Прокурордың сот процесіне қатысушылардың заңды құқықтарына кепілдік беруі олардың артықшылықтары мен мүдделерін қорғаудың, міндеттерді тиімді орындаудың және қылмыстық процесті толығымен жүргізудің кейбір ережелері болып табылады.

Қазіргі заманғы қылмыстық іс жүргізу органдары бұл артықшылықты іске асыру үшін нақты ережелер шығару үшін іске қатысушылардың құқықтарын қамтамасыз етудің міндеттілігін болжайды.

Сотталушы іске қатысушылардың арасында едәуір кеңістік алады, оның құқықтарын қорғау қылмыстық процестің конституциялық заңдарының бірі болып табылады.

Сотталушының қорғаныс үшін артықшылығы-бұл оның заңды мүдделерін бұзбауға, оның кінәсін мойындамауға, келіспеуге және іске сәйкес барлық жағдайларды белсенді қатысуға және зерделеуге мүмкіндік беретін процедуралық артықшылықтардың жиынтығы.

Заңды мүдделердің бұзылуына жол бермеуді, кінәлінің пайдасына болуы мүмкін барлық жағдайлар мен жағдайлардың объективтілігін тексеру.

Процессуалдық заңдылық сотталушы арқылы оның көптеген құқықтарын іздейді.

ҚР Қылмыстық кодексінің 69-бабына сәйкес оны бұзу-заңда көрсетілген қылмыстық іс жүргізу үлгісінен бас тарту.

Демек, прокурор-сотталушының құқықтарын сақтағаннан кейін қамқорлықты орындайтын адам.

Сот органдарының лауазымдары және сотталушының қорғау үшін құқықтарын қамтамасыз етудің салдары көп қырлы, көп қырлы. Олар, келесі:

- а) сотталушыға оның іс жүргізу құқықтарын дәл түсіндіру және сол не басқа тергеу іс жүргізуінің іс-әрекетінің болуын нақты сақтау;
- б) бір немесе басқа жағдайды баяу сынақтан өткізуге рұқсат етпеу;
- в) сотталушының кемшіліктерін бөлшектеу және бейтараптықпен жою (дұрыс);
- г) сотталушының жағдайында заңда көзделмеген не заңнан шықпаған шығу тегіне сәйкес қандай да бір күш қолдану шекарасын қолдануға жол бермеуге міндетті;
- д) сотталушыны заңда көрсетілген сынақ кезеңінде іс материалдарымен таныстыру;
- е) балалар не сотталушының жағдайы қараусыз қалған кезде шекараны қабылдау басталады;
- ж) белгілі шығу тегіне сәйкес істі тоқтатудың инцидентінде әрекет етіп жүрген сотталушыға шек қойсын.

Сотталушының артықшылығын іске асыру үшін сынақтың болуы қорғау процестің осы сатысынан бастап қорғаушының қамқорлығы болып табылады.

ҚР ҚПК-нің 71-бабында сынақтың болуы қорғаушы болуы керек.

Бұл кейінгі оқиғада болуы мүмкін.

а)кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары туралы істерге сәйкес, сондай-ақ сөгіс берілген күннен бастап дене және рухани аурулары арқылы қорғау үшін өзінің артықшылығын өз бетінше орындай алмайтын басқа да тұлғалардың істеріне сәйкес;

б)ақыл-есі кем адамның қоғамдық қауіпті сипаттайтын іс-әрекетті жасаған, сондай-ақ кейіннен құқық бұзушылық жасаған адамның жаны бар адам сот психиатриялық сарапшысының қорытындысын алған сәттен бастап пайдаланылады;

в)сотталушыға хабарланған сәттен бастап барлық басқа істер мен басқа да инциденттерге сәйкес тергеу амалдарының салыстырмалы түрде аяқталуы және барлық тергеу әрекеттерімен танысу үшін.

Алғашқы екі оқиғада шабуылдаушының қамқорлығы міндетті болып табылады. Кәмелетке толмағандар мен жеке тұлғалардың істеріне сәйкес, сотталушы арқылы ашық түрде бас тарту, олардың физикалық өмірімен рухани артта қалудан шаршайды, тергеуші үшін міндетті емес. Істің көлемін, сотталушының іске асырылу деңгейі мен жасын ескере отырып (сотталушы арқылы ашық түрде бас тарту тергеуші үшін міндетті емес) және басқа да нақты мән-жайларды ескере отырып, тергеуші мұндай бас тартуды бағыттау артықшылығын біріктіреді және қылмыскерді тудыруы мүмкін.

Басқа істерге сәйкес, тергеуші сотталушы қылмыскер арқылы бас тартпаған кезде, кепілмен қамтамасыз етілген шекараны қабылдауға міндетті.

Сотталушы материалдық жағдайына немесе басқа негізгі себептеріне сәйкес, қылмыскерді шақыру мәселесін шеше алмайтын және екі ойды біріктіретін оқиғада прокурор тергеушіге өзінің бастамасына сәйкес қылмыскерді шақыруды ұсынады.

Алайда бұл бағыттағы прокурорлық қадағалау ісі ерекше жауапкершілікті іздейді. Сотталушының көмек алу үшін артықшылығы клиент үшін сақталмаған бөлігі. Себепсіз, ауыр құқық бұзушылық жасады деген күдікпен Шығыс Қазақстан облысы Үй істері басқармасының тергеушісі А.Бочарова екі рет адвокатсыз айыпталды, 27 тергеу ісін адвокатсыз жүргізді және кейбір актілерде заңгердің қолын қолдан жасады. Облыстық прокурордың тікелей араласуының нәтижесінде аталған тергеуші баптың 3-бөлігіне сәйкес сотталды. Қылмыстық істі тексеруге қатыса отырып, қылмыскер әрдайым заңда көрсетілген қорғау әдістері мен әдістерін қолдануы керек және сотталушыны оқшаулайтын немесе оның қол сұғушылығын әлсірететін барлық жағдайларды анықтау мақсатында сотталушыға қажетті құқықтық қолдау көрсетуі керек.

Мұндай түрді қорғаушы заңды қорғау әдістерін қолдана алады.

Шағым сияқты, қорғау қылмыстық іске сәйкес аксиоманы белгілеу әдісі болып табылады. Ол іске қатысудың: сотталушымен кездесуге, істің барлық материалдарымен танысу үшін қажетті деректерді көшіру үшін куәлік беруге, құттықтаулар ұсынуға, теріске шығаруды мәлімдеуге, тергеушінің, прокурордың өндірістері мен шешімдеріне шағымдануға құқылы. Сотталушыдан жауап алуға және сотталушының не оның көмекшісінің тілегіне сәйкес орындалатын басқа да тергеу іс жүргізулеріне қатысу, тергеушінің келісімімен жауап алушы көзбе-көз бола алады.

Істе айыптауды ұсынған сәттен бастап, сотталушы қатысты, тергеушіні, сотталушыны айыптай алады және сотталушыға жауап алуға және жауап алуға, тергеушінің келісімімен тергеу істеріне қатысуға және куәгерге, жәбірленушіге басқа да іс жүргізуге қатыса алады және білушіге сабақ, сондай-ақ хаттамаға жазба түріндегі жазбалар, дұрыс және тұтас сынақ беру артықшылығын біріктіреді ол қатысқан ескертуді орындауға құқылы.

Заңның осы талаптарын әр жағдайда бұзу, мінсіз тергеуші, сынақтан кейін қамқоршылықты орындайтын прокурор болуы керек.

Заңда көзделгендей, күдікті белгілі процедуралық артықшылықтарды біріктіреді, ол заңды мүдделерді өндіріп алуға құқылы.

Күдіктінің артықшылықтары:

а) сынақ жүргізетін адамның, тергеушінің және прокурордың іс жүргізуіне шағым жасауға құқылы;

б) түсіндіру,

в) хабарландырулар және т. б.

Бұл артықшылықтар оған негізсіз күмәндер арқылы өзін қорғауға және заңмен қорғалатын мүдделерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Қаулы күдіктіден жауап алу әдісін бұйырады. Сондай-ақ, жауап алу алдында күдіктіге оның құқықтарын түсіндіріп, қандай құқық бұзушылыққа күдіктенгеннен кейін хабарлау керек (ҚПК-нің 216-бабы).

Күдіктінің салдары кезінде оның құқықтарын орындау өте дұрыс. Тергеу және тергеу өндірістерінен кейінгі қамқорлықты жүзеге асыратын прокурор күдіктінің құқықтарын қамтамасыз ету үшін үнемі құрмет көрсетуі керек, күдікті сияқты себепсіз-бұл заңға

сәйкес күдікті емес адам, кейбір елдерден, істі тексеру кезінде барлық нәрсені пайдалану үшін жемдік артықшылықтар.

Қазіргі қылмыстық іс жүргізу заңдылығына сәйкес қылмыстық сот ісін жүргізудің белсенді қатысушысы-жәбірленуші.

Оның іс бойынша қамқорлығы-жәбірленушілердің өз құқықтарын қорғау әдістері ғана емес, сонымен бірге іс бойынша бейтарап шындыққа қол жеткізудің жалғыз ережесі.

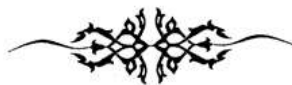
Тергеуші құқық бұзушылық арқылы филистинге моральдық, физикалық немесе мүліктік залал келтіргенін анықтай отырып, өз бастамасына сәйкес немесе осы филистинді жариялаудың пайда болуы үшін оны жәбірленуші деп тану туралы заңға бағынады және бұл туралы жәбірленушіге немесе оның делдалына хабарлайды.

Тергеушінің нақты қаулысымен, қылмыстық іс-әрекетте оның салдарын ашудың кең артықшылықтары бар.

Оған сәйкес жауап беруді бастаңыз, куәлік көрсетіңіз, қарсылықтар мен өтініштерді хабарлаңыз, іс материалдарымен дос болыңыз, тергеушінің өндірісіне шағымдану үшін көптеген тергеу өндірістеріне қатысыңыз. Бұл артықшылықтарды жәбірленушінің өліміне әкелетін құқық бұзушылық ісіне сәйкес оның туыстары пайдалана алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гришаев С.П. Семейное право в вопросах и ответах. М., 2008.
2. Загоровский А.И. Курс семейного права / под ред. В. А. Томсинова. М., 2003.
3. Звягинцева Л.М. Меры защиты в советском семейном праве: автореф. дис канд. юрид. наук. Свердловск, 1980.
4. Липинский Д.А. О некоторых проблемах системы юридической ответственности // Право и политика 2004. № 12.

ӘӨЖ 147.157

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЯСИ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІ

Есіркеп Лаура Әділетқызы-Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты

Бектұрғанова Райхан Шубайқызы- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы

Шералин Ермек Турдалыұлы-Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты

Аннотация. В статье определены этапы становления политической системы в Республике Казахстан, а также политическая система-это политическая власть, государственные и общественные организации, политические институты, в которых осуществляется участие людей в политической жизни .

Ключевые слова: Политическая система, политические права гражданина, нормативные акты, исполнительная власть, правовое государство, Правительство.

Annotation. In the article, the stages of establishment of the political system in the Republic of Kazakhstan, as well as the political system-this is a political connection, state and public organizations, political institutions, which are involved in political life .

Key words: political system, Political Law of citizens, normative acts, executive power, law and order, Government.

"Саяси жүйе" термині ХХ ғасырдың 50-60 жылдары енгізілген. Бұған дейін билік қатынастарын сипаттау үшін "басқару түрі" және "басқару жүйесі" ұғымдары

қолданылған. Алайда, қоғамның даму процестері азаматтың тек бағынып қана қоймай, мемлекетке ықпал етіп, партиялар, қозғалыстар, қауымдастықтар және т.б. құра бастағанына әкелді. "Жүйе" ұғымын ХХ ғасырдың 20-жылдарында неміс биологы Л.Берталанфи енгізген. Ол жүйені өзара тәуелді элементтер жиынтығы ретінде қарастырды. Кейінірек бұл терминді саясаттануға Т.Парсонс енгізді, ол қоғамды төрт ішкі жүйенің өзара әрекеттесуі ретінде ұсынды: экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани. олардың әрқайсысы белгілі бір функцияларды орындайды.

"Саяси жүйе" ұғымы ХХ ғасырдың ортасында ғана терең негізделді және кеңінен қолданылды, бұл саясаттану дамуының логикасынан туындады, бұл саяси өмірді жүйелік тұрғыдан сипаттау қажеттілігіне әкелді. Саяси жүйе-бұл құрамдас бөліктері саяси қатынастармен байланысқан және сайып келгенде әлеуметтік топтар арасындағы қатынастарды реттейтін, Қоғамның тұрақтылығын және мемлекеттік билікті пайдалануға негізделген белгілі бір әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз ететін қоғамды басқарудың әмбебап жүйесі.

Саяси жүйе көптеген ішкі жүйелерден, құрылымдардан және процестерден тұрады, ол басқа ішкі жүйелермен өзара әрекеттеседі: әлеуметтік, экономикалық, идеологиялық, мәдени, құқықтық. Саяси жүйенің шектері осы жүйенің саяси шешімдері міндетті және нақты орындалатын шекаралармен анықталады[2].

Саяси жүйе-бұл саяси билік, адамдардың саяси өмірге қатысуы жүзеге асырылатын мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар, саяси институттар кешені.

Саяси жүйе-бұл күрделі жүйе және оның әртүрлі элементтерінің рөлі әртүрлі. Саяси жүйенің маңызды ерекшеліктері: азаматтардың іс басқаруға нақты қатысуын қамтамасыз ету, яғни саяси жүйе аясында адамдардың, олардың ұйымдары мен бірлестіктерінің саяси қызметі жүреді; саяси жүйе азаматтардың құқықтары мен бостандықтары туралы жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы қазіргі заманғы саяси жүйе өтпелі кезеңнің ерекшеліктеріне ие. Кеңестік үлгідегі жүйенің кейбір элементтерін сақтай отырып, жаңа саяси институттар пайда болды және нығайтылды. Қазақстанда демократиялық саяси жүйені қалыптастыру процесінің аяқталуы туралы айтуға әлі ерте, бірақ бұл бағыттағы белгілі бір сәттер мен үрдістерді бөліп көрсетуге болады. Ең алдымен, 1989 жылы М.С.Горбачев билік институттарын қалыптастырудың номенклатуралық принципінен бас тартуды жариялағанын атап өткен жөн. Алайда, ресми түрде бас тарту сол кезде биліктің жаңа институттарын қалыптастырудың демократиялық принциптерін іс жүзінде жүзеге асыруды білдірмейді. Нәтижесінде номенклатуралық іріктеу мектебінен өткен және кәсіби қасиеттері емес, жеке байланыстарының арқасында билікке келген қызметкерлердің едәуір бөлігі әлі де мемлекеттік құрылымдарда қалып отыр. Бұл әсіресе провинцияларда сезіледі. Саяси жүйені қалыптастырудың номенклатуралық принципін бұзу, КОКП-ның билікке монополиясын тиімді және толық басқарудың басқа демократиялық принциптерімен алмастырмай жою мұндай жартылай шаралармен әлсіреген мемлекеттік құрылымдарды бірден нығайта алмады, нәтижесінде олардың шығармашылық мүмкіндіктері айтарлықтай төмендеді. Өсіп келе жатқан саяси бәсекелестік пен саяси плюрализм жағдайында біз көріп отырған азаматтар мен әлеуметтік топтардың полярлық мүдделерін біріктіруді қамтамасыз ету өте қиын болды.

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы саяси жүйенің әлі де жетілдірілмегеніне қарамастан, оның бірқатар ерекше ерекшеліктері бар. Ең алдымен, оның институционалдық ішкі жүйесінде билікті атқарушы органдардың пайдасына қайта бөлуге баса назар аударылады, оның заңнамалық институттарының функциялары айтарлықтай шектеулі. Соңғылары атқарушы органдардың (Үкіметтің, Премьер-Министрдің және т.б.) қызметіне бақылауды жүзеге асыруға әлі жағдайы жоқ[3].

Сонымен қатар, биліктің бөлінуі және саяси жүйе мен қоғам арасындағы қарым-қатынас сипаты бойынша Қазақстандағы қазіргі саяси жүйені плюралистік жүйелерге емес, авторитарлық жүйеге жатқызуға болады. Өздеріңіз білетіндей, авторитарлық саяси

жүйе көптеген билік функцияларының бір орталықта шоғырлануымен сипатталады. Бүгінгі таңда бұл атқарушы органдар: президент және оның Әкімшілігі, Премьер-министр, Үкімет. Атқарушы биліктің үстем болу қағидаты Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген. Биліктің өкілді органдарының қызмет аясы шектеулі. Плюрализм мемлекеттегі биліктің бөлінуінде, көппартиялық жүйеде және т. б. Қазақстандық саяси жүйенің есте қаларлық ерекшеліктерінің бірі саяси партиялардың ондағы үлесінің төмендігі, олардың Үкімет пен жалпы қоғамға әлсіз ықпалы болып табылады.

Қоғамдық прогресс бойынша, радикалдық яғни қоғам өмірінің құрылымын сапасы жағынан қайта өзгертуге ұмтылатын партиялар, реформистік-қоғамның негізгі құрылымдарын сақтай отырып онда әлеуметтік-экономикалық реформалар жасау арқылы едәуір өзгертуге бағытталған партиялар, консервативтік-өз кезіндегі әлеуметтік өмір шынғығының негізгі сипаттамаларының сақтауға ұмтылатын партиялар, реакциялық партиялар-олардың мақсаты қоғам дамуының алдыңғы кезеңдерінің құрылымына ішінара, не толық қайта оралу болып табылады, басқарудың формаларымен тәсілдері бойынша, либералдық, демократиялық, диктатуралық, Үкіметке қатысы бойынша, билеуші оппозициялық, бейтарап. Наным-сенім бойынша, христиан, ислам тағы басқа болып бөлінеді. Партияларды бағалау мен топтардың таптық өлшемінен басқа қызмет ортасының өлшемі тұрғысынан алғанда партиялар мынадай типтерге бөлінеді, бір ортадағы-өз қызметін бір ғана әлеуметтік ортамен шектейтін партиялар, бұлар саясат саласында соның мүддесін білдіреді, жалпыға бірдей-жалпы әлеуметтік не жалпыхалықтық ортаға бағдарланған және қандай болсада бір әлеуметтік топта тапта жікте және тағы басқа ықпалына ие болуына ұмтылумен шектелмейтін партиялар. Саяси жүйедегі атқаратын ролінің өлшемі бойынша партия топтары мынадай болады, өкімет билігі, оны жүзеге асыру және нығайту жолындағы жария күрескер партиялар, сайлауға қатысушы АҚШ-тағы сияқты өз қызметін іс жүзінде сайлау алдындағы науқан мен, сайлау кезеңімен ғана шектейтін қызмет көрсетуші, немесе сайлау партиялары деп аталатындар, өмір сүріп отырған саяси жүйені өзгертуге не білдіруге бағыт алған, Европаның коммунистік партиялары билік жүзеге асыруға және қоғам дамуының стратегиялық бағдарламаларын өзінше іске асыруға бағыт алған, мемлекетте бар билік элитасын қолдауға бағдарланған партиялар болып бөлінеді-бұл ретте партия мемлекеттік өкіметтің орталық құрылымдарын жаппай қолдауды ұйымдастыратын қозғалыс ролінде бой көрсетеді, қоғамның ең алдымен партия мүдделерін білдіретін таптың, топтың саналы өмірінің барлық саласына жаппай қатысушы -қоғамдық партиялар деп аталатындар. Олар үшін билікті жүзеге асыруға байланысты міндет көптеген қызмет функциялардың бір ғана болып табылады.

Ал ұйымдық құрылым өлшемі бойынша партиялар былайша бөлінеді, орталықтандырылған- бірыңғай бағдарламалық бағыттарды қалыптастырып, іске асыратын басшы орталығы бар иерархиялық жағынан ұйымдасқан, бір орталыққа бағындырылмаған – негізінен бұлар - партия жүйесі екінші кезектегі роль атқаратын және саяси өмірді тұтас ұйымдастыруға ұмтылмайтын саяси жүйеде жұмыс істейтін партиялар, кадрлық- қатарында өз электоратының он процентінен кемі болатын адам саны аз партиялар, бұқаралық- үнемі сол партияны жақтап дауыс беретін , азаматтардың 10 процентінен астамын өз қатарына біріктіретін партиялар 10 процент өлшемі саясаттанушылардың әдетте сайлау белсенділігін барынша төмен 50 проценттен кем азаматтарды есепке алмауына байланысты, мүшелігі еркін партиялар оларға мүше болу- оның кандидаттарын жақтап дауыс беруден байқалады. АҚШ-та бірқатар жағдайда партия мүшесі екенін анықтау қиындық туғызады. Саяси партиялар қазіргі кезде мынадай міндеттерді атқарады, ірі- ірі әлеуметтік топтардың іс-әрекетінің бағытын анықтайды, бағалы тұжырым жасайды, ірі-ірі әлеуметтік топтардың іс-әрекетінің бағытын айқындайды, саяси идеология мен саяси

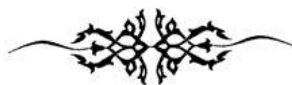

доктриналар жасауға, саяси олардың ортақ принциптерін, элементтерін, құрылымдарын қалыптастыруға, мемлекеттегі билік үшін күреске және мемлекет қызметінің бағдарламасын жасауға, мемлекеттік билікті жүзеге асыруға, қоғамдық пікірді қалыптастыруға қатынасады, жалпы қоғамды, қоғам мүшелелерін саяси тәрбиелеу жұмысы мен айналысады, мемлекеттің, кәсіподақтардың қоғамдық ұйымдардың аппараттары үшін кадрлар даярлау мен ұсыну істеріне араласады.

Демократиялық бағыттағы партиялар өздерінен басқа партияға үлкен түсіністік білдіріп, шыдамдылық білдіреді, пікір сайысында ұстамдылық көрсетіп идеялардың, пікірдің саналуандығын қолдайды. Ал тоталитарлық партиялар болса ол күллі партияларды, қоғамдық ұйымдарды мемлекетті, барлық саяси институттарды түгелдей тұқыртып, қоғамдық өмірдің барлық саласына өз балауын орнату мақсат етеді. Тоталитарлық партия мүшелері темірдей тәртіпке бағынған, партияның бағдарламасы мен партиялық идеологиялық жүзеге асыру мақсатына көзсіз берілген адамдар болуы міндетті. Саяси партияларды топтағанда, бір партиялық бипартиялық көппартиялық болып келеді. Бір партиялық жүйе көбінесе авторитарлық және тоталитарлық қоғамдарға тән.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кобабаев О.К., Айткожин К.К., Кудайбергенов М.Б. Избирательное право Республики Казахстан (научно практическое пособие). Астана, 2009. 196 с.
2. Баймаханов М.Т., Аюпова З.К., Ибраева А.С. и др. Становление правового государства и конституционный процесс в Республике Казахстан: Монография. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 656 с.
3. Конституционный закон от 28 сентября 1995г. «О выборах в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями).

ӘӨЖ 147.157

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ТҮРІ РЕТІНДЕ ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУ

Симтиков Қуаныш Алпысбаевич-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты.

Асқарбекқызы Айнұр-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы.

Абаев Айдос Токтанович- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты.

Аннотация. Статья определяет основные направления деятельности прокуратуры и надзор за исполнением законов; надзор за исполнением законов и соблюдением прав и свобод человека и гражданина; надзор за исполнением законов органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, надзор за исполнением законов администрациями органов и учреждений, применяющих меры принудительного характера, назначаемые судом, администрациями мест содержания задержанных и арестованных лиц.

Ключевые слова: Прокурорский надзор, содержание под стражей, залог, санитарные нормы, административный порядок.

Annotation. The article defines the main directions of the prosecutor's office's activities and the implementation of the laws; the implementation of the laws and the seduction of people and citizens; the implementation of the laws by the bodies, operating operational and operational

activities, according to the implementation of the laws of the administrations of bodies and departments, taking into account the main character of the measures taken by the court, the administrations of the places of residence of the reserved and reserved persons.

Key words: Prosecutor's office, protection under guard, залог, sanitary standards, administrative order.

Прокурорлық қадағалау - бұл арнайы субъект Қазақстан Республикасының атынан Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында заңдылықтың сақталуын қадағалауды жүзеге асыру арқылы прокуратура органдарының орталықтандырылған бірыңғай жүйесі жүзеге асыратын мемлекеттік қызметтің дербес оқшауланған түрі.

Прокуратура туралы Заңның 1-бабы 2-бөлігі прокуратура қызметінің негізгі бағыттарын айқындайды. Аталған Заңның ережелеріне сүйене отырып, қызмет бағыттарына мыналар жатады: заңдардың орындалуын қадағалау; заңдардың орындалуын және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын қадағалау; жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдардың заңдардың орындалуын қадағалау, анықтау және алдын ала тергеу; сот орындаушыларының заңдардың орындалуын қадағалау; жазаны орындайтын және сот тағайындайтын мәжбүрлеп сипаттағы шараларды қолданатын органдар мен мекемелер әкімшіліктерінің, ұсталған және қамауға алынған адамдарды ұстау орындарының әкімшіліктерінің заңдардың орындалуын қадағалау.

Қамауда ұстау заңдылық, әділеттілік, кінәсіздік презумпциясы, барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігі, гуманизм, адамның қадір - қасиетін құрметтеу қағидаттарына, ҚР-ның Конституциясына, халықаралық құқықтың принциптері мен нормаларына, сондай - ақ ҚР-ның халықаралық шарттарына сәйкес жүзеге асырылады. Күзетпен ұстау күдіктілер мен айыпталушыларға күзетпен ұсталатын қылмыстар жасағаны үшін дене немесе адамгершілік азап шегуге бағытталған азаптаулармен, өзге де әрекеттермен сүйемелденбеуге тиіс. Мұндай кепілдіктер жазасын өтеп жатқан сотталғандарға да қолданылады. ҚР-сы сотталғандардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін құрметтейді және қорғайды, оларды түзету құралдарын қолданудың заңдылығын, жазаларды орындау кезінде олардың құқықтық қорғалуын және жеке қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [1].

Прокуратура туралы Заңның 1-бабының ережелеріне сәйкес жазаны және сот тағайындайтын мәжбүрлеу шараларын орындайтын органдар мен мекемелер әкімшіліктерінің, ұсталған және қамауға алынған адамдарды ұстау орындарының әкімшіліктерінің заңдардың орындалуын қадағалау прокурорлық қадағалаудың дербес саласы болып табылады. Мұндай қадағалаудың маңыздылығын асыра бағалау қиын. Бас бостандығынан айыру орындарындағы жағдай объективті де, субъективті де себептерге байланысты қиын. Күдіктілер мен айыпталушыларды ішкі істер органдарының уақытша ұстау изоляторларында, ҚР –ның шекара органдарында, соттардың айдауыл үй-жайларында және гауптвахталарда ұстау шарттарын прокурорлық тексерудің нәтижелері қамауда ұстау тәртібі мен шарттарын реттейтін талаптарын көптеген бұзушылықтардың бар екендігін көрсетеді.

Ең көп таралған бұзушылықтар камераларда санитарлық нормаларды сақтамау, қамауда ұстау орындарындағы адамдарды материалдық-тұрмыстық және медициналық-санитарлық қамтамасыз етпеу, тиісті тамақтанудың болмауы, қылмыс жасады деп күдіктілер мен айыпталушылардың әртүрлі санаттарын режимдік талаптарды сақтау және оқшаулау бойынша қажетті шаралар қолданбау, сондай - ақ қамауда ұстау мерзімдерін бұзу болып қала береді.

Анықталған заң бұзушылықтардың едәуір бөлігі қаржыландырудың жеткіліксіздігі салдарынан уақытша ұстау изоляторларын материалдық-тұрмыстық қамтамасыз етпеумен байланысты.

Прокурорлар қамауға алу негіздеріне, ұстау мерзімдеріне, күдіктілердің, айыпталушылардың, сотталушылардың, сондай - ақ әкімшілік тәртіппен қамауға алынған адамдардың әртүрлі санаттарын оқшаулауға және бөлек ұстауға назар аударуы қажет.

Күдіктілерге, айыпталушыларға және басқа адамдарға ҚР заңнамасына және халықаралық стандарттарға, соның ішінде олардың жеке қауіпсіздігіне жауап беретін қамауда ұстау жағдайларын жасау бөлігінде заң талаптарының орындалуын қамтамасыз ету.

Бас прокурор прокурорларға кешкі және түнгі уақытта, сондай-ақ демалыс және мереке күндері ұсталғандар мен қамауда ұсталғандарды ұстау орындарына тексеру жүргізуді ұсынады.

Әкімшілік тәртіппен қамауға алынған адамдарды ұстауға арналған арнайы қабылдағыштардың, ішкі істер органдарының, шекара органдарының және уақытша ұстау изоляторларының қызметіне қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету мақсатында прокурорлар, әдетте, жылына кемінде бір рет мәжбүрлеп ұстау орындарын қоғамдық ұйымдардың өкілдері – құқық қорғаушылармен бірлесіп тексеруді жүзеге асырады. Сонымен қатар, прокурорлар ҚР субъектілеріндегі адам құқықтары жөніндегі уәкілдермен немесе олардың өкілдерімен бірге мәжбүрлі ұстау орындарын тексереді.

Прокурорлар өз өкілеттіктерін іске асыра отырып, өз қаулысымен әрбір қамауда отырған адамды заңды негізсіз, сондай-ақ қамауда ұстау мерзімі өткен адамдарды дереу босатуға міндетті.

Ұсталғандар мен қамаудағы адамдарды ұстау орындарын тексеру барысында прокурорлар ұсталғандар мен қамаудағыларға медициналық көмек көрсетуге, тиісті материалдық-тұрмыстық және санитарлық-гигиеналық қамтамасыз етуге, өртке қарсы нормалар мен ережелердің сақталуына назар аударуы керек.

Күзетпен ұсталатын адамда дене жарақаты анықталған, заңсыз ұстау не оған дене күшін, арнайы құралдарды, өзге де рұқсат етілмеген ықпал ету шараларын заңсыз қолдану туралы мәліметтер алынған жағдайда - мұқият тексеруді ұйымдастыру.

Бас прокурордың, аумақтық, мамандандырылған және әскери прокуратуралардың басшыларының талаптарына сәйкес ұсталған және күзетпен ұсталған орындарда оқиғалар (қашу, суицид, суицидтік демонстрация жасау әрекеті) туындаған кезде оқиғалардың мән-жайларын тексеру, себептерін және жағдайларын анықтау және жою және кінәлілерді қамауға алу туралы мәселені шешу үшін дереу орындарға бару қажет. жауапкершілік.

Негіздер болған кезде тексеру материалдары қылмыстық қудалау мәселесін шешу үшін ҚР Қылмыстық кодексінің 37-бабының 2-бөлігінің 2-тармағында көзделген тәртіппен тиісті тергеу органдарына жіберілуі керек.

Прокурорлар күдіктілерді, айыпталушыларды уақытша ұстау изоляторларының карцеріне, ҚР шекара органдарына, жалғыз камераларға қамаудың әрбір жағдайын заңнамаға сәйкестігін тексеруге міндетті. Егер заң бұзушылықтар анықталса, себептерді Мұқият анықтап, оларды жою үшін шаралар қолданыңыз.

Күдіктілердің, айыпталушылардың, сотталушылардың және сотталғандардың адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотқа тиісті қамауда ұстау жағдайларына шағымдары туралы мәліметтер келіп түскен кезде прокуратура қызметкерлері олардың құқықтарының сақталмау фактілеріне Мұқият тексерулер жүргізуге және анықталған заң бұзушылықтарды жоюға дереу шаралар қолдануға міндетті.

Прокурорлар берілген өкілеттіктерді азаматтардың құқықтарын қалпына келтіру, кінәлі лауазымды тұлғаларды жазалау үшін толық көлемде пайдалануға тиіс.

Прокурорлар қамауда отырған адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету саласында ведомстволық бақылауды ұйымдастыруға және жүзеге асыруға, сондай-ақ арнайы қабылдағыштардың, уақытша ұстау изоляторларының және жұмыс істеуі мен қызметіне берілген қаржы қаражатын пайдалануға ерекше назар аударуға міндетті.

Кем дегенде жарты жылда бір рет ҚР-ның Жоғарғы Соты Жанындағы Сот аумақтық органдарының өкілдерімен бірлесіп сотталушылар мен кемелердің (әскери соттардың) айдауылына арналған үй-жайларда ұсталғандар мен қамауға алынғандарды ұстау шарттарын тексеру.

Тексеру барысында прокуратура қызметкерлері заң талаптарының тиісті санитарлық - техникалық жабдықтар мен камераларды жарықтандыру, сондай-ақ сот

ғимараттары мен үй-жайларын қашуға қарсы жабдықпен, байланыс құралдарымен, дабылмен, желдетумен және алғашқы өрт сөндіру құралдарымен техникалық жарақтандыру бөлігінде орындалуын қамтамасыз етуі тиіс.

Оларға теңестірілген аудандардың прокурорлары мамандандырылған прокуратуралардың прокурорлары ішкі істер органдарының арнайы қабылдағыштары мен уақытша ұстау изоляторларында күзетпен ұсталатын адамдарды ұстау жағдайларын күн сайын тексеріп отыруы керек, ал олардың құқықтарының бұзылуы туралы мәліметтер (шағымдар) алынған кезде тексеруді кідіріссіз жүргізуі тиіс.

Көлік прокурорлары Көліктегі ішкі істер органдарының изоляторларына, әскери прокурорлар – ҚР шекара органдарының уақытша ұстау изоляторларына және гауптвахталарға тексерулер жүргізеді. Көлік прокуратурасының атына күдіктілердің, айыпталушылардың және өзге де адамдардың аумақтық ішкі істер органдарын уақытша ұстау изоляторларында ұстау шарттары мен тәртібіне шағымдары келіп түскен кезде оларды қарау үшін аумақтық прокуратура органына жібереді.

Әскери прокурорлар Бас әскери прокурор айқындайтын тәртіппен ұсталғандар мен қамауға алынғандарды ұстау орындарын тексеруді ұйымдастырады.

ҚР-ның субъектілерінің прокурорлары, оларға теңестірілген әскери прокурорлар мен мамандандырылған прокуратуралардың прокурорлары кем дегенде жарты жылда бір рет күдіктілерді, айыпталушыларды және сотталушыларды (сотталғандарды) мәжбүрлеп ұстау орындарында ұстау кезінде заңдылық пен прокурорлық қадағалаудың жай-күйін қорытындылауға міндетті.

Арнайы қабылдағыштарда, изоляторларда, гауптвахталарда заңдылықты қамтамасыз етуге байланысты мәселелер алқа отырыстарында, жедел және үйлестіру кеңестерінде талқылауға жатады.

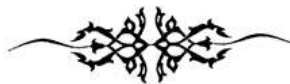
Осылайша, прокурорлық қадағалау-бұл прокуратура органдары жүзеге асыратын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғау мен қорғауда, демократиялық құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мен дамуына ықпал ете отырып, заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуда белсенді рөл атқаратын ерекше мемлекеттік қызмет.

Өз тарихында ҚР-ның прокуратурасы бірнеше рет реформаланды, белгілі бір уақытта-өз позициясын жоғалтып, мемлекеттік аппаратта көрінбейтін құрылымға айналды [2].

Қазіргі жағдайда прокуратура бас бостандығынан айыру орындарында заңдылықты қамтамасыз ету міндеті жүктелген мемлекеттің жалғыз органы болып табылады, онда қоғамнан оқшаулануына байланысты қамауға алынған және сотталған азаматтар ең аз қорғалған болып қалады. Прокурорлық қадағалау бас бостандығынан айыру орындарында заңдылықты сақтаудың маңызды құқықтық кепілдіктерінің бірі ретінде көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Деришев, Ю. В. Прокуратура Российской Федерации : учебное пособие / Ю.В. Деришев. - Омск, 2003.
2. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Т.4. Законодательство. - М., 1986.

ӘӨЖ 147.

АДАМ МЕН АЗАМАТТЫҢ САЯСИ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ІСКЕ АСЫРУ

Шералин Ермек Турдалыұлы-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты

Датеева Айбала Мейрамханқызы-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының оқытушысы

Алдаберген Айдана Еркінқызы-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институты «Заң» факультетінің хатшысы.

Аннотация. В статье определена защита политических прав человека и граждан, а также возможность индивидуального и коллективного участия личности в политических процессах, деятельности государства и всей политической системе общества, гарантированная нормами международного и внутригосударственного права на политические права человека.

Ключевые слова: политические права, политические права гражданина, нормативные акты, исполнительная власть, правовое государство.

Annotation. In the article, the protection of political rights of people and citizens, as well as the possibility of individual and collective participation in political processes, the activity of the state and the entire political system of the public, guaranteed International and domestic standards prava on political prava of a person.

Key words: Political Law, Political Law of citizens, normative acts, executive power, law and order.

Саяси құқықтар мен бостандықтар адам үшін үлкен маңызға ие. Олар туралы Адам құқықтарының халықаралық стандарттарында және мемлекетішілік құқықта көрініс тапқан жалпы адамзаттық құндылықтарды шоғырландыратын әлеуметтік категория ретінде айту керек. Олар тек заңды нормалармен ғана емес, сонымен бірге Конституциялық құрылыстың негіздерінің беріктігіне, демократияның шындығына және халықтың саяси мәдениетінің деңгейіне тікелей байланысты.

Азаматтың саяси құқықтары мен бостандықтары-бұл адамның саяси құқықтары, мемлекет қорғаған және мемлекетпен саяси-құқықтық байланыста болған әрбір адамға тиесілі. Олар ең маңызды демократиялық институт болып табылады және барлық басқа құқық түрлерінің жұмыс істеуінің ажырамас шарты болып табылады.

Адамның саяси құқықтарын халықаралық және мемлекетішілік құқық нормаларымен кепілдендірілген жеке тұлғаның саяси процестерге, мемлекеттің қызметіне және қоғамның бүкіл саяси жүйесіне жеке және ұжымдық қатысу мүмкіндігі ретінде анықтауға болады.

Саяси құқықтар мен бостандықтардың іске асырылуын кең және тар мағынада қарастыру қажет. Бірінші жағдайда, бұл «әлеуметтік-саяси қауымдастық мүшелерінің оның ішіндегі саяси қатынастар мен билік құрылымына қатысуы» [1]. Екіншісінде-саяси құқықтар мен бостандықтарды іске асыру жеке азаматтардың билікке ықпал ету мақсаты болып табылатын іс-әрекеттері ретінде ұсынылады.

Заң ғылымы адамның құқықтары мен бостандықтарын заңды құралдармен жүзеге асырудың нысандарын (тәсілдерін) нақты анықтады: мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін - өзі басқару органдарының және қоғамдық бірлестіктердің құқықтық нормалардың негізгі құқықтарын жүзеге асыруда қолданылуы, құқық нормаларының орындалуы мен сақталуы, сондай-ақ пайдалану [2].

Саяси құқықтар мен бостандықтарды іске асыру әрқашан азаматқа еркін таңдау және шешім қабылдаудың дербестігін беретін нормалармен байланысты. Зерттелетін құқықтар санатын іске асырудың ерекшелігі, заңнамада бекітілген саяси құқықтарды пайдалана отырып, азамат саяси процестерге, мемлекет қызметіне қатысып қана қоймай, басқа адамның саяси құқығын іске асыруға ықпал етеді.

Осылайша, саяси құқықтар мен бостандықтарды іске асыру - бұл жеке тұлғалардың мемлекеттік билікті қалыптастыруға және жүзеге асыруға қатысу, олардың саяси көзқарастарын білдіру жөніндегі өкілеттіктерін ұжымдық немесе жеке пайдалану.

ҚР-дағы саяси құқықтар мен бостандықтарды іске асыру кезеңдері: халықаралық және ұлттық заңнамада танылған саяси құқықтар мен бостандықтарды ҚР заңнамасына енгізу; осы құқықтардың пайда болуы мен болуы; іске асыруға дайындық және тікелей іске асыру.

ҚР-дағы нормативтік актілері мен нормативтік актілерін салыстыру азаматтардың саяси құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін және кепілдендіретін нормалардың бірдей екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігі қағидатын бұзу да бар. Азаматтың жеке саяси құқықтары мен бостандықтары ҚР-ның «тұрғыны» мәртебесімен байланысты (сайлау құқығы), оның құқықтық мәртебесі азаматтың құқықтық мәртебесінен өзгеше.

Халықтың кең топтарының өмір сүру деңгейінің төмендігі, экономикалық тұрақсыздық, тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарының болмауы, билік құрылымдары мен ірі қаржы - өнеркәсіп топтары тарапынан халыққа кең ауқымды жасырын қысым, сыбайлас жемқорлық, қоғамдағы адамгершіліктің төмендеуі жағдайында азаматтардың саяси процеске қатысушы ретінде нақты ерік білдіруінің бұрмалануын болдырмауға болмайтыны анық, мүмкін сияқты. Тіпті ең идеалды заңнама да бұл проблеманы шешуге мүмкіндік бермейді.

Қазіргі уақытта ҚР-да саяси құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру мәселесі өте екіұшты. Көбінесе заңнаманың жекелеген ережелерін ҚР-ның мемлекеттік органдары, жергілікті өзін - өзі басқару органдары немесе олардың лауазымды тұлғалары өрескел бұзады немесе мүлдем сақтамайды.

Саяси құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруда туындайтын қиындықтар туралы шексіз айтуға болады. Заңнаманы бірқатар елеулі және өрескел бұзушылықтар, биліктің озбырлығының жарқын мысалдары бар. Біздің ойымызша, азаматтардың ҚР-да зерттелетін құқықтар мен бостандықтар санатын жүзеге асыруы кезінде туындайтын кейбір негізгі мәселелерді бөліп көрсетуге болады:

-негізгі проблема - қоғамдық пікірді манипуляциялау. Қолданыстағы билік цензура арқылы азаматтарға қалаған және қалаған идеяларын енгізу арқылы өз еркіне нұсқайды;
-шын мәнінде, биліктің бөліну принципі бұзылған, ҚР атқарушы биліктің рөлі мен әсері тым үлкен;

-жекелеген саяси құқықтар мен бостандықтарды, ең алдымен сайлау құқықтарын іске асыру кезінде әкімшілік ресурстарды пайдаланудың рөлі зор;

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында Қазақстан республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады. Оның ең қымбат қазынасы адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жариялаған. Бұл конституциялық норма–мақсатта Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық дамуының ұзақ мерзімді мақсатты бағдарламасы жарияланған.

Құқықтық мемлекет идеяларын тұжырымдау тамыры адам бостандықтарының тұлға мен мемлекет мүдделерінің, қоғамдық және жеке адамның мүдделерінің, мемлекет пен құқықтың арақатынастарының философиялық проблемаларында жатыр. Алғашқыда саяси-құқықтық ойда қоғамдық мүдделердің басымдылығы идеясы үстемдік құрып келді. Қоғамдық мүдденің, жалпы игіліктің басымдылығы идеясын әділетті деп санаймыз [3]. Өйткені адам – қоғамдық тіршілік иесі, егер де ұжымдық мүдде қамтамасыз етілмесе, ұжымның жеке мүшелерінің мүдделері туралы сөз етудің қажеті жоқ. Жалпы игілікті, ортақ мүддені қамтамасыз етуге қабілетті бірден-бір институт мемлекет болып табылады. Сол себепті мемлекет жеке тұлғамен салыстырғанда басымдыққа ие болып келді. Негізінен мұндай тұжырым теологиялық көзқарастың, монархтың билігін құдай жаратты деген түсініктің шеңберінде қалыптасты. Мемлекет қоғамның ең жоғарғы ұйымдасқан институты ретінде оның өмірінде барған сайын маңызды роль атқарып келеді. Бұл мемлекеттік биліктің ерекшеліктерінен келіп туындайды. Тек мемлекет қана бүкіл қоғамның ресми өкілі болып табылады. Жалпыға бірдей міндетті әдеп ережелерін

жариялауға және жария мәжбүрлеуді қолдануға айрықша күзіретке иелік етеді. Мемлекеттің егемендікпен байланысты маңызды белгісі ретінде мәжбүрлеу қолданылады. Біз оны субъектінің мінез-құлқына оның еркінен тыс әсер ету деп қарастырамыз. Мемлекет өзінің әлеуметтік қызметтерін табысты орындауы үшін оның шешімдерінің кепілдігі қамтамасыз етілуі тиіс. Мысалы діни билік сияқты әлеуметтік билік мәжбүрлеуге арқа сүйемейді (әсіресе ождан бостандығы бар кезде), оның дүниетанымдық сипаты бар: құдайға сенетіндер оған бағынды да, сенбейтіндер бағынбайды. Мемлекеттік билік болса, мемлекеттік мәжбүрлеуге арқа сүйейді.

Мемлекет саяси биліктің басты жиынтығы және саяси күштің орталығы ретінде кепілді тәртіпті қамтамасыз етуге міндетті және осы мақсатта бассыздықтар мен озбырлыққа жол бермеу үшін басқа мемлекеттік емес құрылымдарға байланысты мемлекеттік билік үстемдік етуі тиіс. Бұл үстемдік егемендік ұғымы арқылы іске асырылады. Егемендік мемлекеттік биліктің үстемдігін және жария мәжбүрлеу мүмкіндігін қажет етеді. Мемлекеттегі барлық әлеуметтік күштер «билікті тек мемлекеттің тапсыруымен және мемлекеттің бақылауымен іске асырады» [4].

Қандай да болмасын әлеуметтік күштің (саяси партия немесе т.б.) ықпалының күштілігіне, қоғамдық көңіл-күйдің жағдайына қарамастан, мемлекеттік билік мемлекеттің бүкіл аумағына тарайды және мемлекеттік аппарат, мемлекеттік органдар арқылы ғана іске асырылады.

Жоғарыда баяндалғандарға сүйене отырып, мемлекеттік билік қоғамның тұтастығын, оның тұрақты қызметін қамтамасыз етудің ең тиімді құралдарының бірі болып табылады деп тұжырымдауға болады.

Тұлғаның әлеуметтік мүмкіншіліктерінің жүйесінде оның қоғаммен өзара қарым-қатынастарын білдіретіндері алғы шепке шығады. Өйткені мемлекеттік биліксіз өмірді бейберекетсіздік жайлайды. Қоғамның мемлекеттік биліксіз өмір сүре алмайтындығы күмәнсіз. Ал оның жоқтығы немесе әлсіздігі қоғамның құлдырауына алып келеді. Өйткені мемлекеттік билік экономикамен бірге оның әлеуметтік өмірінің арқауы болып табылады. Оның үстіне билік қатынастарынсыз адамзат өркениетінің өмір сүруі мүмкін емес. Мемлекеттің қоғам өміріндегі осынша маңызды роль атқаруына қарамастан, осы кезге дейін мемлекеттің қоғам өміріндегі ролін шектеудің қажеттігі туралы, ал шектен шыққан нұсқаларда тіпті мемлекеттің жойылуы туралы (анархистердің пікірі, коммунистік қоғам туралы) пікірлер орын алып келді. Мұндай пікірлер толығымен негізсіз емес. Өйткені буржуазиялық революцияларға дейін мемлекеттік биліктің адамзат тарихында зорлық-зомбылық құралы ретінде пайдаланылып келгені белгілі. Мемлекеттік билік жария мәжбүрлеуді қолдану мүмкіндігіне иелік ете отырып, бір жағынан жалпы игілікті қамтамасыз етудің тиімді құралы, ал екінші жағынан, адамның құқықтары мен бостандықтары үшін ең үлкен қауіп ретінде көрініс табады. Буржуазиялық революцияларға дейінгі барлық мемлекет тәжірибесі мемлекеттік биліктің қоғамдық мүдделер туын жамылып, кей жағдайларда билік басындағылар мен байлардың мүдделеріне пайдаланғандығын, мемлекеттік биліктің зорлық-зомбылық құралы болғандығын дәлелдейді. Қандай жағдайда болмасын, жеке тұлғаның мүдделері есепке алынбай келді. Мемлекетке байланысты жеке тұлға әруақытта да теңдік жағдайда болған емес. Мемлекет адамдарға өзінің еркін таңып, ол үшін мәжбүрлеу күшін пайдалана алады. Бейнелеп айтар болсақ, мемлекет адамдардың басынан «семсерін» сермеп келеді. Іс жүзінде бұл «семсер» адамға тән кемшіліктерден, нәпсі мен мүдделерден арылмаған жеке мемлекеттік лауазым иелерінің қолында. Олар өз биліктерін асыра пайдаланулары мүмкін. Сол себепті адамдарға орынсыз пайдаланылған «семсерден» қорғану үшін «қалқан» қажет. Мұндай «қалқанды» адам құқықтары құрайды. Оның мақсаты – адамдар мен мемлекеттің өзара қарым-қатынастарын қауіпсіз ету, ал ол «қалқанның болуын, әрекет етуі мен нығайтылуын қамтамасыз ететін «күзетші иттер» құқық қорғау ұйымдары болып табылады [5].

Адам құқықтарының қалыптасуы ұзақ уақытқа созылды. Жеке құқықтар негізінен мемлекеттік биліктің заңсыз килігуінен азат болуды қамтамасыз етуге бағытталған. Әлеуметтік құқықтар тұлғаның мүдделерін мемлекеттің көмегімен қамтамасыз ету және іске асыру талаптарын қамтиды. Бұл құқықтар ХХ ғасырда пайда болды. Олар ХVIII-XIX ғасырлардың конституциялық құқығына бейтаныс, принциптік жаңа құқықтар еді. Олар еңбек қатынастары, әлеуметтік қамсыздандыру, денсаулық сақтау мен білім алу, кәсіподақ қызметіне, сонымен бірге жастарды, әйелдерді, қарттарды қорғауға, отбасы мен аналарды қорғауға, ғылыми және шығармашылық бостандығына т.б. байланысты мәселелерді қамтиды. Әлеуметтік-экономикалық құқықтардың қазіргі адам бір өзі рыноктік стихия мен әлеуметтік қорғансыздыққа бетпе-бет келген, әлеуметтік және техникалық прогресс дәуірінде де маңызы артып отыр. Мемлекетке қолда бар ресурстардың негізінде мемлекеттік әлеуметтік саясатты іске асыру жөніндегі қосымша талаптар қойылуда. Құқық пен заңдылыққа жаңаша көзқарас жалпы азаматтық құндылықтардың және тиісінше халықаралық құқықтың басымдылығына байланысты проблемаларды зерттеуде орын алып отырған парадигмаларды ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Құқықты жаңаша түсіну, сонымен бірге құқықтың мемлекеттен үстемдігі, адамның табиғи құқықтары мен бостандықтары, үлкенді-кішілі халықтардың егемендігі идеяларын біріктіреді.

Саяси құқықтардың құқықтық табиғаты қызық. Заң әдебиетінде саяси құқықтарды: 1) әртүрлі өкілеттілік және тікелей демократия формалары арқылы мемлекет пен оның органдарын ұйымдастыру мен қызметіне қатысу жөніндегі құқықтық өкілеттіліктер; 2) қоғам өміріне белсенді араласу жөніндегі құқықтық өкілеттіліктерге бөлу кездеседі. Аталған құқықтық өкілеттіліктердің бірінші тобы азаматтың мемлекеттің ісін басқаруға тікелей де, өзінің өкілдері арқылы да қатысуға кешенді құқығы деп тұжырым жасауға болады.

Құқықтық қауіпсіздік, мемлекеттік әрекеттену салыстырмалылығы принципі ең алдымен заң шығару мен заңды қолданудың, заңдар мен басқа да нормативтік-құқықтық актілердің дәлме-дәлдігі мен анықтығы сияқты тұстарын қатаң реттестіріп отырады. Сонымен, мемлекет өркениет пен мәдениеттің жемісі, оның әлуеті тек құқықпен тығыз байланыста болғанда ғана ашылады. Құқықтық мемлекет идеясы – ортақ мүдде мен адам бостандығының арақатынасының проблемаларын ой елегінен өткізудің нәтижесі. Ортақ мүдде мен жеке адамның мүдделерінің әділетті түрде бірігуіне мемлекетте формалдық теңдік принципін іске асыру көмектеседі. Бұл заңның, құқықтың, соттың жұрттың барлығына, әркімге, оның ішінде мемлекетке де, оның органдары мен лауазымды тұлғаларға да алаламай, бірдей қарауы тиіс дегенді білдіреді.

Заң мен сот алдында құқық субъектілерінің барлығы, оның ішінде мемлекет пен оның органдары да тең. Мұндай жағдайда мемлекет жария саяси биліктің ұйымдасуы мен қызметінің құқықтық формасы ретінде көрініс табады да, мемлекеттік билік құқық шеңберіне енгізіледі.

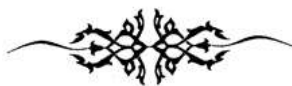
Нәтижесінде тұлғаның бостандығы билік үшін шек болып табылады да, құқық тұлғаның бостандығы мен қоғамның мүдделерінің әділетті арақатынасын орнату құралына айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Карташкин В.А. Механизмы защиты прав человека. // Ежегодник российского права. М., 2000. С. 342.
- 2.Бузин А.Ю. Административные избирательные технологии: московская практика. М., 2006. С. 53.
- 3.Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). М., 2003. С. 277.
- 4.Участие политическое // Современная западная социология: Словарь. М., 1990. С. 364.

5.Общая теория государства и права. / под ред. М.Н. Марченко. Т. 2. М., 1999. С. 312–313; Пиголкин А.С. Реализация норм права // Общая теория права. / под общ. ред. А.С. Пиголкина. М., 1995. С. 263–266.

УДК: 351.354

Совершенствование мер по оптимизации административных процедур в системе государственного управления

Жигулиев Дамир Дауренович, магистрант Академии государственного управления при Президенте РК

Контактная информация:

электронный адрес: d.zhiguliyaev@apa.kz

Аннотация. Статья посвящена вопросам совершенствования мер по оптимизации административных процедур в системе государственного управления. Рассмотрены основные подходы к совершенствованию отдельных процессов предоставления государственных услуг, исполнения государственных функций, реинжинирингу комплексных сфер государственного регулирования. Основным методом исследования в рамках данной статьи выступает концептуальный анализ, который предполагает изучение административных процедур в системе государственного управления с учетом особенностей ее развития и текущей ситуации. Кроме того, в процессе исследования были использованы индуктивный и дедуктивный методы. При индуктивном подходе исследование берет открытия из реальности для описания административных процедур в системе государственного управления, а при дедуктивном подходе знания расширяются с помощью существующих теорий.

Основными материалами исследования выступили публикации казахстанских и зарубежных авторов, посвященные исследованию вопросов оптимизации административных процедур в системе государственного управления.

В результате исследования сформулирован вывод о том, что усовершенствование административных процедуры в системе государственного управления и тем самым улучшить деловую среду развития бизнеса в Казахстане.

Ключевые слова: государственное управление, административные процедуры, государственные услуги, административные регламенты, качество государственных услуг.

Андатпа. Мақала Мемлекеттік басқару жүйесіндегі әкімшілік рәсімдерді оңтайландыру жөніндегі шараларды жетілдіру мәселелеріне арналған. Мемлекеттік қызметтерді көрсетудің жекелеген процестерін жетілдірудің, мемлекеттік функцияларды орындаудың, мемлекеттік реттеудің кешенді салаларының реинжинирингінің негізгі тәсілдері қаралды. Осы мақала шеңберіндегі зерттеудің негізгі әдісі тұжырымдамалық талдау болып табылады, ол мемлекеттік басқару жүйесіндегі әкімшілік процедураларды оның даму ерекшеліктері мен қазіргі жағдайын ескере отырып зерттеуді қамтиды. Сонымен қатар, зерттеу барысында индуктивті және дедуктивті әдістер қолданылды. Индуктивті тәсілмен зерттеу Мемлекеттік басқару жүйесіндегі әкімшілік процедураларды сипаттау үшін шындықтан жаңалықтар алады, ал дедуктивті тәсілмен білім қолданыстағы теориялар арқылы кеңейеді.

Зерттеудің негізгі материалдары мемлекеттік басқару жүйесіндегі әкімшілік рәсімдерді оңтайландыру мәселелерін зерттеуге арналған қазақстандық және шетелдік авторлардың жарияланымдары болды.

Зерттеу нәтижесінде мемлекеттік басқару жүйесіндегі әкімшілік рәсімдерді жетілдіру және сол арқылы Қазақстандағы бизнесті дамытудың іскерлік ортасын жақсарту деген тұжырым жасалды.

Түйінді сөздер: Мемлекеттік басқару, Әкімшілік рәсімдер, Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер, әкімшілік регламенттер, мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің сапасы.

Abstract. The article is devoted to the issues of improving measures to optimize administrative procedures in the public administration system. The main approaches to improving individual processes of providing public services, performing public functions, and reengineering complex areas of government regulation are considered. The main research method in this article is a conceptual analysis, which involves the study of administrative procedures in the public administration system, taking into account the peculiarities of its development and the current situation. In addition, inductive and deductive methods were used in the research process. With the inductive approach, research takes discoveries from reality to describe administrative procedures in the public administration system, and with the deductive approach, knowledge is expanded using existing theories.

The main materials of the study were publications by Kazakhstani and foreign authors devoted to the study of issues of optimization of administrative procedures in the public administration system.

As a result of the study, it was concluded that the improvement of administrative procedures in the public administration system and thereby improve the business environment for business development in Kazakhstan.

Key words: public administration, administrative procedures, public services, administrative regulations, quality of public services.

В Казахстане осуществляется административная реформа в целях повышения эффективности и оперативности принятия решений в государственном аппарате, исключения излишней законодательной регламентации деятельности исполнительной власти, сокращения документооборота и отчетности, повышения самостоятельности и персональной ответственности руководителей государственных органов и обеспечения надлежащего уровня правопорядка в исполнительно-распорядительной деятельности органов государственной власти, повышении престижа государственной службы, качества оказываемых государственных услуг, которые во многом зависят от того, как определен порядок взаимодействия физических и юридических лиц с государственными органами.

Среди большинства отечественных ученых и специалистов-практиков, а также во многих зарубежных государствах институт административных процедур признается одним из важнейших в области правовой регламентации деятельности государственных органов.

К примеру, отсутствие четких процедурных правил в исполнительно-распорядительной деятельности госорганов обычно приводит к появлению волокиты, бюрократизма, коррупции и, как следствие, нарушению законных прав и интересов физических и юридических лиц.

Значимость научных исследований, посвященных совершенствованию административных процедур в системе государственного управления, продиктована необходимостью установления четких процедурных правил выполнения возложенных на них функций, что позволит обеспечить открытость, прозрачность, быстроту и эффективность их административно-правовой деятельности, а также установить надежные гарантии защиты от административного произвола, способствовать предупреждению коррупции и других правонарушений.

Отсутствие четкой регламентации действий должностных лиц госорганов большая доля которых оставлена на их усмотрение, равно как неоднозначность правовых норм, определяющих порядок осуществления административных процедур, содержание в них

оценочных понятий способствуют возникновению проблемных аспектов в правоприменительной деятельности и исследование данных вопросов является актуальным исследованием по нескольким причинам.

Во-первых, Казахстан вступил в новую эпоху своего развития. Инициированные Президентом К.К. Токаевым масштабные преобразования положили начало коренным переменам, цель которых – построить Новый, Справедливый Казахстан с открытой конкуренцией и равными возможностями для каждого гражданина. для этого посредством референдума осуществлена конституционная реформа, которая заложила основу для обновления ключевых государственных институтов, проведены президентские выборы и получен новый мандат доверия народа.

Во-вторых, Казахстан направлен на курс слышащего государства и сервисную модель работы в обеспечении социально-политической стабильности казахстанского общества, ориентированную на эффективное взаимодействие с гражданами.

В-третьих, в целях повышения результативности и ответственности государственных органов Правительством начата разработка новой административной реформы. Дальнейшая децентрализация и оптимизация вертикали центральных ведомств существенно расширят полномочия местных исполнительных органов.

Изложенное выше свидетельствует, что исследование путей совершенствования мер по оптимизации административных процедур государственных органов имеет важное значение в системе государственного управления.

Целью статьи является исследование мер по оптимизации административных процедур в системе государственного управления.

Методы исследования

Основным методом исследования в рамках данной статьи выступает концептуальный анализ, который предполагает изучение мер по оптимизации административных процедур в системе государственного управления. Кроме того, в процессе исследования были использованы индуктивный и дедуктивный методы. При индуктивном подходе исследование берет открытия из реальности для описания процесса системы государственного управления, а при дедуктивном подходе знания расширяются с помощью существующих теорий.

Основными материалами исследования выступили отчеты государственных органов, публикации казахстанских и зарубежных авторов, посвященные исследованию совершенствования мер по оптимизации административных процедур в системе государственного управления.

Результаты исследований

Правительство Казахстана уделяет внимание разработке механизмов решения существующих проблем в целях повышения эффективности деятельности государственных органов для улучшения качества государственных услуг оптимизируя административные процедуры.

Для устранения существующих в стране административных барьеров, следует использовать ряд мер, которые доказали свою эффективность в ряде стран и могут быть применены в Казахстане с целью совершенствования отдельных административных процедур и улучшения качество предоставления госуслуг.

Рассмотрим меры совершенствования отдельных административных процедур более подробно.

Основными препятствиями для совершенствования процедуры регистрации являются:

Разрешительный принцип регистрации, действующий	в Регистрирующие госорганы по-прежнему осуществляют контроль над содержанием учредительных документов. Во многих же странах мира при регистрации субъектов хозяйствования используется заявительный принцип. В этом случае учредитель
---	---

Казахстане.	предоставляет необходимые документы и сведения, за содержание которых он сам несет ответственность, что упрощает процесс регистрации как для предпринимателей, так и для регистрирующих органов. Но главное, существенно снижает продолжительность процедуры и устраняет проблемы, обусловленные длительным сроком регистрации. Необходимость внедрения такого принципа регистрации предприятия уже осознана руководством страны.
Увеличение перечня оснований для отказа в регистрации	что порождает субъективизм и коррупцию в государственных органах
Наличие требования нотариального заверения учредительных документов.	Высокая стоимость услуг нотариата, а количество заверяемых документов большое, общая стоимость процедуры регистрации остается значительной. Нотариальные расходы составляют существенную долю общих затрат на регистрацию, поэтому снижение государственных нотариальных пошлин позволит сократить общие расходы на процедуру
Большое количество требуемых для регистрации документов.	Количество документов, представляемых лишь в государственный регистрирующий орган, все еще остается большим. Даже при наличии принципа «одного окна» это ведет к необходимости обмена данными между различными органами, что усложняет их работу. Продолжить работу совершенствования сокращения перечня документов для регистрации юридических лиц, представляемых в регистрирующий орган., данная мера существенно сократит количество организаций и учреждений, которые необходимо посетить предпринимателю для того, чтобы сформировать пакет необходимых документов. В результате также сократятся затраты времени и денег при регистрации бизнеса.
Принятие решения о регистрации коллегиально — заседанием исполнительного комитета	Создание единого регистрирующего органа (например, института регистраторов) позволит исключить необходимость принятия коллегиального решения о регистрации и унифицировать процедуру, а также снимет нагрузку с исполнительных комитетов и позволит сократить срок прохождения и средства, затрачиваемые предпринимателем на юридическое оформление бизнеса. Кроме того, при внесении изменений в действующее законодательство необходимо учитывать, что вся работа, направленная на сокращение сроков и стоимости процедуры регистрации, может быть перечеркнута одним принятым актом, предусматривающим перерегистрацию субъектов хозяйствования, а следовательно, влекущим дополнительные затраты времени и денег. Для того чтобы усилия государственных органов управления по совершенствованию административных процедур не пропали даром, необходимо в обязательном порядке осуществлять анализ экономического эффекта и возможных последствий от изменений в законодательстве на этапе его разработки.

Реализация представленных ниже рекомендаций, направленных на дальнейшее реформирование процедуры регистрации, позволит значительно упростить процесс вхождения в бизнес, сократить продолжительность и уменьшить стоимость регистрации.

Это будет способствовать увеличению количества регистрируемых предприятий, налоговых поступлений в бюджет и экономическому развитию страны. [3].

Совершенствовать процедуры регистрации в государственных органах, и упрощение порядка продления и внесения изменений в действующую лицензию с целью устранения формулировок, допускающих свободное толкование лицензионных требований, что позволит существенно сократить издержки, связанные с получением лицензий для тех субъектов хозяйствования, кто уже подтвердил свою способность заниматься данным видом деятельности. Данные меры существенным образом устроят почву для злоупотреблений и коррупции. Немаловажно также и то, что реализация этих мер будет способствовать реальному претворению в жизнь политики деbüroкратизации.

Также к значительному совершенствованию процедуры лицензирования приведет сокращение лицензируемых видов деятельности. Как показывает опыт стран-соседей, от лицензирования, например, розничной торговли и общественного питания можно отказаться, не боясь, что это увеличит угрозы населению, государству или окружающей среде. В то же время наличие необходимости получать лицензию на розничную торговлю или общественное питание может привести к существенным потерям выручки предприятий малого и среднего бизнеса, т.к. они вынуждены будут простаивать в ожидании лицензии, не имея возможности осуществлять хозяйственную деятельность.

Усовершенствовать сводные систематизированные база данных всех видов разрешений, которые требуются для начала и в процессе осуществления предпринимательской деятельности, это позволит сократить затраты времени субъектов хозяйствования на получение разрешений, а следовательно, сократить издержки как бизнеса, так и государства.

В ряде случаев серьезной проблемой для бизнеса является недостаточная нормативная детализация этапов и последовательности получения разрешительных документов. Так, в результате отсутствия регламентации разрешительных процедур на стадии согласования места размещения объекта предпринимательской деятельности, получение разрешений в семи инстанциях (СЭС, МЧС, ГАИ и других) допускает возможность усмотрения чиновников. Это создает дополнительные риски для начала деятельности и (или) ведет к увеличению издержек субъектов хозяйствования, так как чиновники могут затребовать ряд дополнительных документов, информацию о которых невозможно получить предварительно. К аналогичным последствиям может привести недостаточная регламентация других этапов разрешительных процедур.

Отсутствие унифицированной процедуры получения заключений и согласований на стадии ввода реконструированного объекта в эксплуатацию также может создать сложности при получении разрешений в девяти разрешительных органах, провести инвентаризацию действующих норм и требований, применяемых при выдаче разрешений, а также если будет обеспечен свободный доступ к информации о разрешениях и требованиях к их получению.

Главная функция разрешений состоит в предотвращении рисков потенциально опасных ситуаций для здоровья, жизни людей и окружающей среды, необходимо классифицировать разрешения по степени риска, представляемой деятельностью того или иного субъекта хозяйствования.

Подобный опыт уже успешно применяется в ряде стран, система государственного регулирования, совершенствование разрешительной системы будет иметь видимый экономический эффект как для сектора Малого среднего бизнеса в виде экономии времени и средств, так и для общества и государства в виде дополнительных рабочих мест и налоговых платежей.

Также, реформирование разрешительной системы необходимо, потому что существующая система ведет к созданию большого бюрократического аппарата, что идет вразрез с политикой государства о деbüroкратизации.

Анализ текущей ситуации

Министерством сельского хозяйства Республики Казахстан оказывается 20 государственных услуг (согласно «Реестру государственных услуг» закреплены 66 госуслуг услуг, 62 (94 %) автоматизированы), за 2022 год - 544 805 госуслуг, по сравнению с 2021 годом, оказание госуслуг в электронном виде повысилось на 10 % по сравнению с предыдущим годом, из них востребованные госуслуги «Выдача фитосанитарного сертификата» (348 525 услуг), «Выдача карантинного сертификата» (96 944 услуг) и «Выдача ветеринарного сертификата» (38 279 услуг).

Количество оказанных услуг

Госуслуг	2022	2021
Всего	544 805	470 019
электронной форме	46 977 (9%)	388 178 (82%)
бумажном формате	497 828 (92%)	81 841 (18%)

Составлено на основе данных Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан [5].

За отчетный период проведены работы по стимулированию населения к получению государственных услуг в электронной форме - 176064 населения, в том числе КВКН охвачены – 158557 населения, КГИ охвачены – 17507 населения.

На постоянной основе проводятся курсы повышения квалификации сотрудников, непосредственно оказывающих государственные услуги. За отчетный период курсы повышения прошли 138 сотрудников Комитетов, в том числе –81 сотрудников Комитета ветеринарного контроля и надзора, 57 сотрудников Комитета государственной инспекции в агропромышленном комплексе.

Проведены 2393 мероприятия (совещания, круглые столы, всеобучи) по разъяснению сотрудникам, вовлеченным в процесс оказания услуг, положений законодательства в сфере оказания государственных услуг, в том числе в КГИ – 1352, в КВКН -1041 мероприятий. [5].

В целях информирования населения об услугах госоргана сняты консультационные видеоролики по оказанию госуслуг, в зданиях территориальных инспекции и подведомственных организаций Министерства размещены информационные стенды, запущен телеграм-бот, в котором размещена необходимая информация об услугах. Также услугополучатели могут задать интересующие их вопросы либо подать жалобу на качество оказанных госуслуг. Такая жалоба поступит непосредственно услугодателю и будет рассмотрена в кратчайшие сроки. Вместе с тем, продолжена работа над совершенствованием информационных систем, а также автоматизации и оптимизации госуслуг.

В рамках модификации ведомственных информационных систем Министерством в 2022 году проведен ряд мероприятий по их совершенствованию. В частности, в ЕАСУ проведены работы по переходу с более трудозатратного монолитного подхода на сервисную архитектуру. Внедрена авторизация в систему посредством ЭЦП, что обеспечивает безопасность и логирование действий пользователей системы. Внесены изменения в части добавления QR кодов в выходные формы по всем разрешительным документам, что позволит подтвердить легитимность ветеринарных и фитосанитарных сертификатов.

В 2022 году реализованы крупные проекты запущена первая Государственная информсистема субсидирования (ГИСС), на базе которой представляются услуги фермерам по субсидированию АПК на бесплатной основе, система прошла апробацию в Акмолинской области и готова к работе.

В 2023 году начался прием заявок на субсидирование и проведены мероприятия по совершенствованию мер по оптимизации административных процедур в системе государственного управления: запуск по услуге «Регистрации сельскохозяйственной техники» и совместно с Министерством цифрового развития, инноваций и

аэрокосмической промышленности Республики Казахстан и НАО «Правительство для граждан» утверждена Дорожная карта по внедрению системы учета сельскохозяйственной техники в единую цифровую платформу, которая предусматривает оказание госуслуг базе СПЕЦЦОН на новой версии ИИС ЦОН 2.0.

Перед Министерством, таким образом, стоит большой спектр задач, которые мы отразили в утвержденных национальных проектах и концепции развития отрасли. [5].

На заседании Мажилиса Парламента 11 января 2022 года Глава государства отметил, что «бюрократия формирует у граждан представление о государстве как о медлительной и равнодушной машине ...» и поручил принять меры по кардинальной де бюрократизации госаппарата.

Во исполнение Указа «О мерах по де бюрократизации деятельности государственного аппарата» в 2 раза сокращено количество консультативно-совещательных органов, поручения Правительства оптимизированы на 42% (1 088), упрощен механизм корректировки сведений, содержащихся в государственных объектах информатизации. Также, реестр госуслуг разделен на подвиды (с 692 видов на 1314 подвидов) с включением в него наиболее востребованных жизненных ситуаций, систематизированы все виды отчетов и показателей на базе «Smart Data Ukimet», руководители структурных подразделений ЦГО наделены правом подписи документов организационного и технического характера и др. [5].

Также, проведен опрос Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы в рамках процедур мониторинга состояния госслужбы и общественного мониторинга качества оказания госуслуг, разработана методика, где определены основные подходы проведения мониторинга (выработка системных решений, охватывающих деятельность всего госаппарата) и анализа (выработка решений для определенного круга госорганов с учетом специфики их деятельности) по вопросам де бюрократизации госаппарата, в структуре Агентства создано соответствующее подразделение.

Диаграмма 1. Результаты опроса

Опрос в рамках процедур мониторинга состояния госслужбы

Составлено на основе данных Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан [5].

Составлено на основе данных Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан [5].

Опрос в рамках общественного мониторинга качества оказания госуслуг

Составлено на основе [5]. Так, по результатам общественного мониторинга качества оказания госуслуг за 2022 год в 66,7% случаях услугополучатели остаются неудовлетворенными обратной связью. Помимо этого, наблюдается рост нарушений в сфере оказания госуслуг.

Диаграмма 12. Нарушения в сфере оказания

С 12 АВГУСТА
ПО 30 НОЯБРЯ
2022 г.

ИЗ 32 ТЫС.
УСЛУГОПОЛУЧА-
ТЕЛЕЙ 685
СТОЛКНУЛИСЬ
С БЮРОКРАТИЕЙ

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РАМКАХ ОКАЗАНИЯ ГОС.УСЛУГ:

- требовался большой пакет документов, была необходимость обращаться в различные инстанции – 59%
- слишком много звеньев и этапов – 57,1%
- затягивание сроков – 54,3%
- получение неоднократного отказа – 45,8%

62% опрошенных указали проблему в техническом обеспечении (информационные системы)

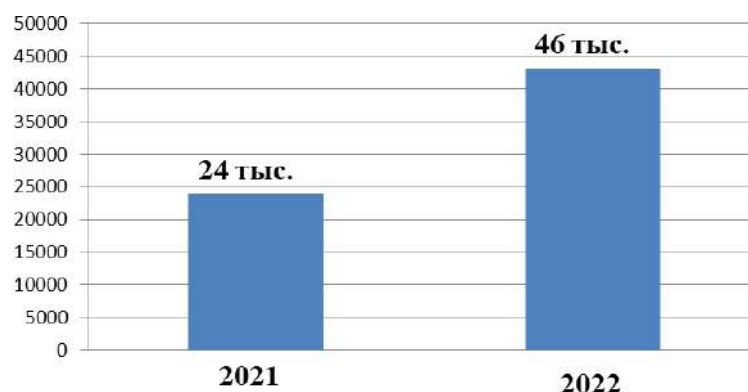
НАЛИЧИЕ БЮРОКРАТИИ НА МЕСТАХ:

- в управлениях государственных доходов – 3,6%
- в ЦОН – 4,7%
- в акиматах – 3,1%
- в организациях здравоохранения – 2,6%

БЮРОКРАТИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОЛУЧЕНИЯ УСЛУГ:

- процедура документации населения – 19,6%
- процедура предоставления различных справок, сведений, информации - 12,8%
- процедура приема документов и заявок – 10,1%

госуслуг

Составлено на основе [5].

В 2022 году выявлено свыше 1 330 фактов необоснованных отказов, 15 280 фактов несвоевременного оказания госуслуг, в 3 323 случаях истребовались излишние документы.

По результатам анализа правоприменительной практики (регулятивный аспект) определены следующие направления, требующие пересмотра действующих процедур взаимодействия государства и граждан: переход на «безотказные процедуры», немедленное восстановление прав услугополучателей при наличии очевидных фактов необоснованного отказа, введение системы опережающей подачи заявления.

Переход на «безотказные процедуры» – отсутствие основания для отказа в оказании госуслуг по формальным признакам.

Установление системы немедленного восстановления прав услугополучателей – установление очевидных фактов необоснованного отказа в оказании госуслуги и само субъективное право услугополучателя на нее.

Введение системы опережающей подачи заявления – закрепление субъективного права услугополучателя на опережающую подачу заявления, что позволило бы на период временного простоя встать на так называемый «лист ожидания» до начала оказания услуг.

Разработан дополнительный пакет поправок по вопросам совершенствования законодательства в сфере оказания госуслуг, в том числе по унификации правовых актов, введению института представительства, исключению процедуры заслушивания в случаях, независящих от позиции услугодателя.

По итогам анализа платных госуслуг Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы выработаны предложения по использованию единых подходов при определении платности госуслуг, созданию единого окна приема платежей по госпошлинам, а также упрощению механизмов возврата госпошлин, по 313 госуслугам (из

них в 2021 году - 98, в 2022 году – 215) приказы синхронизированы с Административным процедурно-процессуальным кодексом республики Казахстан в части закрепления процедуры заслушивания. Вместе с тем, результаты анализа показывают, что имеющиеся компоненты взаимодействия (цифровые технологии и через центры обслуживания) сегодня испытывают трудности, что делает их менее сервисными.

Одной из видимых причин является то, что Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности функционально перегружено (380 функций), что не позволяет в полной мере проводить эффективную работу в области оказания госуслуг в электронной форме и по принципу «одного окна».

К примеру, по результатам мониторинга выявлены недоработки функционалов информационных систем, их ненадлежащая интеграция, недоступность госуслуг на портале «электронного правительства», а также технические сбои при оказании госуслуг. Соответствующие предложения внесены на имя Премьер-Министра, уполномоченным органом в сфере информатизации утвержден комплексный план по устранению выявленных недостатков.

Учитывая изложенное будут проработаны вопросы по переходу на «безотказные процедуры», установлению системы немедленного восстановления прав услугополучателей, а также введению системы опережающей подачи заявления на получение услуг.

Обсуждение

Государственными органами признается наличие серьезных проблем в разрешительной системе для бизнеса. Осознание необходимости их решения подтверждается, в частности, фактором закрепления задач по проведению анализа правоотношений в процессе выдачи разрешений субъектам хозяйствования и по подготовке плана действий по упорядочению и упрощению законодательства в указанной сфере.

Следует принять следующие первоочередные меры улучшения действующей разрешительной системы:

1. Провести инвентаризацию действующих технических норм, применяемых в процессе выдачи и контроля использования разрешений, подлежащих получению субъектами бизнеса.

2. Создать сводную систематизированную базу данных всех видов разрешений, требуемых для начала и в процессе осуществления предпринимательской деятельности. Утвердить законодательным актом единый перечень действующих разрешений.

3. Произвести классификацию видов действующих разрешений по критериям безопасности (уровня риска) видов деятельности и действий.

4. Обеспечить свободный доступ к информации о разрешениях, в частности, ввести обязательную регистрацию технических нормативных правовых актов в Национальном реестре правовых актов либо создать самостоятельную базу данных технических нормативных правовых актов.

Перспективные меры реформирования разрешительной системы:

5. Принять законодательный акт, регулирующий общие условия и принципы организации и функционирования разрешительной системы.

6. Приступить к комплексному пересмотру и систематизации законодательства о разрешениях (включая технические нормативные правовые акты) с целью его упрощения и приведения в соответствие с общими условиями и принципами регулирования разрешительной системы.

7. Упразднить разрешения, не являющиеся необходимыми для предотвращения реальных рисков в ходе осуществления хозяйственной деятельности субъектами.

Как показывает международный опыт, эффективность планирования технических инспекций может быть существенно повышена при применении принципа управления рисками. В основе данного принципа лежит осознание того, что субъекты малого и среднего бизнеса, отличающиеся как по виду деятельности, так и по размеру, могут представлять потенциально различные угрозы для жизни или здоровья людей, окружающей среды или безопасности государства.

Степень потенциальной угрозы субъекта хозяйствования является основным видом информации. При планировании и организации контрольных мероприятий должна учитываться и такая информация, как история нарушений субъекта хозяйствования, а также информация, поступающая ежедневно о состоянии дел на субъектах хозяйствования данной отрасли, что позволит оперативно принимать решения и реагировать на изменения ситуации почти в режиме реального времени. Для того чтобы эффективно реализовать данные задачи, необходимо использовать возможности информационных технологий.

Опыт большинства стран, в которых применяется принцип управления рисками, демонстрирует, что, как правило, основное внимание контрольных органов заслуживают крупные предприятия и объекты с массовым скоплением людей (аэропорты, супермаркеты, продовольственные, химические заводы и др.). Анализ рисков позволяет вывести из-под пристального внимания контрольных органов целые категории субъектов МСБ как не представляющие угрозы.

Следует учитывать, что малые предприятия, как правило, представляют собой субъекты хозяйствования, размещающиеся на небольших площадях, имеющие небольшое количество сотрудников, и работают в основном в сфере услуг.

Следовательно, требования, предъявляемые к таким предприятиям, могут быть упрощены. Упрощение требований к субъектам бизнеса, а также их обобщение лежат в основе применения так называемых контрольных списков вопросов (инспекционных отчетов). Фактически контрольные списки представляют собой перечень вопросов по исполнению требований (для каждого контрольного органа свой) по обеспечению безопасности деятельности субъекта в данной области. Таким образом, контрольный список, с одной стороны, представляет собой контрольный перечень необходимых требований, которым субъект бизнеса должен соответствовать, а с другой – руководство к действию для инспектора.

Контрольные списки позволяют: понимать требования и устранять недостатки до проверки; четко обозначить объект проверки и полномочия инспекторов; предотвратить злоупотребления со стороны инспекторов; устранить фактор недостаточной квалификации инспекторов, т.к. инспектор будет проверять субъект хозяйствования только по тем пунктам, которые перечислены в контрольном списке, и, что важнее всего; не допустить потенциально опасных нарушений, которые связаны с незнанием или непониманием требований, предъявляемых к субъекту хозяйствования.

Эффективность государственного контроля, ужесточение наказания в отношении субъектов Малого среднего бизнеса ведет только к увеличению количества нарушений и сокрытию существенной части хозяйственных операций. В то же время применение мер предупредительного характера, таких как информирование в доступной форме о существующих требованиях, а также смещение акцентов в сторону консультирования субъектов инспекторами, вместо поиска оснований для наказания ведет к снижению количества нарушений. К примеру в Швеции. Когда органы пожарной безопасности этой страны обнаруживают нарушения на предприятии, они дают рекомендацию на устранение нарушений в срок до трех месяцев. Если предприятие не выполнило рекомендацию, тогда пожарная служба выдает предписание на устранение нарушений в срок до 6 месяцев. Если и предписание не выполнено, то только по прошествии 9 месяцев к данному предприятию применяется санкция в виде штрафа (который может достигать до 30 тыс. у.е.). Исключения составляют случаи, когда нарушение создает реальную угрозу. Тогда меры к

данному предприятию применяются безотлагательно в виде запрета на осуществление деятельности. Однако подобные случаи, по словам самих шведских пожарных, случаются крайне редко.

Эффективность подобного подхода подтверждается тем, что почти все предприятия устраняют имеющиеся нарушения после получения рекомендации.

Заключение

Таким образом, повышения эффективности планирования и организации контрольных мероприятий, а также уменьшения количества нарушений со стороны субъектов Малого Среднего бизнеса и фактов злоупотреблений со стороны инспекторов при одновременном снижении административной нагрузки возможно достичь через реализацию следующего комплекса мер:

1. Разработка и внедрение механизма планирования и организации контрольной деятельности на основе принципа управления рисками.

2. Внедрение практики разработки и использования контрольных списков вопросов.

3. Применение инструментов предотвращения нарушений, таких как информирование, убеждение, разъяснение необходимости соблюдения норм и правил для предотвращения опасных ситуаций, а также подготовка инспекторов для того, чтобы устранить предвзятость, повысить ответственность и изменить отношение к субъектам Малого среднего бизнеса.

Данные меры позволят усовершенствовать административные процедуры в системе государственного управления и тем самым улучшить деловую среду развития малого и среднего бизнеса в Казахстане.

Основными направлениями для усовершенствования административных процедур являются: Консолидация Закона об административных процедурах с Законом об обращении физических и юридических лиц. Приведение Закона об административных процедурах с учетом с положениями зарубежного законодательства. Продолжить работу создание системы поощрений для государственных служащих, оказывающих услуги и усовершенствование электронных услуг и расширение возможностей электронных порталов и сайтов. Приведение всех нормативных актов и действий государственных органов в соответствие с Конституцией, где права и свободы личности являются главной ценностью государства.

Изменения в законодательстве позволят определить четкий порядок предоставления услуг, рассмотрения обращений граждан и юридических лиц. Будучи закрепленными в Законе об административных процедурах, описанные нормы дадут возможность гражданам эффективно защищать свои интересы, а государственных служащих - действовать строго в рамках закона. Все вышеуказанные меры помогут изменить ментальность государственных служащих, что впоследствии повысит уровень доверия населения к своему государству.

Список использованных источников

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» от 16 марта 2022 года. Официальный сайт Президента РК. [Электронный ресурс] - Режим доступа. – URL <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> (дата обращения: 01.01.2024).

2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» от 1 сентября 2023 года. Официальный сайт Президента РК. [Электронный ресурс] - Режим доступа. – URL <https://www.akorda.kz/ru/addresses> (дата обращения: 09.01.2024).

3. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны». [Электронный ресурс] - Режим доступа. – URL <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (дата обращения: 15.01.2024).

4. Официальный сайт АГУ при Президенте РК [Электронный ресурс] - Режим доступа. – URL <https://www.apa.kz/ru> (дата обращения: 01.01.2024).

5. Отчет по оказанию государственных услуг за 2022 год Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан [Электронный ресурс] - Режим доступа. – URL <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/documents/details/413707?lang=ru> (дата обращения: 01.01.2024).

6. Национальный доклад о состоянии государственной службы в республике Казахстан. Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы [Электронный ресурс] - Режим доступа. – URL <https://www.gov.kz/> (дата обращения: 01.01.2024).

7. Результаты мониторинга и анализа по вопросам деbüroкратизации государственного аппарата, в том числе с изучением внутренних административных процедур [Электронный ресурс] - Режим доступа. – URL <https://www.astanacivilservicehub.org/> (дата обращения: 01.01.2024).

8. Предложения по совершенствованию административных процедур в Казахстане [Электронный ресурс] - Режим доступа. – URL https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31543759&pos=5;-90#pos=5;-90 (дата обращения: 01.01.2024).

ӘӨЖ 147.157

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СУИЦИДІНІҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Сламбекова Диана Әлішерқызы-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты

Ильясова Индира Самидиновна- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы

Құрманалиева Нүргүл Сайлаубековна- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасының оқытушысы

Аннотация. Мақалада, кәмілетке толмағандардың қылмыстық суицидтік криминологиялық сипаттамасы, суицидтік талдау, сондай-ақ суицидтік актінің фактісі бойынша талдау жүргізіліп оның себептері анықталды.

Ключевые слова: суицид, фактор, буллинг, мотив, детерминанттар, аутизм.

Аннотация. В статье проводится криминологическая характеристика уголовного суицидального поведения несовершеннолетних, суицидальный анализ, а также анализ по факту суицидального акта.

Ключевые слова: суицид, фактор, буллинг, мотив, детерминанты, аутизм.

Өмірмен байланысты есептерді азайту туралы шешім қабылдау әрдайым көптеген жеке, ситуациялық сәттермен, сондай – ақ суицидтік мінез-құлықты қалыптастыруда жетекші рөл атқаратын суицидтік факторларды-детерминанттарды құру кезінде пайда болатын адамның психологиялық жағдайының ерекшеліктерімен байланысты болады. "Детерминанттар" ұғымы "мотив", "себеп", "жағдайлар" және т.б. сияқты анықтамалармен байланысты, олар көбінесе суицидтің себептік факторларын анықтауда қолданылады. Аталған терминдер "Детерминанттар" ұғымының құрамына кіреді, бұл оларды бірлесіп зерделеудің орындылығын растайды.

Суицидологиялық талдау, сондай-ақ суицидтік актінің фактісі бойынша тексеру жүргізу көбінесе өз-өзіне қол жұмсау ниетін тудырған терең себептерді анықтауды талап етеді. Жасөспірім өзін-өзі өлтіруге әрекет жасады делік. Бастапқыда себеп анықталады, мысалы, жыныстық бағдар туралы ақпаратты жариялау арқылы ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлау. Әрі қарай, мотив анықталады: суицидент проблемадан аулақ болғысы келді, ол оған күледі және менсінбейді деген оймен өмір сүруге шыдамсыз болды. Негізінде, мотив - бұл өз ісімен бір нәрсеге қол жеткізу ниеті. Әлеуметтік-демографиялық себеп бар: қоршаған орта факторларының әсері – аутизм.

Суицидтік себептер мен мотивтерді суицид механизмінде ажырату керек, өйткені суицидент мотивациялық мотивтен айырмашылығы, оның нақты себебін түсінбеуі мүмкін. "Фактор" ұғымы, біздің ойымызша, себепке ұқсас, сондықтан оларды бір-бірімен алмастыруға болады. Әрі қарай, өз-өзіне қол жұмсау туралы шешім қабылдауға катализатор бола алатын жағдайларды анықтау қажет: туыстары немесе достары арасында осындай жағдайлардың болуы; дұрыс салынбаған өмірлік нұсқаулар; интернет-сайттардың әсері және т. б. Шарт қылмыстық өзін-өзі өлтіруді белгілеудегі маңызды элементтердің бірі болып табылады: өзін-өзі өлтіруге, өзін-өзі өлтіруге немесе оны жасауға жәрдемдесу белгілерінің болуы.

Суицидтік мінез-құлықты қалыптастырудың жетекші факторларын зерттеу суицид сияқты күрделі құбылыстың барлық компоненттерін қарастырудан тыс мүмкін емес. Дегенмен, адамның барлық жеке, әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын, сондай-ақ суицидтік үрдістердің қалыптасуын анықтайтын жағдайларды егжей-тегжейлі сипаттау мүмкін емес. Бұл өз-өзіне қол жұмсау туралы шешім қабылдауда шешуші рөл атқаратын жеке факторларды сипаттау туралы ғана болуы мүмкін.

Суицид мәселесіне ғылымның түрлі салаларындағы (философия, физиология, медицина, психиатрия, психология, құқықтану және т.б.) көптеген ғалымдар мен зерттеушілер қызығушылық танытты. Осы зерттеу үшін заңгерлер мен криминологтардың, сондай-ақ психологтардың еңбектері үлкен қызығушылық тудырады, олардың негізінде суицидтік мінез-құлықтың жалпы және жеке себептері ерекшеленеді [1]:

- суицидтік мінез-құлықтың жалпы себептері: әлеуметтік-экономикалық; әлеуметтік-демографиялық; адамгершілік-дүниетанымдық;

- тарихи-мәдени; әлеуметтік патологиялар; медициналық себептер; қылмыстың әсері және т. б.;

- суицидтік мінез-құлықтың жеке себептері: жеке тұлғаның сипаттамалық және психологиялық ерекшеліктері; отбасылық, тұрмыстық қақтығыстар, емделмейтін ауру, жалғыздық, материалдық қиындықтар, бақытсыз махаббат, ұят пен жазадан қорқу және т. б. сияқты дағдарыстық жағдайды тудыратын нақты суицидтік факторлар.

Әр себепті бөлек қарастырыңыз.

Әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсері. Еске салайық, экономикалық дағдарыстар, депрессия, өмір сүру деңгейі мен әлеуметтік қорғаудың төмендеуі, жұмыссыздықтың өсуі және т.б. басқаша айтқанда, кез-келген әлеуметтік күйзеліс, қоғамдық мәртебенің кең ауқымды өзгеруі суицидтің өсуіне әкеледі. Кейбір адамдарға өздерінің қаржылық жағдайын қабылдау қиынға соғады, әсіресе егер ол күрт нашарласа. Мұнда қосымша жеке факторлар, мысалы, қызғаныш сезімі, суицидтің пікірінше, оның

материалдық жағдайына қатысы бар барлық адамдарға деген өшпенділік, отбасының қаржылық жағдайына ұят сезімі және т. б. кіруі мүмкін.

Қоғамдағы суицид деңгейіне әсер ететін әлеуметтік-демографиялық себептерге мыналар жатады:

1) отбасылық-тұрмыстық жанжалдар. Криминологиялық зерттеулерге сәйкес, ерте балалық шақта қатыгездік пен зорлық-зомбылықты бастан кешірген адамдар; ата-анасы ажырасқан; бала кезіндегі тәрбиесі қараусыз қалған, басқаларға қарағанда жиі өсіп, қылмыскерлерге айналады және өз-өзіне қол жұмсау қаупінің артуы². Туыстарының назары мен қамқорлығының болмауы көбінесе үшінші тұлғаларды, соның ішінде Интернетте іздеуге әкелуі мүмкін, олар жасөспірім сияқты көрінеді, оларды тыңдайды және түсінеді;

2) Қоршаған орта факторлары, оған кіреді:

- ұжымда әлеуметтік оқшаулау, иеліктен шығару, қабылдамау;

- мектептегі (колледждегі, институттағы), жұмыстағы проблемалар (буллинг, ауыр және ұзаққа созылған қақтығыстар және т. б.);

- маңызды қарым-қатынастың жоғалуы (жұптың ыдырауы, жақын досымен жанжал, жақын адамның қайтыс болуы);

- дәстүрлі емес жыныстық бағдар туралы тәжірибе (оны мойындаудан қорқу), аутизм (адамның жыныстық бағдары немесе гендерлік сәйкестігі туралы Жеке ақпаратты оның қалауы мен келісіміне қарсы жария ету). Өз-өзіне қол жұмсау қаупі гетеросексуалдарға қарағанда екі-алты есе көп суицид жасайтын гомосексуалдарға ие болады[2].

Адамгершілік-дүниетанымдық себептер. Суицид деңгейі идеологиялық дағдарыстар жылдарында өсуде. Өзіңіз білетіндей, суицид-бұл өмірдің болмауының немесе жоғалуының саласы. Криминологиялық талдау көрсеткендей, қазіргі адам үлкен таңдау еркіндігінің елесін жасаған кезде, шын мәнінде, қоршаған әлемге тәуелді бола бастады. Бұл жағдайда бүкіл қоғамның көзқарасын қарастырудың қажеті жоқ, кез-келген әлеуметтік топтың (мысалы, жасөспірімдер) пікірі жеткілікті [3]. Сонымен қатар, бұл тұрақты емес, уақытша болуы мүмкін, өйткені оны бүгінде байқауға болады: өлім топтары кәмілетке толмағандардың назарын аударады, олар қосылғаннан кейін өз-өзіне қол жұмсау туралы пікір өзгереді.

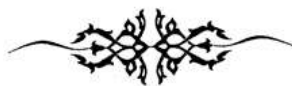
Бұқаралық мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары қоғамға өмірдегі сәттіліктің белгілі бір стандартын жүктейді, оның сәйкессіздігін адам трагедия ретінде қабылдайды. Бұл әсіресе кәмілетке толмағандардың психикасына зиянды әсер етеді. Мамандардың пікірінше, "Вертер эффектiсi" сияқты әлеуметтік құбылыс (өзіне-өзі қол жұмсаудың жаппай толқыны) ерекше қауіп төндіреді. Бірқатар авторлар өлім топтарының пайда болуын Рената Паленкова-Камболинаның өзін-өзі өлтіруімен байланыстырады (Уссурийск қаласының 1 курс студенттері). Қыз "ВКонтакте" әлеуметтік желісіндегі парақшасында қайтыс болуынан бірнеше сағат бұрын оны білетіндердің барлығымен қоштасады. Бұл өлімді интернетте кеңінен жариялау кәмілетке толмаған адамның қысқа мерзімде әлеуметтік желілердің "жұлдызына" және рөлдік үлгіге айналуына әкелді. Қыздың өзіне-өзі қол жұмсау нәтижесінде әйгілі болғанына назар аудару кездейсоқ емес, мұнда еліктеудің және назар аударудың психологиялық құбылысы маңызды. Балалар психологтарының пікірінше, тек 10% жағдайда суицидтік мінез – құлық өзін-өзі өлтіруді мақсат етеді, 90% - бұл назар аудару². Бұл қайғылы оқиғаның құқық қорғау органдарымен суицидтік қауымдастықтармен нақты байланысы орнатылмағанына қарамастан, жасөспірімдердің суицидтер санының өсуі дәл 2015-2016 жж.кезеңіне келеді, бұл қазіргі қоғамдағы құбылыстың әсерін растайды [4].

В.А.Лелеков пен Е.В.Кошелеваның кәмілетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының мәселелерін зерттеуде кеңес дәуірінен айырмашылығы жасөспірімнің жеке басының әлеуметтік-позитивті әлеуметтенуінде, ең алдымен, кәмілетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының негізгі мәселелерін шешуде маңызы аз болатын отбасы,

мектеп, жұмыс тобы және т. б. сияқты қоғамдық институттар ерекше назар аударуға лайық деген пікірімен келісу керек. сұрақ-өмірге дұрыс көзқарас қалыптастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Волконская Е.А. Предупреждение доведения до самоубийства: уголовно-правовой и криминологический аспекты: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2011. – 24 с.
2. Сабитова Ш.А. Международно-правовая защита прав детей // Вестник КазНПУ им. Абая, Серия «Международная жизнь и политика» № 3 (46), 2016. – С.60.
3. Борчашвили И.Ш., Жуманиязов М.А. Преступления против жизни: Монография. – Астана: Институт законодательства, 2009. – 428 с.
4. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / ред. И. Ш. Борчашвили. Алматы: Жетіжарғы, 2007. – 992 с.

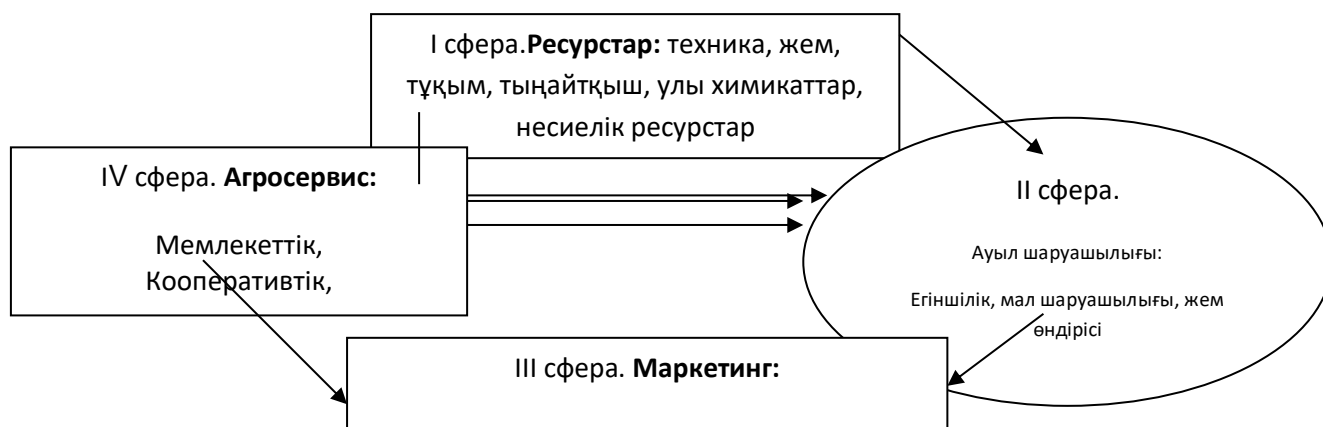
ОӘЖ: 338.09 :658. 800 92

АГРАРЛЫҚ САЛА ЖӘНЕ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Исақов Ғ.Ж. экон.ғылым. канд., Ш Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты. Тараз қ., Желтоқсан көшесі, 69 «Б». IGali57@mail.ru
Тажимбетова М., 7М-ЭКО-22-3 тобының магистранты.

Қазіргі заманғы ауыл шаруашылығының осындағы экономикалық процестерге және ауыл шаруашылығы өнімдерінің рыногіне үлкен бизнестің әсері күшейген шақтағы аралас салалармен тығыз топтасып кетуі ауыл шаруашылығындағы экономикалық бағыттарды аралас салалардың әсерінен бөлек қарастыру терең зерттеуге мүмкіндік бермейтіндіктен, агробизнесті жүзеге асырудың теориялық - әдістемелік негіздерін дамыту және практикалық әдістерді оқып үйрену қажеттілігі туады.

70 – жылдардың отандық ғылымында ауыл шаруашылығын аралас салалармен бір кешенде зерттеу дами бастады. Тиісінше “агроөнеркәсіптік кешен” атауы пайда болып, ғылыми және практикалық сөз қолданысына енді. Оның үш саласы – қор шығаратын салалар, ауыл шаруашылығының өзі және ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, тасымалдау, сақтау және өткізумен айналысатын салалар кешені. Осы салалармен байланысты іскерлік қызмет өзінің айрықша ерекшеліктеріне қарамастан өзара тәуелділік және өзара әсер етушіліксіз табысты жұмыс істей алмайды және дамымайды. Сондықтан да агробизнестің салалары да төрт негізгі сфераға бөлінеді (Сурет 1).

Сурет 1. Агробизнес салаларының бөлінуі

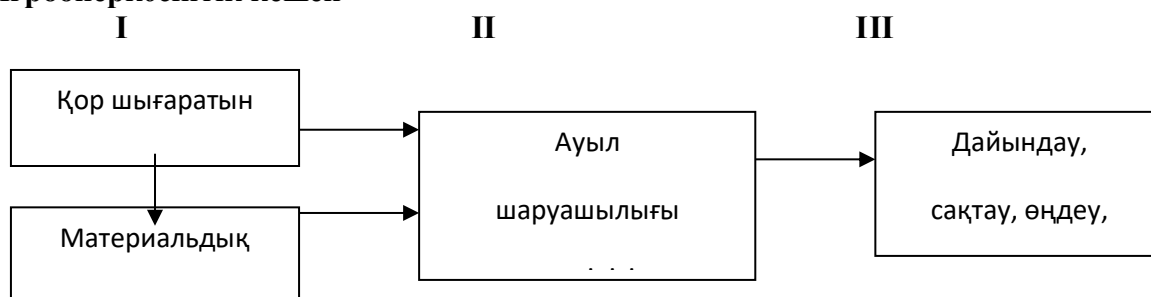
Агробизнес комплексінің басқа сфераларды байланыстырып тұратын ұйтқысы ауыл шаруашылығы болып табылады. Бірінші сфераға (I) ауыл шаруашылығын техникамен, жем – шөппен, тұқыммен, тыңайтқышпен, өсімдіктер және малды қорғайтын дәрі – дәрмекпен, яғни өндірістің материалдық факторымен қамтамасыз ететін салалар жатады. Міндеті жағынан бұл сфераға шаруа өндірісін дамытуға мүмкіндік беретін қаржылық ресурс – несие де кіреді. Бұл сфера ауыл шаруашылығы үшін ресурстар рыногін қалыптастырып, оның техникалық және технологиялық деңгейін анықтап, ауыл шаруашылығындағы өндіріс шығынының көлеміне несие алуға баға мен шарт арқылы әсер етеді. Ауыл шаруашылығы үшін ресурстарды тауып, жеткізуші ретінде бұл сфераның өнеркәсіптік салалары нарықтық құрылым, өндірісті жинақтау және мамандандыру сияқты барлық көрсеткіштер бойынша ерекшеленіп, өнеркәсіптің басқа салаларымен тығыз өндірістік байланыста болады [1].

Сфералардың үшінші тобы (III) егіс даласынан өнімдерді тұтынушыға жеткізумен айналысатын салалардың жұмысын қамтамасыз ететін маркетингтік сфераны құрайды. Дәстүрлі барлық салаларға қатысты маркетингтік арналарға (көтерме және бөлшек сауда, қойма, биржа, аукцион жүйелері және т.б) қарағанда агробизнесінің бұл саласы өз бетінше жұмыс істейтін өндірістік сала – тамақ өнеркәсібінің болумен ерекшеленеді. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде маркетингтік сфераның орны ерекше және тұрғындар қажеттілігінің өсуі мен азық – түлік сервисінің дамуына байланысты ол онан сайын өсе түсуде.

Төртінші сфера (IV) агробизнесі толықтай және оның жекелеген салаларының қызметін жақсарту ды қамтамасыз ететін агросервистен тұрады. Мұнда қызметтің көптеген түрлері, оның ішінде агробизнесінің басқа сфераларына мамандандырылған қызмет көрсету, ғылыми зерттеулер мен жобалар, кадрларды дайындау мен біліктілігін арттыру, жаңа технологияларды енгізу, коммуникация, мемлекеттік реттеу және басқару бар. Оның негізгі ерекшелігі сонда, агросервис мемлекеттік құрылымдар: ауыл шаруашылығын басқару, рыногті реттеу ұйымдары, ғылыми – зерттеу, мамандандырылған білім беру және тағы басқа мемлекеттік құрылымдар тұрақты түрде жұмыс істейтін, агробизнесінің бірден – бір сферасы болып табылады. Сондықтан да, міндеттерді шектеуден басқа жағдайда бұл сфераны мемлекеттік және жеке деп екіге бөледі. Жеке сферада агроөндірістік кешеннің сервистік қызметінің техникалық қызмет көрсету, агротехникалық және агрохимиялық қызметтер, жерді суландыру, қолданбалы зерттеулер және ғалымдармен мамандардың консультациясы, материалдық – техникалық жабдықтау мен қамтамасыз ету және басқа қызметтің түрлері көрсетіледі. Агросервистің ұйымдары мен кәсіпорындарына сондай – ақ шаруа және фермерлік ұйымдар, одақтар мен бірлестіктер кіреді. Олар өздерінің алдарына шаруашылық, экономикалық және әлеуметтік мақсаттарды қойған. [2].

Агроөнеркәсіптік кешен құрылымы агробизнес кешені құрамымен өте ұқсас және ол үш негізгі сфераның басын құрайды (Сурет 2).

Агроөнеркәсіптік кешен

Сурет 2. Агроөнеркәсіптік кешен құрылымы

Бірінші сфераға (I) трактор ауыл шаруашылығы машиналарын жасау, минералдық тыңайтқыштар және өсімдік пен малды қорғаудың химиялық құралдары, ауылдық құрылыс, өндірістік мал азығын өндіру және микробиология, сондай – ақ суландыру құрылысы сияқты қорды қажет ететін салалар кіреді.

Екінші сфераға (II) таза ауыл шаруашылық өндірісінің салалары – егін шаруашылығы, мал шаруашылығы және ауыл шаруашылық (өндірістіктен айырмашылығы бар) мал азығын өндіру жатады.

Үшінші сфера (III) әдетте ауыл шаруашылығы шикізаттарын дайындау, тасымалдау, сақтау және өңдеуді қамтамасыз ететін салалар мен өндірістің жиынтығы болып табылады. Кей жағдайларда бірқатар мамандандарды тасымалдауды, сақтауды және байланысты өндірістік инфрақұрылымның салалары ретінде өздігінше, жеке төртінші сфераға (IV) жатқызып жүр.

Құрылымдарға талдау жасау көрсетіп отырғанындай, агробизнес және агроөнеркәсіптік кешендер сандық жағынан болсын, сапалық жағынан болсын өздерінің құрамы бойынша бір – бірінен ерекшеленеді. Өздерінің қарауындағы салалар немесе қызмет түрлерінің даму деңгейіне байланысты бұл айырмашылықтар онан сайын айқынырақ байқалады [3].

Бір қарағанда дәстүрлі қабылдауға үйренген біздерге таңқаларлықтай болып көрінетін бір жайт, агросервис құрамында мемлекеттік реттеуші жүйенің болуы әлгі маңызды айырмашылықтардың бірі болып табылады. Агроөнеркәсіптік кешеннің отандық схемасында мемлекеттік басқару әдетте әдейі көрсетілген жоқ. Өйткені, әкімшіл - әміршіл жүйеде мемлекеттік реттеу бүкіл экономикалық жүйенің басынан аяғына дейін экономикалық дамудың қозғаушы факторы болғаны айтпаса да түсінікті. Ал, нарықтық экономика жағдайында мемлекеттік реттеу агробизнес жұмыс істеуінің тегерішіне қосылған экономиканың аграрлық секторындағы өндірістік және экономикалық процестерді қамтамасыз етудің басқарушы және үйлестіруші элементі ретінде көрінетіні рас.

Агроөнеркәсіптік өндіріс пен агробизнесі жекелеген сфераларға бөлу процесінің экономикалық мазмұны, біріншіден, агроөнеркәсіп кешенінің түпкі өнімін жасаудағы олардың әрқайсысының орнын анықтауда, екіншіден, тұтастай алғанда, агроөнеркәсіптік кешеннің тиімді және қарқынды дамуы жекелеген салалар мен сфералардың рациональді арақатыстысынан айқындалатын болғандықтан, бұл кешендердің ішкі тепе – теңдік құрылымының қажеттілігіде жатыр. Біздің Республикамызда маркетингтік сфераның (өнімді өңдеу, сақтау, тасымалдау және өткізу) дамымай артта қалуының басты себебі ауыл шаруашылығы шикізаты мен азық – түлігінің көп ысырапқа ұшырауы болып табылады. Кейбір жылдары жалпы өнімнің 25 – 35 проценті ысырап болған. Біздің еліміздегі агроөнеркәсіп кешені түпкі өнімінің құрылымын Америка Құрама Штаттарындағымен салыстыру көрсеткеніндей, бұл жердегі айырмашылық бізді аса қуанта қоймайды. АҚШ – та агроөнеркәсіп кешені түпкі өнімінің 70 проценттен астамы маркетингтік сфераның, тек 10 процентке жуығы ауылшаруашылығының үлесіне тиеді. Ал, біздің Республикамызда ауыл шаруашылығының үлесі 50 проценттен асып кетіп отыр. Оның үстіне АҚШ–та III сфераның өзінде сауда жүйесі басым, ал бізде бұл жұмыстарды тамақ өнеркәсібі атқарады.

Дәл осындай жағдай нарықтық экономикасы дамыған басқа елдерде де қалыптасқан. Мысалы, Францияда азық – түлік құнының 75 проценттен астамы ауылшаруашылығынан тыс жерлерде жасалады. Скандинавия елдерінде түпкі өнімдегі тамақ өнеркәсібінің үлесі 65 процент құрайды.

Батыс елдері агроөнеркәсіп кешені құрылымының қозғалысына тән бір жайт, мұнда азық – түлік өндірумен айналысатын жұмысшылардың жалпы санын қысқарту байқалады. Мысалы, АҚШ–та 1960–1985 жылдар аралығында мұндай қысқарту 30 процентке жуық

болды. Мұның өзі негізінен ауыл шаруашылығы өндірісі есебінен жасалып отыр. Ал, өңдеу саласындағы және саудадағы қызметкерлердің саны өсе түсуде. Айталық, АҚШ-та соңғы он жыл ішінде агроөнеркәсіп кешенінің маркетингтік сферасында жұмыс істейтіндердің саны бір жарым есе өсті. Қорды қажет ететін салалар (агроөнеркәсіп кешенінің бірінші сферасы) мен шығарылған техника мен ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясының бір – бірімен сәйкес келмеуі, егін шаруашылығы мен мал шаруашылығындағы көптеген технологиялар үшін машиналардың жетілдірілген жүйесінің болмауы қалыптасқан ауыл шаруашылығы өндірісінің (агроөнеркәсіп кешенінің II сферасы) үлес салмақтарын салыстыру отандық агроөнеркәсіп кешенінде салааралық және ішкі салалық сәйкестіктің жоқтығын аңғартады. Шығарылатын техниканың сапасы да айтарлықтай емес. Қазіргі заманғы жағдайда экономиканың аграрлық секторын реформалау ауыл үшін ұсынылып отырған техниканың сәйкессіздігін қатты сезініп отыр. Кезінде ұжымшарлар мен кеңшарлардың кең ауқымда жүргізілетін өндірісін ыңғайланып жасалынған техника қазір шағын шаруа қожалықтарының қажеттілігі мен сұранысына жауап бермейді. Ауыл шаруашылығының өз ішінде мал басына арналған жем – шөп өндірудің көлемі мен сапасы, малды азықтандыру технологиясы мен күту процесінің сәйкессіздігі байқалады [4].

Бұрынғы КСРО-да, оның ішінде Қазақстанда агроөнеркәсіп кешеніндегі құрылымдық сәйкессіздіктерді жою әрекеті 80 – жылдардың өзінде бірнеше рет бой көрсеткен.

Агроөнеркәсіп кешенінің құрылымын ретке келтіру мақсатында Азық-түлік бағдарламасы қабылданып, агроөнеркәсіптік өндірісті басқару қайта құрылды. Бірақ, шамадан тыс орталықтандырылу мен әміршіл-әкімшіл экономика шеңгелінде бұл міндетті орындау мүмкін емес еді. Агроөнеркәсіптік кешен сияқты кең көлемді жүйеде тиімді құрылымдық өзгерістерді тікелей нарықтық байланыстар негізінде жүйенің өз-өзін реттеу жолымен ғана жасауға болады.

Экономика сферасында, оның ішінде аграрлық секторда бірдей бастау алғанына қарамастан, бұрынғы одақтық республикаларда көзге ілмей кетуге болмайтын өзіндік ерекшеліктер бар. Мұның өзі КСРО тарағаннан кейін пайда болған барлық жаңа мемлекеттерге, оның ішінде Қазақстанға да теңдей қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Агробизнесің экономикалық негіздері. Алпыспай Сейдахметов. Алматы. «Экономика». 2015 ж.
2. Аубакиров.Я.А. Аграрный сектор в условиях рыночной экономики. Алматы, 2014
- 3.Оспанов.М.Т., Аутов.Р.Р., Ертазин.Х. Агробизнес теориясы мен тәжірибесі. Алматы., 2014 ж.
4. Ғ.Н.Нұрышев Ауыл шаруашылығында нарықтық қатынастардың қалыптасуының кейбір мәселелелері. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1997 ж.

ОӘЖ: 338.09 :658. 800 92

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

**Исақов Ғ.Ж. экон.ғылым. канд., Ш Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты. Тараз қ., Желтоқсан көшесі, 69 «Б». IGali57@mail.ru
Тажимбетова М., 7М-ЭКО-22-3 тобының магистранты.**

Республикамыздың экономикасының қазіргі кезеңінде әлеуметтік – экономикалық жүйені өзгертуде, оны нарықтық қатынастарға ауыстыруда едәуір оң нәтижелер бар. «Біз жетпіс жыл бойы өзіміз өмір сүрген ескі саяси және экономикалық жүйеден іргемізді түбегейлі аулақ салдық. Бүгін мүлде жаңа мемлекет өмір сүріп отыр, мүлде өзге саяси және экономикалық жүйе жұмыс істеуде»

Экономиканы жағдарыстан шығару туралы айтсақ, бұл жерде әлі де шешілуге тиісті мәселелер баршылық. Себебі, өндіріс одан әрі құлдырап, ұлттық табыс азайып бара жатқан жағдайларда жұмыс істеуге тура келеді. Сондықтан, экономикалық реформаларды тереңдету бағдарламасына кейбір өзгертулер, антимонополиялық шараларды іске асыру, экономиканы мемлекеттік реттеудің әдістерін кеңірек қолдану керек.

Біздің ойымша, қазіргі уақытта экономиканы реформалаудың маңызды мәселесі сол – «біз...жылжымайтын мүлікті, қалған ұсақ және орта кәсіпорындар мен агроөнеркәсіп кешенін қоса алғанда, жекешелендіру процесін аяқтауға... тиіспіз».

Шалғай ауыл шаруашылығы аудандарында шағын бизнесті, кәсіпкерлікті барынша дамытқан пайдалы. Болашақта кәсіпкерлікті дамыту Қазақстан экономикасының әлеуметтік-экономикалық жүйесін құрайтын үш элементімен анықталуы мүмкін. Олар: ірі шаруашылық салаларының қызмет істеуі, экономикалық аймақтарды дамыту, ұсақ және орта бизнеске қатысты жүргізілетін саясат.

Әсіресе, соңғы екі элементтің маңызын айта кеткен дұрыс. Экономикалық аймақтардың маңызы сол, олар өздерінің жергілікті мәселелерін өз бетінше шешуде еркін болып келеді. Кәсіпкерлікті дамыту саясатын шаруашылық қызметін реттейтін әртүрлі концепциялар мен бағдарламаны дайындаумен қатар, олардың орындалуын нақты лауазым иелерінен талап ету керек.

Болашақта кәсіпкерлікті сату, сатып алу қызметіндегі делдалдықтан гөрі халыққа қажет товарлар және қызмет көрсету өндірісіне икемдеу қажет. Ол үшін кіші және орта кәсіпорындарды ірі өнеркәсіппен біріктіру дұрыс. Бұл жағдайда ірі кәсіпорындар кәсіпкерлерге өздерінің негізгі қорларын жалға беру, оларға кепілдік қарыз алуға көмектескен болар еді. Себебі, қазіргі тәжірибе көрсетіп отырғандай, кәсіпкерлерге, шаруа қожалықтарына өз қызметін жүзеге асыру үшін сенімді құқықтық кепілдік пен қорғау керек. Ол үшін кәсіпкерлердің меншік пен табысқа толық құқын анықтап, мемлекетпен, банкпен және басқа кәсіпорындар және мекемелермен олардың белгілі бір өзара қарым-қатынасын белгілейтін заң актілері мен нормативтік құжаттар қабылдануы тиіс [1].

Қазіргі уақытта көп көңіл бөлінуге тиіс тағы бір мәселе – ол экономиканы басқару мәселесі. Осыған байланысты басқаруды реформалау концепциясы қажет. Яғни, «Жаңа әлемдік экономикалық үлгілерге сай болу үшін біз мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен сапасын едәуір көтеруге, жекеше сектор мен ұлттық капиталға жәрдемдесуге, оларды ынталандыруға және олардың белсенділігін арттыруға тиіспіз».

Жаңа экономикалық саясат жағдайында орталықтағы және жергілікті жерлердегі өкімет экономикаға араласудың барлық түрімен, дән себу, егін жинау және басқаларымен айналысуды тоқтатуы тиіс. Мемлекет жеке сектор басты роль атқаратын нарықтың заңды шеңберлерін құра отырып, экономикада маңызды, бірақ шектеулі роль атқаруы керек. Ауыл шаруашылығында мемлекеттің Экономикаға араласуы бағалық, қаржылық, несиелік және салықтық құралдарды пайдалану арқылы экономикалық әдіспен жүзеге асырылады.

Өндіріс салаларында монополиялардың болуы заңды түрде бағаның өсуіне әкелгені белгілі. Мысалы, өнеркәсіпте бағаның өсуі 1995 жылдың көкек айларында электроэнергетика саласында бағаның 1991 жылмен (желтоқсан айында) салыстырғанда 25421 есе, мұнай өндіруде -22271 есе өсуге әкелсе, дәл осы уақытта ет өнеркәсібінде баға бар болғаны 7339 есе, ал жеңіл өнеркәсіпте 4120 есеге ғана өскен [2].

Жоғарыда келтірілген фактілер болашақта болмас үшін мемлекет тарапынан баға саясатына бақылау болғаны жөн. Мемлекеттік реттеусіз монополизм жағдайында өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы өнімдерінің арасында бағаның тепе-теңдігін қамтамасыз ету қиын. Сондықтан, ауыл шаруашылығы құралдарын

шығаратын, агроөнеркәсіптік екшендерге қызмет көрсететін, олардың өнімін өңдейтін барлық монополист кәсіпорындар үшін келісімді бағаның жоғарғы шегін белгілеу мемлекет тарапынан бақылануы қажет. Дәл сол уақытта, товар өндірушілер меншіктің түріне қарамастан баға белгілеуде және өнімді өткізуде өз бетінше шешім қабылдайды. Яғни, «экономиканың өзі тұрақсыз дамудың аралық кезеңінде тұрғанда, мемлекеттің реттеуші ролі мен араласуы бара-бар болуға тиіс.»

Қазақстан агроөнеркәсіптік кешендерінің жұмысын жандандырып, олардағы экономикалық реформаларды жеделдету үшін терең мазмұнды және қайтарымы тез қаржы, салық, инвестициялық саясаттар жасақталуы қажет. Бұған экономикалық жағынан әлсіз шаруашылықтарға дотациялар беру, мемлекет есебінен қаржыландыру (мысалы, шаруа қожалықтарын ұымдастыруға, табиғат апаттарының шығындарын өтеуге, су шаруашылығын жүргізуге, жаңа өндірісті ұйымдастыруға, жеңілдетілген салық салу арқылы ынталандыру, селолық товар өндірушілерді қаржылық жағынан қолдау үшін мемлекеттік бюджеттік қаржыландыруды сақтау) және т.б. мәселелер жатады. Осы аталғандар туралы заң актілері бар, тек ендігі жұмыс-олардың орындалуын, оларға қолдау көрсетілуін қамтамасыз еіуіміз қажет.

Агроөнеркәсіп кешендерінің экономикалық тиімділігін арттырудың бір жолы - әлеуметтік мәселелер тобы. Нарықтық қатынастардың дамуы ауыл шаруашылығында жұмыссыздық, кедейліктің пайда болуына, инфрақұрылымның бастапқы уақытта әлсіз болуына әкеліп отыр. Яғни, селодағы барлық өзгерістерді аяғына жеткізу үшін, «олар қуатты және нысаналы әлеуметтік саясатпен қатар жүргізілуі тиіс.» Қазіргі таңда бірінші кезекте барлық деңгейлерде шаруаны әлеуметтік қорғаудың және шаруаға әлеуметтік кепілдік берудің жаңа механизмдерін дайындау қажет. Жалпы қорыта айтсақ, шаруашылықтың қандай саласы болмасын олардың тиімділігін арттыру үшін мына мәселелер шешілуге тиіс:

- Экономикалық салада – монополияны жойып, бәсекеге жағдай жасау, шағын және орта кәсіпкерлікті көтермелеу, ол үшін қаржы және банктік жүйе жасау;
- Әлеуметтік салада – қала мен село арасындағы жіктелуді баяулата отырып, ең кедей топтарды әлеуметтік жағынан қорғау;
- Саяси салада – саяси күштердің құқықтық базаны тұрақтандыру үшін сенімді, әсіресе, шешуші негізгі сәттерде келісімге келуге;
- Мәдени салада – жеке меншіктің болашағын насихаттай отырып, кәсіпкерлердің жаңа ұрпағын тәрбиелеу.

Қазақстан агроөнеркәсіп өндірісі дамуының маңызды ерекшелігі алабөтен – топырақтық-климаттық жағдайы мен өсімдік өсіретін топырақ бетінің әр түрлілігі, олардың көлденеңнен және тігінен аймақтануын анықтайтын кең байтақ жер аумағы алып жатқандығы болып табылады. Температураның (100 С) тиімді жиындығы солтүстіктегі 25000-нан оңтүстік және оңтүстік-шығыста 45000-ға дейін аралықта құбылып отырады. Мұның өзі субторпикалық және торпикалық дақылдардан басқа, ауыл шаруашылығының барлық дақылдарын, дәнді дақылдан бастап жүзім және мақта өсіруге дейін мүмкіндік береді.

Қазақстан жер аумағының көп бөлігі егіншілікпен айналысуға нартәуекелмен баратындай аймаққа орналасқан. Республиканың солтүстігі мен орталығында жауын-шашын 140-350 мм-ден оңтүстіктің, оңтүстік-шығыстың және шығыстың таулы және биік таулы аймақтарында 450-900 мм-ге дейін жетеді [3].

Жер аумағының топырақ беті де қатты ерекшеленеді – республиканың солтүстігінде кәдімгі, қою қоңыр топырақ, қоңыр топырақ және ашық қоңыр топырақ болса, оңтүстігінде құба құмды топырақ, сұр топырақ және таулы сілтілі қара топырақты болып келеді. Қара топырақты жер көлемі бар-жоғы 15 миллион гектарға жуық жерді құрайды. Бұдан басқа, Қазақстанда 77 миллионға жуық гектар топырақтың эрозияға ұшырауына бейім оның ішінде 17,7 миллион гектарға жуыға егістік жер, 74 миллион гектардан астам сортаң және кебір топырақты жер, оның 8 миллионға жуығы өңделген жер бар.

Республика агроөнеркәсіп кешенінің тағы бір ерекшелігі - өндірістің мамандандырылуы мен шоғырландырылуының жоғары деңгейде болуы. Қазақстанның ауыл шаруашылығы кәсіпорындары егістік жер көлемі жағынан кеңестік кезеңде ТМД елдері бойынша орташа есеппен алғанда алты есеге жуық артық болды. Жалпы өнім өндіру көлемі бойынша 2-3, одан да көп есе болды. Осы жағдай қазіргі өтпелі кезеңде кеңшарлар мен ұжымшарларды реформалауды және оларды шаруа (фермерлік) қожалықтарына, кооперативтерге және басқа нарықтық үлгідегі аграрлық кәсіпорындарға айналдыруды әлдеқайда қиындатып отыр.

Қазақстан агроөнеркәсіп өндірісінің келесі ерекшеліктері – мұнда жақын шетелдерге қарағанда агроөнеркәсіп кешеніндегі салалық сәйкессіздіктер көзге бірден ұрады, ауыл шаруашылығы өнімдері мен шикізатын өңдеумен, оларды сақтау және тасымалдаумен айналысатын қор шығаратын сфералар мен салалар, сондай-ақ жалпы агроөнеркәсіп инфрақұрылымы нашар дамыған. 90-жылдардың басында агроөнеркәсіп кешені құрылымында ауыл шаруашылығының үлес салмағы 64%-ке жуық, бірінші сферада 8%-ке жуық және үшінші сферада 28%-тен астамырақ болды. Республикада автомашина және комбайн жасау өнеркәсібі мүлдем жоқ. Қолда бар элеваторлық қуаттар астықты өңдеуді, ал ет комбинаттары етті өңдеуді толық қамтамасыз ете алмайды. Осының салдарынан өндіріс өнімі көлемінің 30%-і ысырапқа ұшырайды. Бұрынғы КСРО кезінде Қазақстан кооператорлары шикізатты республикадан тыс жерге шығарып, оны сонда өңдеп, дайын өнімді қайта алып келетін. Республикадан тыс жерге екі жақты тасымалдауға кететін шығыннан басқа бірқатар өнім алу үшін бастапқы шикізат болып табылатын өнім қалдықтары да өнім өңделген жерде қалып қоятын. Сондай-ақ Қазақстан еңбеккерлері өндірген үстеме өнімнің бір бөлігі де сол ауыл шаруашылық өнімдерімен бірге сыртқа шығарылып тұратын [4].

Материалдық өндіріс сфераларының шамадан тыс шашыраңқы орналасуы жағдайында транспорттың жетіспеушілігі мен жол жүйелерінің нашар дамуы Республиканың агроөнеркәсіп өндірісінің дамуын қиындата түсетін ерекшеліктердің қатарын толтыра түседі. Мысалы, Қазақстанда бір погон километр автожол жүйесіне бар-жоғы 38 метр асфалтталынған жол келеді. Ал, бұл көрсеткіш Өзбекстанда – 129 метр, Украинада – 324 метр, Эстонияда 600 метрге жуық. Халықтың орналасуы да (бір шаршы километрге бар-жоғы алты адам) Республика агроөнеркәсіптік өндірісін орналастыру мен дамытуға кәдімгідей әсер етеді.

Міне, осындай қиыншылықтарға қарамастан, егістік жерлердің орасан көп болуы, топырақтық-климаттық аймақтың көптүрлілігі мен олардың биоклиматтық потенциалының мол болуы, ауыл шаруашылық өсімдіктері жергілікті сорттарының және мал тұқымдарының генетикалық мүмкіндіктерінің болуы, ауыл шаруашылығын жүргізудің ғасырлар бойғы дәстүрі қалыптасқан Қазақстан халқының еңбекқорлығы шаруашылықты дұрыс жүргізген жағдайда жақын болашақта агроөнеркәсіп кешенінің барлық салаларын табыспен дамытуға, жалпы алғанда Республика тұрғындарын азық-түлікпен, өнеркәсіпті шикізатпен толық қамтамасыз етуге және Қазақстанның тіпті әлемдік аренада ауыл шаруашылық өнімдерін экспортқа шығарушы елге айналуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Агробизнесің экономикалық негіздері. Алпыспай Сейдахметов. Алматы. «Экономика». 2015 ж.
2. Аубакиров.Я.А. Аграрный сектор в условиях рыночной экономики. Алматы, 2014
- 3.Оспанов.М.Т., Аутов.Р.Р., Ертазин.Х. Агробизнес теориясы мен тәжірибесі. Алматы., 2014 ж.
4. Ғ.Н.Нұрышев Ауыл шаруашылығында нарықтық қатынастардың қалыптасуының кейбір мәселелері. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1997 ж.

ӘОЖ 330.3. 336

ӨНЕРКӘСІП ӨНДІРІСІНІҢ ЭКОНОМИКАҒА ТИГІЗЕР ӘСЕРІ ЖӘНЕ ЛИЗИНГТІК ТӘУЕКЕЛДІЛІГІН ШЕШУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тұрғанбаев Қуаныш Дәріпбайұлы магистр, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Танатова Салтанат Орынбасарқызы PhD, аға оқытушы
Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация Өнеркәсіп өндірісті дамыту жолымен кредиттік лизингтік тәуекелдерді төмендетудің алғышарттары тақырыбында жазылған мақалада шағын бизнестегі кредиттік-лизингтік тәуекелдерді төмендету жолдары қарастырылған, сондай-ақ жаһанық экономикалық проблемалар әртүрлі мысалдармен қамтылған.

Аннотация В статье на тему предпосылки снижения кредитных лизинговых рисков путем развития промышленного производства рассмотрены пути снижения кредитно-лизинговых рисков в малом бизнесе, а также на различных примерах освещены глобальные экономические проблемы.

Annotation The article on the prerequisites for reducing credit leasing risks through the development of industrial production examines ways to reduce credit and leasing risks in small businesses, as well as highlights global economic problems using various examples.

Өңдеу өнеркәсібін дамыту тұжырымдамасы мақсатында Қазақстан Республикасының 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы (*бұдан әрі – Тұжырымдама*) әзірленді. Республиканың Ұлттық даму жоспарында қойылған міндеттерді орындау Қазақстан 2025 жылға дейін. Осылайша, құру мәселесін шешу үшін салалардағы мамандандырылған факторлар және нарықтық жағдайлар сала бойынша шаралар кешенін кеңейту жоспарлануда өндірісті өндірушілерді мемлекеттік ынталандыру туралы келісім бойынша пакеттік шешімдерді қоса алғанда, сала бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Өсу мүмкіндіктерін кеңейту міндетін іс жүзінде жүзеге асыру және шағын және орта бизнесті (*бұдан әрі – ШОБ*) дамыту жүзеге асырылатын болады қаржыға қолжетімділікті жақсартуға бағытталған шаралар арқылы бағдарламалар мен шараларды кеңейту және жақсырақ бағыттау арқылы бизнес мемлекеттік ынталандырулар. [1]

Жаңа индустриалды технологияда электроника мен компьютерлік техниканың қолданылуы ғылыми-техникалық революцияның айқын дәлелі. Осы заманғы зауыттар мен фабрикалар автоматты өндіріс құралдары мен компьютерлендірілген технологияны пайдаланады. Онда бірнеше жұмыс күшінің орнына компьютерленген машиналар қызмет атқарады. Ғылыми-техникалық дамудың ең соңғы жетістігі, бұл әлемдік байланыс торабы интернеттің пайда болуы. Интернет арқылы адамдарға өмірдің барлық саласы бойынша өздеріне қажетті ақпарат алып отыруына мүмкіншілік бар.

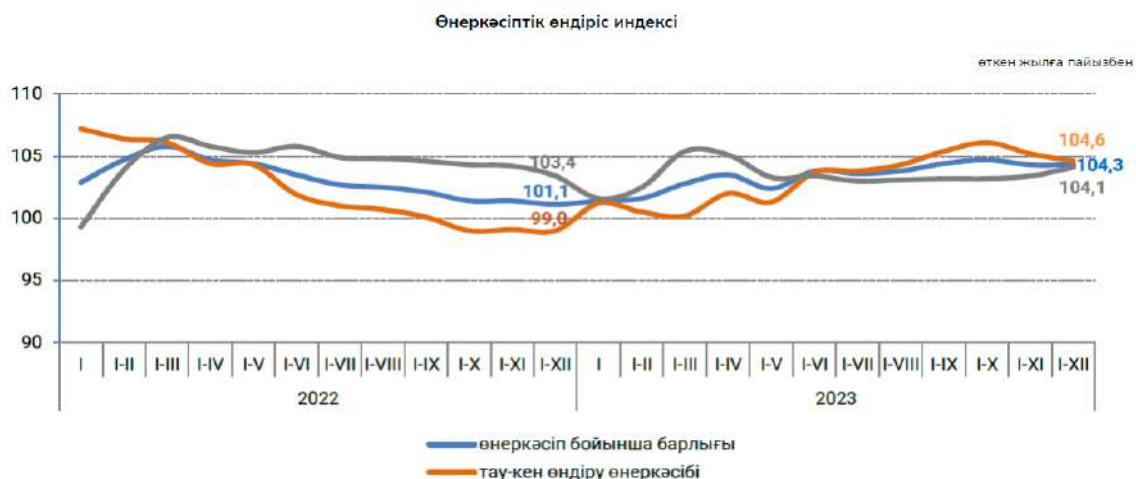
Қазіргі кезде жаңа принциптегі техника мен технология жасалынып, өндіріске кеңінен енгізілуде. Осының арқасында қоғамдық өндірісті дамытуда ғылымның рөлі арта бермек. Болашақтағы өндірістік қалдықты аз шығаратын немесе қалдықсыз технология болмақ. Бұл шикізатты үнемдеуге және экологияны таза ұстауға көмектеседі. Алдағы уақытта экономикасы дамыған 50 елдің қатарында болу үшін экономика білім мен ғылымның негізінде дамуы тиіс. Өйткені бүкіл әлем ғалымдары өз салаларының озық және ең тиімді жолдарын өндіріске енгізуге талпынуда. Себебі, дамудың тиімді жағының бірі, ол өндірісті ұйымдастырудың кластерлік даму формасының өзектілігі, осылай даму арқылы болғанын қалайды.

Елбасымыз Өндірістік кәсіпкерлікті дамыту керектігі жайлы осы уақытқа дейінгі Үкімет құрамының барлығына дерлік тапсырма беріп келгені баршаға аян. Әр кезеңде билік басында болған Үкіметтеріміз дәл осы салаға қатысты мемлекет басшысының тапсырмаларынан кенде болған жоқ. Десек те, тапсырманың орындалуы көңіл көншітпейді. Әлемнің барлық нарықтық мемлекеттерінде Өндірістік кәсіпкерлік ұлттық экономиканың 70-80 пайызын еншілейді. Ал бізде бұл сала әлі 20 пайызға жете қойған жоқ.

Өндірістік кәсіпкерлікті қолдау, дамыту жөнінде Үкімет бұл салаға қолдау болатындығы жайлы бүкіләлемдік қаржы дағдарысы өмірге келген күннен айтып келе жатыр. Екінші деңгейдегі банктерге бірнеше миллиард қаражат көлемінде несие беріліп, сол арқылы отандық олигархтардың Өндірістік кәсіпкерлікке несие беру үрдісін жандандыра түсетіндігіміз жайлы жиі айтылуда. Үкіметтің соңғы мәжілістерінің өзінде екінші деңгейдегі банктердің Өндірістік кәсіпкерлікті несиелендіру ісі жалғасатындығы жайлы сенімді сөздер дуалы ауыздардан шықты. Қысқасы, елімізде Өндірістік кәсіпкерлікті дамытуға қолдау жасалынады деп отыр. Бірақ бізде Өндірістік кәсіпкерліктің дамымай тұрғанына бір емес бірнеше себептердің бары баршаға белгілі. Соның ішінде несиелендірудегі кедергілердің орны ерекше болып отыр. Дегенмен де несие бөлінсе де, соларды кәсіпкерлерге бөліп беру кезінде де, бюрократияның кедергілерін жою кезінде де саяси жүйенің жұмысы тиімді болмаса қаржыдан пайда жоқ.

Демократияның ең негізгі мақсаты қоғамда Өндірістік кәсіпкерліктің дамуы үшін мемлекет тарапынан экономикалық тетіктердің әсер етуін қамтамасыз ету. Сол кезде ғана кәсіпкердің жұмысына толық жағдай жасауға болады. Әрі паракорлық та азаяды, әкім өзі басқаратын облыста ойына келгенін істемейтін болады. Дегенмен, бұл үшін ең алдымен мемлекеттің экономикасы көтерілуі керек. Нарық жүйесінің негізгі мақсаты да сол мемлекеттік бюджеттен тыс азаматтар өз кәсіптерін істеп, жеке меншікті нығайту. Бұл басты стратегиялық мақсат болуы тиіс. Егер кәсіпкер көбейсе ішкі саясат тұрақтана түседі. Бірақ кем дегенде орта таптың үлесі 30-40 пайызға жетуі керек. Орта тап дегеніміз кәдімгі өзінің кәсібі бар, қалтасы қалыңдау, іскер азаматтар. Мұның қоғамға беретін пайдасы орасан. Мәселен осы Өндірістік кәсіпкерлік ең бір дамыған мемлекет Италияда бюджеттің 60-70 пайызы осы орта таптың төлеген салығынан құралады. Бізде Өндірістік кәсіпкердің төлеген салығы 10-15 пайыздай ғана. Ұлттық жиынтық өнімнің 10-11 пайызы ғана осы шағын кәсіпкерлердің табысынан құралады. Сонымен орта тап немесе Өндірістік кәсіпкерліктің біздегі хал жағдайы қандай? Жыл сайын “осы кәсіпкерлікті қолдау керек еді” деп келеміз. Жоғарыда айтып кеткеніміздей Өндірістік кәсіпкерлікті дамытуда шағын үстемелі несиенің орны ерекше. Мұны әлемдік экономика барысы өз тарихында дәлелденген. Шындап дамығысы келген елдерде кәсіпкерлікке несиені мүмкін болғанша аз үстемемен береді. Көп жағдайда дамыған елдерде кәсіпкерлікке берілетін несиенің пайызы 5 пайыздан аспайды. Ал бізде 5 пайызбен кәсіпкер несие алыпты дегенді әлі күнге дейін естіген емеспіз.

Елімізде «Қазына» тұрақты даму қоры құрылғаны белгілі, оның басты мақсаттарының бірі осы кедергіні шешу болып келеді. Қазіргі таңда бұл компанияның немен айналысып жатқаны жайлы хабардың мейлінше аз. «Қазына» тұрақты даму қорынан несие алып, даму жолында түскен кәсіпкерлерді көріп отырғанымыз шамалы. Қор негізінен қазір үлкен жобаларды несиелендірумен келе жатыр, ал бізге керекті-Өндірістік кәсіпкерлікті дамытуда жүйелі түрде несиелендіру жүйесін қалыптастыру. Сонымен қатар елде 2023 жылғы қаңтар-желтоқсанда өнеркәсіп өнімдері 46401,7 млрд. теңгеге өндірілді, оның ішінде кен өндіру саласында – 21773,3 млрд.теңгеге (жалпы көлемнен 46,9%), өндеуде – 21640,7 млрд. теңгеге (46,6%).

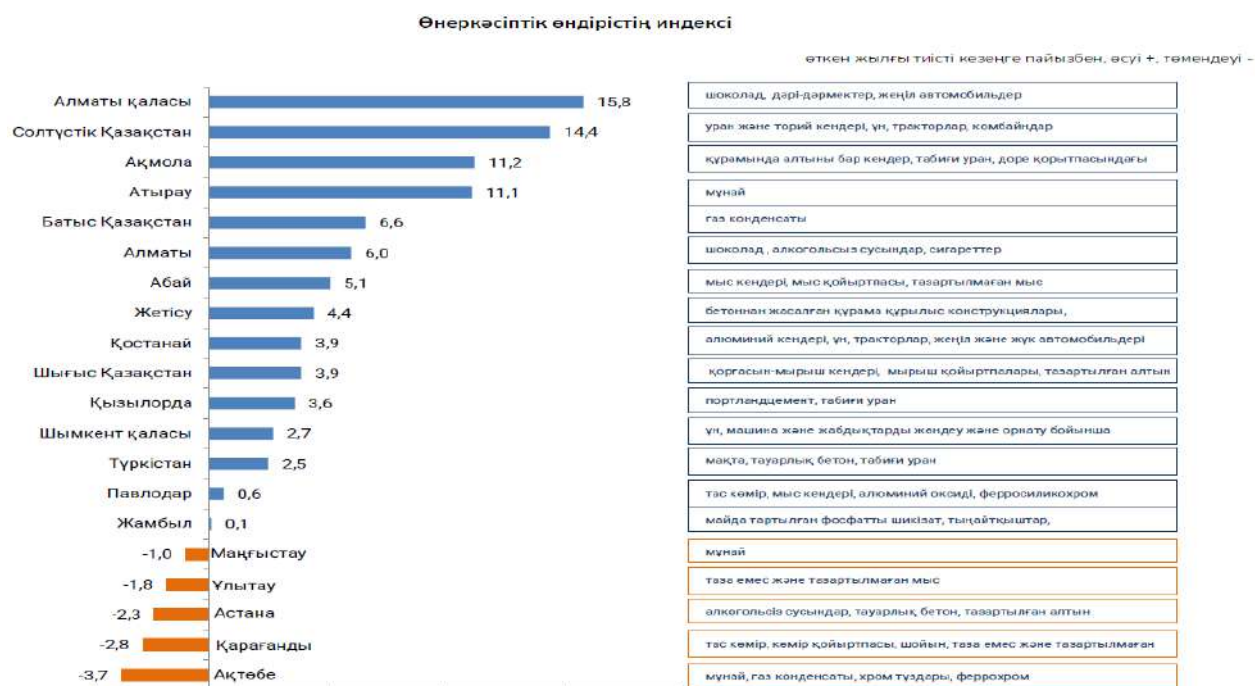
Шикі мұнайды (106,8%), табиғи газды (110,8%), темірді қоспағанда, кендерді (101%), өзге де пайдалы қазбаларды (112,7%) өндіру салаларының артуына байланысты 2023 жылғы қаңтар-желтоқсанда тау-кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазуда ӨӨИ 104,6% құрады.

Өңдеу өнеркәсібінде есепті кезеңде 2022 жылмен салыстырғанда ӨӨИ 104,1%-ды құрады. Өсу тамақ өнімдерінде – 1,5%, темекі өнімдері – 3,7%, жеңіл өнеркәсіп – 12,2%, резеңке және пластмасс бұйымдары – 5%, өзге де бейметалл минералдық өнімдер өндіруде – 6,1%, машиналар мен жабдықтардан басқа дайын металл бұйымдарын өндіруде – 3,3%, машина жасауда 25,4% белгіленді.

Электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен және ауаны кондициялаумен жабдықтауда өндіріс көлемі құбыржолдар бойынша газды тәрізді отын өндіру және тарату көлемдерінің - 10,8%, бумен, ыстық сумен және ауаны кондициялаумен қамтамасыз ету 2,8% артуы есебінен ӨӨИ 101,8% құрады.

Сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау, өңдеу және жою, ластануды жою бойынша қызметте 2023 жылғы қаңтар-желтоқсанда ӨӨИ 101,9% құрады. Суды жинау, өңдеу және тарату көлемдері - 8,5%, ақаба суларды жинау және өңдеу 2,9% артты.

Өндіріс көлемінің өсуі республиканың 15 өңірінде тіркелді, төмендеу Ақтөбе, Қарағанды, Ұлытау, Маңғыстау облыстарында және Астана қаласында белгіленді.[2]

Жалпы келгенде біздің еліміздегі Өндірістік кәсіпкерліктің дамымай келе жатқаны, яғни оның дамуына бірден бір себеп болатын несиенің жетілмей тұрғандығы. Несиенің қолжетімділігі оларды ресімдеудің күрделілігінен және пайыздық мөлшерлемелердің жоғарылығынан шектеулі болып отыр. Өндірістік кәсіпкерлік субъектілерін несиелендіру саласындағы ахуалды түбегейлі өзгерту үшін қаржыландырудың банктерде қалыптасқан тетіктерінен өзге қосымша нысандары мен тетіктерін дамыту қажет.

Осы тұста жалпы Өндірістік кәсіпкерлікті төменгі тәуекелділікпен несиелендіруде мына ұсыныстар қаралса, олар:

Біріншіден, Өндірістік кәсіпкерлікке берілетін несиенің үстеме пайызы 4-6 пайыздан аспаса және оны мемлекеттік қадағалау агенттігі бақылап отырса.

Екіншіден, Жапониядағы секілді Өнеркәсіп өндірісі жөніндегі зерттеу институты (JSBRI) қызмет етсе.

Үшіншіден, шаруашылық субъектілерін несиелендірудің салааралық банкі құрылса.

Дегенмен, еуропаның кейбір елдерінде кәсіпкерлік лизинг және тұтынушылық лизинг бар. Мысалы, Германия, Ұлыбританияның атақты автокөлік зауыттары жеңіл автокөліктерді жеке адамдарға лизингке береді. Біздің, тек біздің ғана емес-ау, ТМД елдерінің лизинг заңнамаларында жеке мақсатта пайдаланатын, яғни тұтынушылық лизингке рұқсат етілмеген. Бізде лизинг ұғымы тек қана кәсіпкерлік мақсатта пайдаланумен байланыстырылады. Мысалы, бізде жеңіл автокөлікті лизингке алу мүмкін емес, оны тек қана жалға немесе несиенің алуға болады. Егер фирманың атына алатындай болсаңыз ғана жеңіл автокөлікті лизингке алуға мүмкіндік бар. Біз тек «лизинг кәсіпкерлік мақсатта ғана пайдаланылады» деген анықтама үшін лизингке берілетін нысандардың көптеген бөлігін сызып тастап отырмыз.

Соңғы кездерде Қазақстанда көптеген коммерциялық компаниялар пайда болды. Оның кейбіреулері банктермен еншілес банктік-лизингтік компаниялар. Олармен қоса, қазіргі кезде ірі-ірі құрал-жабдық өндіруші компаниялардың дистрибьютерлері осындай лизингтік компаниялар құра бастады. Мысалы, Ресейдің жүк машина, автобус, жеңіл автокөліктерін шығаратын компаниялары да жеке лизинг компанияларын құрып отыр. Бұл тұтынушыға жақындай түсу дегенді білдіреді. Демек, қазір лизингтік компаниялар тек банктермен ғана емес, өндірушілермен де тығыз байланыста. Бұл-өте орынды қадам. Мемлекеттік лизинг компаниялары, ірі қаржы құрылымдарының лизингтік компаниялары да жұмыс істеп келеді. Дегенмен бұл саланың аяғынан тік тұрып кетуіне басты кедергі ұзақ ақшалардың осы салаға тартылу механизмінің қарастырылмай жатқандығы. Сондықтан да оның берілу және қайтарылу механизмін өте нақты сараптап барып, іске кірісуге тиіспіз. [3]

Жалпы аталған мәселелер ескерілсе, онда шаруашылық субъектілерін несиелендіру тәуекеліндегі жүйесін жетілдіруде біршама тұйытқылды мәселелері шешіліп қалар еді деген сенім білдіруге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2023–2029 жж өңдеу өнеркәсібін дамыту тұжырымдамасы <https://www.pressclub.kz>;
2. <https://www.pressclub.kz>;
3. Қазақстан баспасөз клубы «Шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры «Қазақстандағы кәсіпкерлік: жаңа бастау» халықаралық конференциясын өткізді» // www.pressclub.kz;
4. Әділбек Смағұлов э.ғ.к. «Экономикамыздың бір саласы қаржыға малтығып жатса, бір саласында қаржы ресурстары жетіспейді» // www.aikyn.kz.

ӘӨЖ 378.02:37

Мектепке дейінгі тәлім-тәрбие беру жүйесінде жаңа технологияларды пайдалану ерекшеліктері

Кушеров Несіпбай Мананбайұлы, доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты
Сманова Улданай Калдыбаевна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
Рзатай Айнұр Қуатқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
Пірәлі Фатима Елубайқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аңдатпа. Мақалада мектепке дейінгі тәлім-тәрбие беру жүйесінде жаңа технологияны меңгеру арқылы тәрбиешінің интеллектуалдық дамуын қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған.

Кілт сөздер: жаңа технологиялар, мектепке дейінгі балалардың даму ерекшеліктері.

Аннотация. В статье изучены современные технологии обучения и воспитания дошкольников и применения новых методических средств в детских учреждениях.

Ключевые слова: новые педагогические технологии, особенности развития детей дошкольного возраста.

Annotation The article examines modern technologies for teaching and educating preschool children and the use of new methodological tools in children's institutions.

Key words: new pedagogical technologies, features of the development of preschool children.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында білім берудің жаңа жүйесі жасалып, Қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне бағыт алуда. Бұл мектепке дейінгі педагогика теориясы мен тәрбие үрдісіндегі жаңа өзгерістерге, жаңа модульдік білім беруге байланысты болып отыр. Білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, бала мен тәрбиеші арасында жаңаша гумандық қарым-қатынас пайда болды. Тәрбиеші педагогтардың алдына қойылып отырған мақсаттардың бірі бала тәрбиесінде, оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру.

Жаңа технологияны меңгеру тәрбиешінің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани және көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [1]. Белгілі психолог Л.С.Выготский: «Дұрыс ұйымдастырылған оқыту процесі ғана баланың жеке басының дамуын қалыптастыра алады» дейді. Қазіргі жаңа заман талабына сай баланың психологиялық ерекшеліктерімен табиғи қабілеттерін ескере отырып, жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана отырып балалардың қарапайым білімге ынта ықласын арттыру, ой-өрісін, логикалық ойлауын кеңейту, шығармашылық қабілетін арттыру. Білім берудің ізгілендіру технологиясының негізін қалаған Ш.Амонашвили. Бұл технологияның мақсаты баланы азамат етіп тәрбиелеу, олардың танымдық күшін қалыптастыру, сенім артып, баланың жаны мен жүрегіне жылылық ұялату. Жаңашыл ұстаз С.Лысенкова оза оқыту технологиясының авторы. Оның негізгі мақсаты барлық баланы табысты оқыту. Оқу материалының бірізділігі, жүйелілігі, әрбір балаға дербестікпен қарап, мүмкіндігін ескеріп күші жететіндей қолайлы жаңаша жұмыс істеуді үйретеді.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологиясын меңгермейінше, сауатты әрі жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру, жаңаша іздемпаздықпен жұмыс істеу тәрбиешінің интеллектуалдық дамуына ынтымақтастық педагогикасы, білім берудің ізгілендіру технологиясы, түсіндіре оза оқыту технологиясы, модульдік оқыту технологиясы және жобалап оқыту технологиясы баланың шығармашыл, белсенді еркін дамуына жол ашады. Ұсынып отырған әдіснама құралының мақсаты қазіргі заманның педагог-психолог ғалымдарының С.А.Козлова, Т.А.Куликова, Л.С.Выготский, И.И. Подьякова, И.М.Аксарина, Ә.Меңжанованың еңбектеріне сүйене отырып, тәрбиешінің заман талабына сай жаңа технологияларды тиімді пайдалану [3]. Жаңа технология әдістерін Ш.Мұртаза атындағы ХТИИ, "Жалпы педагогика" кафедрасының педагогтары болашақ тәрбиешілердің жаңа көзқарасын, озық ойлы, іздемпаз болуына көмектесу бағытында жүйелі жұмыстар атқарып, мектепке дейінгі мекеме қызметкерлеріне арналған әдістемелік құралдар мен нұсқаулар әзірлеп, ұсынуда. Ұсынылып отырған әдістемеді балабақша тәрбиешілеріне көмек көрсету мақсатында, өйткені қазақ тілінде мектепке дейінгі тәрбие жұмысында әдістемелік дидактикалық құралдар жоқтың қасы. Бұл әдістемелік материал болашақ жас ұрпақ тәрбиелейтін жоғары, орта арнаулы білімгерлеріне арналады. Яғни, тәрбиешінің сабаққа жан-жақты дайындалу мен ұқыпты жоспарлау мәселесіне мән беріп өзінің әрбір сабағын ғылыми негізде ұйымдастыруына біршама көмек келтіреді деп сенеміз.

Бала педогогика ғылымының зерттеу объектісі ретінде қарастыру арқылы оның жан-жақты жетілуінің барлық мүмкіндіктерін соңғы ғылыми-педагогикалық зерттеулерге сүйене отырып, қайта қарастырамыз.

Мектепке дейінгі педагогика туылғаннан 6-7 жасқа дейінгі балаларды үй-іші мен балабақшаларда қазіргі өмір талабына сай жетілдіру процестерін зерттейді. Оларды оқыту мен тәрбиелеудің ең тиімді әдіс-тәсілдерін, бақшада тәрбие жұмыстарын жан-жақты ұйымдастырудың теориялық практикалық ойын, оқу-еңбек әрекеттерін, күн тәртібін, тәрбиешілердің ата-анамен өткізетін жұмыстарының түрлерін де қарастырады.

Мектепке дейінгі педагогика мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу, жетілдіру, оқыту оның негізгі заңдылықтары туралы ғылым. Мектепке дейінгі педагогика мектеп жасына дейінгі баланың дене бітімі, психологиялық жағынан жетілу ерекшеліктерін қарастыратындықтан бала ағзасының дамуы тез, үдемелі болғанымен, әлсіз де нәзік, кінәмшыл келеді. Алайда бала дәл осы шақта өте қарқынды дамиды, қимыл әрекеті, ойлауды, сөйлеуді, қарым-қатынасты меңгертеді. Бұл жастағы бала ортаның ықпалын қабылдағыш, тез әсерленгіш ми қатпарлары шартты байланыстардың тұрақтылығымен және орталық жүйке жүйелерінің икемділігімен ерекшеленеді. Баланың осы кезде қабылдағаны бүкіл өміріне, сана-сезіміне, мінез-құлқында із қалдырады. Ол өмірден алғашқы тәжірибесін жинақтап, сана-сезімі, айналадағы ортамен қарым-қатынасы, үлкендердің тіршілігі, айналасы, табиғат туралы алғашқы түсініктері қалыптасады. Мектепке дейінгі тәрбие адам қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Осы кезде игерген баланың рухани байлығы өмір бойына із қалдырып, оның дұрыс жетілуіне негіз болады. Тәрбие жас ерекшеліктеріне сәйкес түсінігіне, лайықты жүргізілсе, балалар тәрбие әсеріне көнгіш, еліктегіш белсенді келеді.

Әрбір бала өзінің алған әсеріне, тәрбиесіне, қарым- қатынасына, ортасына қарай «өзіндік педагогикаға» сәйкес дамып жетіледі. Бірақ баланың жас ерекшелігіне қарай дамуы - 3 жаста ол өзін үлкенмін деп сезінеді, 5 жаста бәрін орындай аламын деп біледі. Сондықтан да мектепке дейінгі педагогиканың алдына жас ерекшелікке қарай бөлу, бағдарлама жасау жүктелген, бала бір жастан екінші жасқа өткенде оның барлық жағынан болып отыратын үлкен өзгерістерге толы. Орыс ғалымы П.Блонский баланың тісінің түсуі, ауысып қайта жаңғыруы, тістің негізгін құрайтын негізгі бір бөлігі, оның дене бітімінің организмнің жетілуі, ақыл-ой дамуының белгісі деп түсіндіреді. Д.Б.Эльконин баланың жас ерекшелігін жемісті іс-әрекетті жетекші басқаруынан деп түсіндіреді.

Балғын дәуірдің өзгеруін сапаның дамуын өзінің психологиялық адамдық қатынастар жиынтығы педагогикалық жас ерекшелік білім беру құрылымына сәйкес мектепке дейінгі педагогиканың еншісіне берілген. Мысалы, туылғаннан 3 айға дейін; 3-5 айға дейін, 5- 9айға дейін, 9 айдан 1 жасқа дейін; 1 жас 6 айдан – 2 жасқа дейін; 2 жастан – 3 жасқа; 3-4 жасқа; 4 жастан – 5 жасқа дейін; 5 жастан 6 жасқа; 6 жастан 7 жасқа дейін. Мектепке дейінгі педагогика ғылымының алдында тұрған негізгі стратегиялық мақсат оқыту, тәрбиелеу әрбір баланың жас ерекшелігіне, дара ерекшелігіне қарай тәрбиелеу. Жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал ету. Алғашқы гулдеудің өзі ең алғашқы сөйлеуге дайындығы, алғашқы буындар ба ва га, деп бастауы, үлкендердің сөзін түсініп жауап қайырғаны болып есептеледі. Ғалымдар Ж.Пиаже, А.А.Венгер, В.С.Мухина алғашқы ойлау баланың алғашқы практикалық іс-әрекетіне объектімен байланыс жасауынан байқалады - деп тұжырымдайды. Алғашқы сезім, ес, бағдар, зейін психикалық процестер затпен әрекет арасындағы байланысты түсіне бастайды. Алғашқы еліктеу үлкендердің сөзіне, істеген ісіне қарай алғашқы заттық әрекет, ойын әрекетіне байланысты алғашқы әлеуметтік іс-тәжірибе жинақтай бастайды. Мектепке дейінгі педагогиканың алдында тұрған негізгі міндет балалардың жас шамасына қарай өсіп дамып жетілу процесінің ерекшелігін анықтап алу [2].

Сәби дүниеге ешбір дәрменсіз нашар болып дүниеге келеді. Жаңа туылған баланың салмағы 2500 гр - 4500 гр дейін, баланың денесінің ұзындығы 55 см. Кенгурудың баласы туылғанда 1-ден 5,5 гр ұзындығы 25 мм. Пілдің баласы салмағы - 100 кг ұзындығы 1 м ал адам баласы үлкен бе кіші ме салыстыра беріңіз.

Адам баласы мектепке барғанда салмағы - бойы - 1м 20 см болады, ал 20 жаста салмағы 7 жаста 25 кг, 50 кг, бойы - 1 м 80 см болады. Адам баласын жануарлармен салыстырсақ дене бітімі дамуы жағынан көп артта қалады. Антрометриялық даму жағынан ал басқа даму жағынан әрине алда. Жаңа жұмыртқаны өзі жарып шыққан үйректің балапаны өзінің алдында кетіп баражатқан заттың артынан еріп жүре береді. Б.Лоренц бұл құбылысты (импритининг) ойды сабақтап қалу. Үйректің анасы балапанды жылыту үшін, тамақты қалай тауып жеуді үйретеді. Балапан алдында қимылдаған затқа еріп жүре беруі оның инстингтік мінез құлқы. Лоренц сол үйректің балапанның алдына домалап бара жатқан допты жібереді, бәрі бір үйректің балапаны доптың артынан еріп жүре береді. Лоренц үйректің балапанын екінші бүтін жұмыртқаның қабығына салып көрді, ол екінші рет өзі тұмсығымен шұқылып жатып шыға алама екен деп тәжірибе жасап көрді, бірақ үйректің балапаны бұл істі орындай алмады, өйткені оның инстингтік мінезінде бір рет қана тесіп шығу жатталған.

Ал, адам баласында қандай тамаша өзгерістер болады. Оның өзіндік ерекшелігі жоғары оқуы. Балада бір жыл ішінде қаншама дағды қалыптасады, қаншама білім жинайды. 100 ден аса сөздің мағынасын түсінеді, бірақ айта алмайды, козімен ізденісімен жауап қайтарады. Мысық қайда десен 5-6 айлық бала мысықтың күнделікті жатқан орнын көрсетеді. Бұл дамуға басшылық баланы қоршаған орта, үлкендер күнделікті қарым-қатынас арқылы (әйдетизм) образдық ес арқылы түсінеді. Образдық ес айналадағы әлемнің түрін, түсін қабылдайды адам баласына берілген (әйдетизм) әрине үлкендер ес процесін күнделікті жаңғыртып тәрбие берудің арқасында баланың белсенділік қабылдауы өз күшіне еніп дамиды. Көптеген Ресей ғалымдары В.М. Бехтерев, И.М.Щелованов, Н.М.Аксарина, С.Л.Новоселова, Л.П.Павлов т.б. зерттеулері бойынша тәжірибе жасап зерттеп бір тұжырымға келіп, адам баласы дене бітімі даму жағынан ең белсенді тез дамиды организм. Бала үлкен адам болғанға дейін асығып тез өсуге, жетілін ынталанып барлық өмір сүретін ағзалар қимыл-әрекеті, бұлшық еттері қатайып, алғашқы тістері шығып, П.П.Блонский айтқандай жаңа тіс, жаңа ғылымды, білімді меңгерту үшін шығып, жетіледі деген. Бала өмірді өзінің, сезім мүшелері арқылы сенсорлық тәрбие арқылы, ақыл-ойы дамып белсенді іс-әрекеті жетіледі.

Бұл әдістемелік құрал тәрбиешілердің алдына қойылып отырған жаңа білім беру технологияларын жетілдіруге, әрбір сәбидің даму заңдылықтары мен табиғи

ерекшеліктерін есепке ала отырып, бала дамуының жан-жақтылығын ескретін үйлесімді сабақ үлгілерін жасауға мүмкіндік береді деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Н.Бұзаубақова. ЖПедагогика. Оқулық/ Ш.Т.Таубаева, С.Т.Иманбаева, А.Е.Берикханова. –Алматы: 2017.
2. Педагогика. Оқулық / Абай атындағы Қазақ ұлттық пед. университетінің педагогика кафедрасының авторлар ұжымы.-Алматы: Print-S, 2005.
3. Педагогика.Оқулық/М.Жұмабаев, Үшінші өңделуі//Е.Маралбек,-:Mufu Print,2023

ӘӨЖ 37.01

**ИНТЕРАКТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ
СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН ДАМУЫ**

Бактыбаева Кулизат Сагынғалиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты,
аға оқытушы

Пірәлі Фатима Елубайқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
Момбекова Сымбат Бақытжанқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аннотация: Мақалада белсенді, яғни интерактивті әдістердің оқушылар мен педагог арасындағы қарым-қатынасқа, оқушылардың оқу мотивациясын арттырудағы әсері, сонымен бірге өзара кең әрекет жасауға және білім алушылардың білім, дағды, құзыреттерді меңгерудегі рөлі қарастырылған.

Кілт сөздер: интерактивті әдістер, мотивация, оқу үдерісі, бастауыш мектеп, топтық, жұптық жұмыстар.

Аннотация: В статье рассматривается влияние активных, т.е. интерактивных методов на взаимоотношения учащихся и педагога, повышение учебной мотивации учащихся, а также роль в широком взаимодействии и усвоении обучающимися знаний, навыков, компетенций.

Ключевые слова: интерактивные методы, мотивация, учебный процесс, начальная школа, групповая, парная работа.

Abstract: The article discusses the impact of active, i.e. interactive methods on the relationship between students and teachers, increasing students' learning motivation, as well as broad interaction and the role of students in mastering knowledge, skills, competencies.

Keywords: interactive methods, motivation, educational process, primary school, group, pair work.

Жаңа Қазақстан жағдайындағы мектеп – баланың жаңа өмірлік ұстанымдарын қалыптастырудың, қоғамдық-экономикалық қатынастарды ізгілендірудің маңызды

факторы болуға тиіс. Осыған байланысты білім беру мақсатындағы басымдықтар да өзгеруде. Қазіргі кезде оқушыларға тек білім игеру ғана емес, сонымен қатар оның жеке тұлғалық, оқу-танымдық мотивациясын, шығармашылық қабілеттерін дамытуға да үлкен назар аударылуы тиіс. Қазіргі кезде білім берудің тиімділігін арттыру міндеті өткір проблема болып тұр. Мектептер тек танымдық тәжірибені ғана емес, сонымен бірге өзін-өзі тану, тәрбиелеу іс-әрекетінің тәжірибесіне, оқу-танымдық мотивациясына негізделген білім алушының жеке жауапкершілік тәжірибесін қалыптастыруы қажет. Аталған идеялар қазақстандық білім беру мазмұнын жаңарту тұжырымдамасында көрініс тапты [1].

Қазіргі бастауыш мектепте оқу көп жағдайда ақпараттың өзгеруімен, оқу материалының қарқынды жылдамдығы, оқу бағдарламаларының үнемі жаңаруымен және күрделенуімен ерекшеленеді. Осындай білім беру шарттары бастауыш сынып білім алушысының тұлғалық даму деңгейіне (оның ішінде мотивациялық салаға) ең жоғары талаптар қояды.

Бастауыш мектеп оқушыларының жетекші әрекеті – бұл оқу іс-әрекеті болып табылады, бастауыш сыныпта бала адамзат мәдениетінің жетістіктерімен танысады. Сол себепті, оқу мотивациясын қалыптастыру балалардың білім, білік, дағдылар жүйесін игеруінен кем емес маңызды және жауапты міндеті болып табылатыны түсінікті. Бастауыш сынып оқушысының оқу мотивациясының қалыптасуы мен дамуы мектептегі алғашқы жылдарында өте қарқынды жүреді, ал болашақта ол жоғары сыныптардағы оқу іс-әрекетінің сәттілігін анықтайды [2].

Оқушының оқу үдерісінде туындайтын қиындықтары білім алушылардың ішкі ұстанымының қалыптаспауынан туындауы мүмкін. Егер оқу іс-әрекеті оқушының ұстанымынан пайда болған мотивтермен ғана емес, сондай-ақ сабақ және сабақтан тыс жұмыстардан туындайтын мотивтермен де іске асқан жағдайда сәтті болатыны анық.

Көптеген педагог-ғалымдар бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясын дамыту мен қалыптастыру мәселесін ұзақ жылдары бойы зерттеп келеді. Алайда қазіргі мектептер үшін бұл мәселе әлі де өзекті болып табылады.

Балалардың оқуға деген мотивациясының қалыптасуының, білім алуға ұмтылысының төмендеуі немесе оң, бірақ алаңдау, қобалжу деңгейіндегі мәнсіз мотивация жыл санап өткір мәселеге айналып келеді.

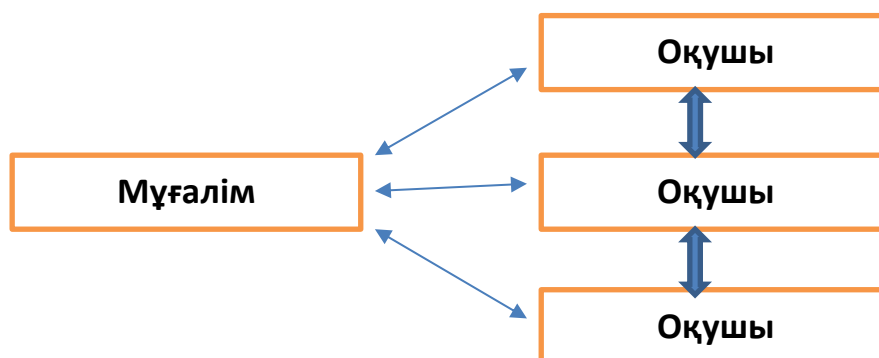
Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде бастауыш сынып оқушылары арасында оқу іс-әрекетіне ынталандыруды қалыптастыру мәселесі ерекше маңызға ие. Зерттеудің өзектілігі кіші мектеп жасындағы оқушының психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру іс-әрекетінің объектісі ретінде жеке басына жалпы назар аударуды жақсарту арқылы анықталады.

Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер білім беруді жетілдіруді талап етеді. Қоғам нарықтық қатынастарға бет бұрған кезде, көптеген жылдар бойы адамның іс-әрекетін өзінің қалыпты жағдайында басқарған өмірдің ескі мұраттары мен құндылықтарын өзгерте отырып, өмір адамдарды неғұрлым ақпараттандырылған таңдау жолына түсіреді және жаңа бейімделу проблемасын тудырады.

«Интеракция» ұғымы (ағылшын тілінен аударғанда interaction - өзара әрекеттесу) әлеуметтану және әлеуметтік психологияда алғаш қолдана бастады. Символдық интерактивизм теориясы үшін (негізін қалаушы-американдық философ Дж. Мид) адамның дамуы мен өмірлік белсенділігін, адамның басқа адамдармен қарым-қатынас және өзара әрекеттесу жағдайларында өзінің "Мен" жасауын қарастыру тән. Психологияда интеракция-бұл өзара әрекеттесу, бір нәрсемен мысалы, компьютермен немесе жұптағы диалог.

«Интерактивті» ұғымы ағылшын тілінен шыққан «interact» («inter» – «өзара», «act» – «әрекет ету»). Бұл терминді, яғни «интерактивті әдістерді» «оқушылардың бірімен әрекеттесуіне мүмкіндік беретін әдістер» деп те аударуға болады [3].

«Интерактивтік оқыту» «білім алушылардың бірлескен іс-әрекеті нысандарында жүзеге асырылатын таным тәсілі» ретінде қарастырылады (Панина Т.С., 2007). Бұл интерактивті әдістердің мәні, яғни оқыту барлық оқушылармен мен мұғалімдердің өзара әрекеттесуінде жүреді (сурет 1).

Сурет 1. Оқу үдерісіндегі өзара іс-қимыл

Басқа әдістермен салыстырғанда белсенді әдістер оқушылардың педагогпен ғана емес, сонымен бірге өзара кең әрекет жасауға және білім алу үрдісінде білім алушылардың белсенділігінің үстемдігіне бағытталған.

Мұғалімнің белсенділігі білім алушылардың белсенді болуына әкеледі, ал педагогтің мақсаты - оқушыларға жағдай жасау. Ол оқу-тәрбие процесін реттейді және оны ұйымдастырады, жалпы направиениесін айқындайды, жоспарланған жұмысты орындалу мерзімі мен ретіне бақылау жасайды, күрделі ұғымдарды түсіндіреді, кедергілер болған жағдайда көмектеседі [4, 576.].

Белсенді және интерактивті әдістер, осылайша, әр қатысушының өзара әрекеттесу және өзара әрекеттесу тәжірибесін игеру процесіне топтың әсерін күшейтудің психологиялық механизмдеріне негізделгендерді ғана қамтиды. Мұндай әдістерді инновациялық білім беру технологиялары деп атауға болады.

Оқытудың интербелсенді әдістерін пайдалану негізіндегі оқу үдерісі сыныптағы барлық оқушылардың таным процесіне араласуын ескеру арқылы ұйымдастырылады. Бірлескен іс-әрекет – бұл әр баланың жұмысқа жеке үлесін қосуы, тапсырманы орындау барысында білім, идея, қызмет тәсілдерімен алмасады. Жеке, жұптық және топтық жұмыстар ұйымдастырылады, жобалау жұмыстарын, рөлдік және іскерлік ойындар, құжаттады талдау, сонымен қатар түрлі мәлеметтермен жұмыс жасайды. Интерактивті әдістер оқушыларды бір-бірімен әрекет ету қағидаларымен, оқушылардың әрекетке белсенді араласуына, топтық практикаға және сындарлы кері байланыс ұсынуға негізделген. Оқыту өзара әрекеттесу ортасын құрады, ол объективтілікпен, оқушылардың бір-бірімен әрекетке түсуімен, олардың негіздемелерінің бірегейлігімен, бірлескен оқытудың жинақтауымен, бірін-бірі бағалау және бақылау мүмкіндігімен сипатталады.

Оқытудың интербелсенді әдістерін рөлдік, іскерлік ойындар арқылы және ойын емес деп екіге бөлуге болады.

Оқытудың интерактивті әдістері: іскерлік оқу ойыны, рөлдік ойын, психологиялық тренинг.

Ойын емес интерактивті оқыту әдістері: нақты жағдайларды талдау (case-study), топтық пікірталастар, миға шабуыл, кооперативті оқыту әдістері.

Интербелсенді оқыту - бұл өзара әрекеттер негізінде білім беру және осындай ұстаным негізгі нәтижелерге қол жеткізетін аса тиімді жүйе болып саналады, өйткені алғашқы кезекте адамның есінде тек өзі жасаған қызметтері ғана сақталады екен. Ежелгі қытай ғалымы Конфуций 2500 жыл бұрын: «Егер сіз маған айтсаңыз, мен оны ұмытамын, көрсетсеңіз- есімде сақтаймын, ал өзіме жасатсаңыз - мен үйренемін!» - деген екен. [5].

Сондықтан интербелсенді оқыту оқушылардың білім беру үдерісіндегі белсенділік әрекеттерін арттырудың бірден бір тәсілі мен әдістері ретінде танылады. Сол үшін интербелсенді оқыту оқушылардың есте сақтау қабілеті бойынша оқу процесінің тиімді екендігін өлшейді, білім алушылардың әрекеттерін бағалайды, сонымен қатар оқыту тек тәжірибе арқылы жүзеге асуы керек деген принципті ұстанады.

Интерактивті білім беру оқушылардың өз тәжірибелері мен сыныптастарымен белсенді өзара әрекет жасауға негізделген. Оқушылар тәжірибе жүзінде өз ойларымен, пікірлерімен және көзқарастарымен бөліседі, идеяларын, қағидаларын, пайымдауларын негіздеуге үйренеді, тұжырымдар, дәлелдер мен мотивтерін қорғауға дағдыланады. Танымдық процесс барысында олар өз тәжірибелерімен бір-бірімен бөліседі, өз кезегінде бұндай қарым-қатынас барысында жаңа білім қалыптасады және саналы түрде үйрену жүреді.

Интербелсенді білім беруде оқушылар мынадай білім, құзыреттер мен дағдыларды меңгереді:

- терең және жеке ойлау;
- өз ойы мен іс-әрекетін талдау, бағалау;
- ақпаратты өзбетінше түсіну, өлшеу, дұрысын вариантын таңдау;
- ақпаратты жан-жақты талқылау;
- жаңа ұғым мен білімдерді өзбетінше дамыту;
- сабақта жеке құндылықтарға, сенімдерге сүйеніп, белсенді өмірлік ұстанымдарды иелену;
- пікірталастарға белсене араласу, өз ойын, пікірін дәлелдеу, негіздеу;
- басқалардың балама ой-пікірлерін ескеру;
- дұрыс шешім қабылдай алу және күрделі мәселелерді шешу;
- сыныптастар мен топ мүшелерімен тату, бірлесіп өзара жұмыс жасай алу;
- сыныптастары мен топ мүшелерімен тиімді қарым-қатынас орнату, өзара әрекеттесу;
- командамен бірге жұмыс жасаудың рухани және адамгершілік ережелерін ұстану;

Кесте 1. Интербелсенді технологиялардың негізгі қағидалары мен мақсаттары

Қағидалар	Мақсаттар
Орта құру	- Оқушы білім алуда өз қызметінің тиімділігін сезінуіне жағдай жасау; - Сынып ішінде ашық, еркін және шығармашылық қарым-қатынас орнату; - Оқушыларды зерттеуге, зерделеуге бағыттау, оларға дайын білім бермеу.
Әрекет арқылы оқыту	- Оқушыларға білімнің іс жүзінде тек тәуелсіз әрекеттермен ғана игерілетінін дәлелдеу; - Оқушыларды белсенділікке тарту, олардың оқу қызметін ұйымдастыру.
Өмірмен байланыстыру	Тәжірибеге негізінде оқытуды, күнделікті өмірде кездесетін міндеттерді пәндер мен тақырыптар арқылы шешуді қарастыру.

Өзіне деген сенімділікті қалыптастыру	<p>- Оқшыларды дайын, бір сарынды жауап беруден бас тартуға дағдыландыру, сыни ойлау арқылы өз ой-пікірін қалыптастыру, проблеманы шешу арқылы дербес жауап табуға үйрету;</p> <p>- Оқушылардың сыни және аналитикалық ойлауын қалыптастыру (тамыр-таныстық, өзін-өзі тануға деген ұмтылыс, ақпаратта біртекті емес мағынаны көру қабілеті, парасаттылық).</p>
---------------------------------------	--

Бұндай дағдылар оқушының нақты қасиеттеріне айналып, баланың қоғамдағы орнында ғана емес, сонымен қатар өмірдің басқа аспектілерінде де көрініс табады [6].

Дәстүрлі оқытуда мұғалімнің басты мақсаты оқушыны нәтижеге жеткізу болып табылады, онда педагог өзінің барлық күш-жігерін балаға үйретуге жұмсайды, оқушыны мүмкіндігінше тез нәтижеге жеткізуге тырысады. Мұнда оқытудың тиімділігі ең алдымен ақпаратпен байланысты: оқу процесі оқушыға ақпаратты «беруге» бағытталған, оған жаңа мәліметтер берумен шектеледі. Көп жағдайда оқу процесі оқушы сабаққа «бос парақпен» кірген кезде пайда болады, бұл мұғалімнің сыныптағы білімін «толтырумен» айналысатын құбылыс. Оқушы жаңа білімді тек сабақта алды және сабақтан кейін ғана оларды шоғырландырумен айналысты [7].

Интерактивті оқыту "үдерісті", яғни оқу үдерісінің өзін, білім алушылардың "қалай" және "қандай әдістерді" қалай меңгеретінін айқын көрсетеді. Мақсат - оқушылардың белсенді қарым-қатынас жасау, оларды іздеу, басқалардың сұрау арқылы өздігінен білім алуы. Білім алушылар мұндай сабақтарға алдын-ала дайындалады, «бос парақпен» келмейді, сабақтың басында тақырып бойынша өз көзқарастары мен пікірлерін білдіріп, әрі қарай талқылап, пікірталас өткізіп, басқа пікірлерді тыңдап, басқа көзқарастарды ескеруі керек. Бір сөзбен, оқушы әр адамға өмірде қажет дағдыларды дамытады.

Сол себепті интерактивті оқыту балалардың бойында бір қатар әрекеттерді қалыптастырады: ынтымақтастық, танымдық, коммуникативтік және әлеуметтік белсенділік таныту; бастамашылдық, кері байланыс ұсыну, проблемаларды шешу, шешім қабылдай алу.

Интерактивті оқыту үдерісі барысында оқушылар үнемі белсенді болады, өз пікірін қалыптастыра алады, өзін дұрыс көрсете алады, өз көзқарасын днегіздей алады, пікірталасқа қатысады, жүргізе алады, басқа оқушыларды тыңдайды, сыйлайды және басқалармен есептеседі. Мұндай оқыту барысында бір ғана дұрыс жауап болмайды, өйткені басты проблема - дұрыс жауап табу емес, керісінше - жеке тәжірибеге негізделген зерттеу, іздену жүреді [8].

Интерактивті оқыту төмендегідей жұмыс кезеңдері аясында жүргізіледі:

- бірлесе ынтымақта жұмыс жасай алу (жұпта, топта, ұжымда),
- дербес және бірлесе зерттеулер жүргізу,
- рөлдік және іскерлік ойындар,
- талқылау,
- алуан түрлі ақпарат көздерімен жұмыс жасай алу (кітап, оқулық, интернет, құжаттар, мұражайлар және т. б.),
- шығармашылық жұмыстар,
- кейс зерттеу,
- таныстырылымдар,
- компьютерлік бағдарламалар,
- сұхбат,
- зерттеу және т.б. [8, 736].

Интербелсенді оқыту командалық жұмыс идеяларын ұстанатындықтан, топтық жұмыс әдістерінің маңыздылығын атап өту керек: оқушылар бір-бірімен және өзара тиімді қарым-қатынас жасай алады, жеке қасиеттердің де дамуына ықпалы зор және басқа қатысушылардың іс-әрекеттері мен олардың мотивтерін біледі. Топтық жұмыс барлық оқушыларды оқу үдерісіне білсенді қатысуларын қамтамасыз етудің бірден бір түрі.

Топтық жұмыс барысында білім алушылар өзара қарым-қатынас дағдыларын дамытады (тыңдау, шешім қабылдау, шиеленістер мен жанжалдардан аулақ болу) тәжірибеде қолданады.

Интербелсенді технологиялар білім беру процесін ұйымдастыру оқушылардың қажеттіліктерінің белгілі бір түрлерін қалыптастыруға және пайдалы уәждік ситуациялырдың пайда болуына жағдай жасайды. Тек білім беру формасы ғана емес, сонымен қатар мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуі де дидактикалық мотивацияның сапасына әсер етеді. Білім беру процесінде тұлғаның дамуы бірлескен танымдық іс-әрекетті қалыптастыру мүмкіндігімен анықталады, бұл өз кезегінде мұғалім мен оқушылар арасындағы жеке қасиеттермен алмасуды қамтамасыз ететін педагогикалық қарым-қатынаспен танымдық өзара әрекеттесу құрылымымен тікелей байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Чупрасова В. И. Современные технологии в образовании. – Владивосток, 2000. – 54 с.
- 2 Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары, Алматы: Мектеп, 1978, 110б.
- 3 Додонов Б.И. Методы изучения мотивации личности. – Москва.: МГУ, 2008. –180 с.
- 4 Чирков В.И. Мотивация учебной деятельности. – Ярославль.: ЯрГУ, 2001. –151 с.
- 5 Баширова Ж. Р., Төлешова Ұ. Б. Педагогикалық технологиялар арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру //оқу әдістемелік құрал. Алматы, Қазақ университеті 2003- 61б. К 74-200 Б.30
- 6 Құдайбергенова К. С. Инновациялық тәжірибе орталығы педагогикалық технология көзі. //Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған оқу құралы-Алматы, 2003- 66б. К74.26 Қ 74.
- 7 Кариева Қ.Ө. Оқу үрдісін жобалауда педагогикалық технологияны іске асырудың дидактикалық шарттары// Алматы: Б.Ж. 2003-30б. К 74.58
- 8 Әлімов Асхат. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы: баспасы, 2009. - 263 бет.

ӘОЖ 001(574):55

Қ.И. СӘТБАЕВТИҢ ҰЛЫТАУ ӨңІРІНДЕГІ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЕҢБЕГІ

**Кобесова А.С. тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы**

Аннотация: Мақалада Ұлы Даланың перзенті ретінде қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиғалардың зерттелуіне үлес қосқан Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың еңбектері айтылады. Ғалым өзінің халқының тарихына деген ықыласын білдіреді. Осындай істерінің бірі Ұлытау өңіріндегі басты тарихи, мәдени және археологиялық ескерткіштерді зерттеудегі рөлі. Ғалымның «Жезқазған көне заман ескерткіштері» атты еңбегінде Ұлытау өңірінің аймағы ежелгі металлургия орталығы болуы мен ғана шектелмейтіндігін бұл өңір қазақ елінің тарихи саяси-мәдени орталығы болғандығын, жазған еңбектерінде көрсетеді. Жарыққа шыққан еңбегі арқылы Жезқазғанның көне ескерткіштеріне толық сипаттама беруді мақсат етпейтінін, және бұл еңбек тек археологтар мен өлкетанушыларға, тарих ғылымын зерттеушілерге бұл өңірдің өзіндік ерекшеліктерін көрсету үшін жазылғандығын айрықша ескертіп атап өтеді.

Түйін сөздер: Ғалым, тарих, Алтыншоқы, қазақ, Ұлытау, еңбек, өңір.

Аннотация: В статье описаны труды Каныша Имантаулы Сатбаева, внесшего вклад в изучение важных событий истории казахского народа. Великий ученый Каныш Имантаулы Сатбаев выражает интерес к истории своего народа. Одной из его деятельности является роль в изучении основных историко-культурных и археологических памятников Улытауского региона. В своей работе «Древние памятники Жезказганского района» учёный показывает, что район Улытауского региона не ограничивается металлургическим ископаемыми а еще этот регион был историческим политическим и культурным центром казахского народа. Ученый пишет что публикуемая работа не преследует цели дать полное описание древних памятников Жезказгана, а написана лишь для того, чтобы показать археологам, краеведам и исследователям истории, уникальные особенности этого региона.

Ключевые слова: Ученый, история, Алтыншоқы, Казах, Улытау, труд, регион.

Abstract: The article describes the works of Kanysh Imantauly Satbaev, who contributed to the study of important events in the history of the Kazakh people. The great scientist Kanysh Imantauly Satbaev expresses interest in the history of his people. One of his activities is his role in the study of the main historical, cultural and archaeological monuments of the Ulytau region. In his work “Ancient Monuments of the Zhezkazgan Region,” the scientist shows that the Ulytau region is not limited to metallurgical minerals, but this region was also the historical political and cultural center of the Kazakh people. The scientist writes that the published work does not aim to give a complete description of the ancient monuments of Zhezkazgan, but was written only to show archaeologists, local historians and historical researchers the unique features of this region.

Key words: Scientist, history, Altynshoky, Kazakh, Ulytau, labor, region.

Қазақ даласының ұлы тұлғаларының бірі және бірегейі Қаныш Имантайұлы Сәтбаев. Ғалым ағамыздың өмірі мен қызметі туралы біршама баспалардан басылып шығып жүрген кітаптар мен мақалалар да бар. Дегенмен өскелең ұрпақ санасына қазақ даласының ұлы ғұлама ғалымдарының бірегейі болған ғалымның сіңірген еңбектері мен атқарған қызметтері туралы насихаттау әр бір ғылым, білім саласындағы тұлғалардың парызы деп білемін. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың 125 жылдығына орай Республикамыздың барлық өңірлерінде ғалымның еңбектеріне қатысты іс-шаралар өту үстінде.

Ғалымның азан шақырып қойған есімі Ғабдулғани. Ғабдулғани есімін араб тілінен аударғанда «шексіз байлықтың иесі, Алланың мұқтаж емес құлы» дегенді білдіреді екен. Дегенменен, анасы оны «Ғани», «Ғаныш» деп атап, ақырында ғалымның есімі «Қанышқа» айналып кеткен. Еліміздің солтүстік шығыс өңірінде орналасқан табиғаты ерекше сұлу аймақтардың бірі Павлодар облысына қарасты Баянауыл ауданыны болып табылады. Ғалым ағамыз осы өңірде 1899 жылы 12 сәуірде дүниеге келген. Ғалымның геология және минералогия ғылымдарының дамуына айрықша үлес қосқанын баршамыз білеміз, дегенмен ұлы тұлға доктор, профессор, академик атақтарын иеленседе халықтан өз басын ешқашанда жоғары қоймаған емес, себебі халқын ерекше биік санаған.

Ұлы даланың перзенті ретінде қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиғалардың зерттелуіне ерекше үлес қосуы ғалымның ерекше халқының тарихына деген ықыласын білдіреді. Осындай істерінің бірі Ұлытау өңіріндегі басты тарихи, мәдени және археологиялық ескерткіштерді зерттеудегі рөлі. Ғалымның «Жезқазған ауданындағы көне заман ескерткіштері» атты еңбегінде Ұлытау өңірінің аймағы ежелгі металлургия орталығы болуы мен ғана шектелмейтіндігін бұл өңір қазақ елінің тарихи саяси-мәдени орталығы болғандығын, жазған еңбектерінде көрсетеді. Жарыққа шыққан еңбегі арқылы Жезқазғанның көне ескерткіштеріне толық сипаттама беруді мақсат етпейтінін, және бұл еңбек тек археологтар мен өлкетанушыларға, зерттеушілерге бұл ауданның өзіндік ерекшеліктерін көрсету үшін жазылғандығын айрықша ескертіп атап өтеді.

Оған мысал ретінде Қ.И. Сәтбаевтың «Ұлытау аймағы», «Ғылым мен мәдениет туралы таңдамалы мақалалары» жинағы атты мақаласын айта аламыз. Қ.И. Сәтбаевтың бұл еңбегінде Қарсақбай мыс зауытының солтүстік жағына қарай 120 шақырым жердегі Ұлытау тауының табиғи көркемдігі сипатталады. Ұлытау өңірі өзінің биіктігі жағынан

және иеленіп тұрған жер көлемі жағынан да оңтүстік шығыстан солтүстік батысқа қарай мыңдаған шақырымға созылған еліміздегі «Сарыарқа» дөңдерінің негізгі орталық аймағы болып есептелетінін, жазған еңбектерінде көрсеткен. Ұлытаудың табиғатын ерекше сипаттауда ғалым ағамыз былай дейді, орыстар үшін Мәскеудегі Кремль ерекше мақтанш сезімін ұялатса, Ұлытау өңірін мен дәл сондай мақтанш сезімімен мақтан тұта аламын. Бұл өңір тек жер қазба байлығының орталығы ғана емес, бұл өңір тарихымыздың да қазығының бірі деп көрсетеді.

Қ.И. Сәтбаевтың 1927 жылы 30 тамызда Атбасар қаласынан жұбайы Таисия Алексеевнаға жазған хатында: «Ұлытау мені маңқиған оқшау кейпімен, алыстан құздыып көрінетін ерекше паң биіктерімен таңқалдырды. Ұлытау қойнауы түрлі пайдалы қазбалар мен шикізатқа бай құтты өлке болғанына тарих куә. Дегенмен бұл өңірге ерте заманнан бастап халық тығыз қоныстанған. Ғұлама ғалымның сөзіне дәлел ретінде Ұлытаудың бір шоқысының басында фәниде бір-бірімен арпалысып, алысып өткен ер тұлғалы Едіге мен Тоқтамыс хан қатар жатса, ұлтымыздың қабырғалы қайраткерінің бірі болған қазақ руханиятының пәлсапасышысы Асанқайғының да қабірі осы Ұлытауда орналасқан деп мақаласында жазады [1, 19-25 б.].

Қазақ халқының негізін құраушы тұлғалар қатарындағы сақ дәуірінен есімі аталып келе жатқан Тұмар ханым, ғұндар тарихымен тікелей байланысы бар ер Еділ, моңғол шапқыншылығынан кейін қазақ жерінде негізі қаланып Алтын Орда тарихынан бастау алған Едіге мен Тоқтамыс сияқты тұлғалар тарихында осы киелі мекен айрықша орын алады. Тарих теңізінің толқынын сан теңселткен, Орта Азияның арыстаны атанған Ақсақ Темір де, осынау Ұлы Даланың кіндігі-Ұлытауға ат басын тіреген.

Ұлы ғалым ағамыз Ұлытау төңірегі мен Арғанаты тауларының жоталарын, Торғайдың жоғарғы қойнауының көптеген ескерткіштерінің ашылуына себепкер болған. Тарихта аңызға желі болған Жетіқыз өзенінің бойындағы тас мүсіндер мен Жыланшық өзені бойындағы Сырлытам атты архитектуралық ескерткіштерді және Бұланты өзенінің оң жағалауындағы тасқа түсірілген суреттердің де зерттелуіне мән берген.

Ұлытау аймағына қарасты Ордабазар қонысынан, Болған ана, Аяққамыр, Шотқара, және тағыда басқа өте көптеген яғни 1400 мыңнан астам тарихи археологиялық сонымен қоса архитектуралық ескерткіштер мен қоныстар орналасқан аймақта, өзінің ғылыми бағытына қатысты көптеген ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Ұлытау өңірінде қола дәуірінен қалған және жартасқа салынған таңбалары мен ортағасырлық бекіністер де осы арада көптеп сақталған. XII ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасыр аралығында салынған архитектуралық ескерткіштер қатарына Домбауыл, Алаша хан, Жошы хан кесенелері жатады.

Ұлытау біздің тал бесігіміз дей отырып, Ұлытау өңірдегі тарихи археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізуде Ә.Х. Марғұлан, М.Н. Клапчук, Ә. Оразбаев, С. Жолдасбаев, Ж. Құрманқұлов, Ж. Таймағанбетов, А.С. Ермолаева, Л.Н. Ермоленко, В.С. Волошин, В.В. Варфоломеев, О.А. Артюхова, Б. Қожахметов еңбектерін маңызды деп көрсетеді. Осы Ұлытау жеріндегі тарихи жәдігерлерді кешенді зерттеу ісін алғаш рет Ә.Х. Марғұлан 1946 жылы бастайды. Ә.Х. Марғұланның «Древняя культура Центрального Казахстана», «Бегазы-Дандыбайская культура Центрального Казахстана» атты кітаптарында академик ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың еңбектерінен көптеген үзінділер келтіреді. Бұл дерек Шәмшиябану Сәтбаеваның «Сәулелі әулет» кітабының беттерінде көрсетілген. Сондай-ақ, Қаныш Сәтбаевтың қызы, Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаева, белгілі әдебиет зерттеушісі, филология ғылымының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі және Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты болып табылады. Қазақ халқының жақсы бір нақыл сөздерінің бірі, «тектіден текті шығады, тектілік тұқым қуалайды» деген осы болса керек [2, 50-60 б.].

Алтыншоқы белгі тасы Әмір Темір жаздырып қалдырған ескерткіш. Алтыншоқының орналақан жеріне тоқталар болсақ, Ұлытау облысы, Ұлытау ауданы, Сарлық ауылының

батысында 12 шақырым жерде орналасқан. Аңыздарға арқау болған Жетіқыз өзенінің оң жағасында Ұлытау тау жотасының батысындағы жеке тау аймағы болып табылады. Алтыншоқының биіктігі 453 метр, ұзындығы 3-4 шақырым, ені 2 шақырымдай болады. Бұл ескерткішті 1934 жылы Ұлытау төңірегіне геологиялық саяхаты кезінде Қаныш Сатпаев тауып, алғашқы ғылыми анықтамасын берген болатын. Қаныш ағамыздың жазбаларында бұл жаңалық сол кездегі шығыстану ғылымы үшін теңдесі жоқ жаңалық болды деп көрсетеді.

Алтыншоқы ескерткіш тасын 1936 жылы, кезіндегі Ленинград қазіргі таңдағы Санкт-Петербург Эрмитажына жөнелтіліп, көрмеге қойылады. Ғалым ағамыз жатпай-тұрмай ескерткіштің жазылу тарихын зерттеуге кірісіп те кетеді. Алғашқы зерттеу мақаласын «Казакстанская правда» газетінің 1940 жылғы 6 қарашадағы санында «Өзгерген өлке» деген тақырыппен мақаласы жарыққа шыққан, «Эрмитаждың Шығыс бөлімінің еңбектерінде» (2-том Ленинград 1940) одан кейін «Темірдің Қарсақбайдағы тас жазулары» деген мақалалары жарыққа шықты. Ал 1941 жылы «Народное хозяйство Казакстана» журналының 1-санында «Жезқазған ауданындағы біздің заманымызға дейінгі ескерткіштер» деген көлемді ғылыми еңбегі жарыққа шыққан. Ғалым ағамыз бұл еңбегінде Әмір темір жорықтарының тарихшысы және зертеушісі Шараф әд-Дин Әли Йезди «Зафар наме» кітабынан Қазакстан тарихына байланысты аса маңызды деректер кездестіргенін жазады. Йезди Әмір Темір жорықтарына қатысты мазмұнды жазбалар қалдырған. Йездидің айтуынша, 1391 жылы Алтын Ордаға қарсы жорыққа аттанған Темір өз әскерлерімен 2 сәуірде Ұлытау жерінде бірнеше күн аялдаған. Әмір Темір 200 мың әскерімен Самарқаннан осы Ұлытау аймағына аттанып келіп, Ұлытаудың көкорай шалғынына аунап, кәусар ауасын жұтып, әбден рахатқа батқан бұл өңір табиғатына тамсана отырып, әмірші жауынгерлеріне тас жинатып, үлкен оба тұрғызған. Ондағы Әмір Темірдің көздегені, бұл аймақ ұзақ жылдар бойы мені естеріне ала жүрсін деген пенделік ниетпен әрі өз жорық жолында із қалдыру мақсатымен белгі тасқа жазу қалдырған деп көрсетеді. Зерттеу барысында тастағы жазулар хижра жыл санауы мен 793 жылы, 23-ші жұма әл-улахта, яғни 1391 жылдың 28 сәуірінде тасқа қашап жазылған деп анықталған [3, 244-254 б.].

Жазудың толық мазмұнын белгілі шығыстанушы, академик И.А. Орбелидің тапсыруы мен профессор Николай Николаевич Поппэ аударып оқыған. Белгілі шығыстанушы, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Н.Н. Поппэ мен қоса тастағы жазуларды зерттеумен өзге де кеңестік ғалымдар айналысқан. Солардың арасында А.И. Пономаревта болған. Поппэ кеңестік және американдық лингвист, этнограф, алтай тілдері мен моңғолтану және түркітану ғылым салаларының маманы. Н.Н. Поппэ 1936 жылы жазуды ажыратып оқып шықты. 1937 жылдың басында эрмитаждың ғылыми қызметкері Морозов белгі тастағы жазудағы мәтінде: «793 біздің жыл санауымыз бойынша 1391 жылы қой жылы болатын, Тоқтамыс ханға жорық жасап, Тоқтамақ еліне келдім. Осы жерге оба тұрғыздым. Мен жайлы барлық адамдар есте сақтап, мінәжат етіп жүргей» деген сөздер жазылғанын Қаныш Сәтбаевқа зерттеушілер хабарлайды. Сөйтіп, геолог тапқан белгі тастағы жазулар Әмір Темірдің Дешті Қыпшаққа жасаған атақты жорықтарының айқын мәліметтерінің бірі болды. Қаныш Йезди жазбалары арқылы Алтыншоқы тас жазуларының нақты тарихының нақты анықталуына себепкер болады. Ал бұл тас бүгінде Санкт-Петербургтегі Эрмитажда сақтаулы тұр. Осы мұрағатты іздеп табу хикаясы Медеу Сәрсекеевтің 1988 жылы шыққан «Сәтбаев» ғұмырнамасында баяндалған, кітаптің 2-ші бөлімінде «XIV ғасырдан хат» деген атпен баяндалған [4].

Бұл тастағы жазу 11 жолдан тұрады. Ол тастың бүкіл бетін алып, араб әліпбиінің әріптерімен жазылған үш жолақты жазу орны анықталған. Ал қалған сегіз жолы ұйғыр тілінде қашалған. Осы тастағы жазудың жазылуын зерттеген ғалымдар арабша жазу тегіс келген бетінде орындалған, тастың беті бойынша, ұйғыр жазуы түсірілген алаңымен салыстырғанда, тастың бөлініп түскен жері түріндегі қиғаш келген орындау әлдеқайда

қиын болған. Ұйғыр әліпбиінің әріптерімен сегіз жолдың жазылуы салыстырмалы түрде тастың тегіс және тегіс тікбұрышты жазықтығына жазылған деп көрсетеді.

Қаныш Сәтбаев Шоқан Уәлихановтың жазып алған «Едіге» жырының мәтінін қайта жаңғыртып, араб және татар тілдеріндегі қазақ оқырманына түсініксіз сөздерден тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясына сай өңдеп 1927 жылы Мәскеуде «Ер Едіге» эпосын қайта басып шығарады. 1940 жылы Амангелді Имановтың қайғылы қазаға ұшырағанына 25 жыл толуына орай «Батырдың ерлік дәстүрі» атты мақаласын жазады мұнда қазақ жеріндегі болған тарихи оқиғалар баяндалады.

Ұлытау таулары қазақ халқының негізгі тайпаларының аумақтарының бастау алған орны ретінде, қазақтардың ежелгі саяси орталығының маңызды көрсеткіші болып табылады. Бұл ауданда сақталған материалдық мәдениет ескерткіштері, атап айтқанда Кеңгір өзені маңындағы, Жезқазғаннан 65 шақырым оңтүстікте орналасқан, «Алтын Орда стиліндегі» күйдірілген төртбұрышты кірпіштен жасалған үш кесене Ұлытаудың тарихи рөлін айқындайды. Халық аңызы бойынша, бұл кесенелер Алашахан, Шыңғыс ханың ұлы Жошы және сарай сазгері Домбауылдың молалары екенін сөзге тиек етеді[5].

Ғалым Қаныш ағамыз ашаршылық жылдары тұсында әпкесінің ауылына барған кезінде аштықтан көз жұмған адамдарды көріп, шалажансар, әлсіреген балаларды көреді. Арасында өз жиендері де болады бұл көрініс ғалымды қатты толғандырады және ол бұл балалардың барлығын өз қамқорлығына алуға шешім қабылдайды. Олардың арасынан қамқорлығына алынғандардың бірі, Кемал Ақышев кейіннен белгілі археолог ғалым болып шыққан. Ол ғылым докторы атанып, 1969-1970 жылдары Алматы маңында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде әлемге әйгілі «Алтын адамды» табуда елеулі үлес қосқан. Қаныш Имантайұлы Сатпаев тек бір бағыттағы ғылымның дамуына үлес қосқан жоқ. Ғалымның бір бойында бірнеше ғылыми бағыт пен ел тарихына деген құрметте айқын көрініс тапқан. Оның бір дәлелі осы Ұлытау жеріндегі орналасқан Алтыншоқы тасының ғылыми айналымға енуі.

1-сурет. Алтыншоқы тауының басы Э.Р. Усманова, А.Ш. Искаков түсірген фото

2-сурет. Әмір Темірдің жаздырған жазуына ұқсатылып жаздырған тастың фотосы В.В. Шуптар

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қаныш Сәтбаев Энциклопедия.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011.-664
2. Ш.Қ. Сәтбаева. Сәулелі әулет.-Алматы: Қазақстан, 1996.-175.
3. М. Сәрсекеев. Сәтбаев – Алматы: Жалын, 1988.-528.
4. Д.А. Байтілеу Алтыншоқы тауы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі, 2017.– 1-шығарылым.- 341-344 <https://old.archaeology.kz/mura?id=430>
5. Әмір Темір және Алтыншоқы <https://egemen.kz/article/363050-amir-temir-dgane-altynshoqy>

ӘӨЖ 517 (025)

Махмұт Қашқаридің еңбегіндегі омоним сөздердің мағыналық топтары

Умирәлиева Г.Д., Илгитаева К.С., Естаева С.Т.
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі, Жамбыл облысы

Аннотация. Қашқари сөздігінің әдебиетіміз үшін аса бір құндылығы – онда орта ғасырдағы түркілердің көптеген өлең-жырларының жиналғандығында. Кітаптағы ерлік жырлары тақырып мазмұны, суреттеу тәсілдері жағынан қазақ эпостарымен, толғауларымен ұқсас. Сөздікте өмір, табиғат, ақыл-насихат туралы өлеңдері де бар. Онда сопылық поэзияға тән көзқарастар байқалады. Дүние жимай, ақыл-білім жинауға, өмірдің мәнін түсініп,оның тез өтіп кететінін ұғынуға бағыттайды.

Аннотация. Одно из достоинств Кашгарского словаря для нашей литературы заключается в том, что в нем собрано большое количество стихотворений турков средневековья. Героические поэмы в книге схожи по содержанию темы, способам описания с казахскими эпосами, размышлениями. В словаре также есть стихи о жизни, природе, здравомыслии. В нем прослеживаются взгляды, характерные для суфийской

поэзии. Мир сосредоточен на накоплении умственных знаний, осознании смысла жизни и осознании того, что она быстро проходит.

Annotation. The special value of the Kashgari dictionary for our literature lies in the fact that it contains many poems of the Turks of the Middle Ages. The heroic poems in the book are similar in the content of the theme, the ways of description with Kazakh epics, unrest. The dictionary also contains poems about life, nature, and intelligence. It traces characteristic views on Sufi poetry. The world is moving towards the accumulation of knowledge, the realization of the meaning of life, the realization that it passes quickly.

Түйін сөздер: омоним, түркі, ежелгі, ақын, өлең, ғұлама.

Ключевые слова: омоним, тюрк, древний, поэт, стихотворение, гений.

Key words: homonym, turkic, ancient, poet, poem, genius.

Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді», – дей отыра, тарихи сананы жаңғырту үшін, ең алдымен, ұлт қаһармандарын үлгі тұтуға, олардың өнегелі өмірі мен артына қалдырған құнды еңбектерін елге, әсіресе жас ұрпаққа кеңінен насихаттауды тапсырған болатын [1]. Сондай құнды мұралардың иесі, ХІ ғасырда өмір сүріп, еңбек еткен ұлы филолог, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеген ғалым, белгілі саяхатшы және ғұлама ғалым – Махмұд Қашқари. Оның «Диуани лұғат-ат түрік» деп аталатын сөздігінің орны ерекше.

М.Қашқари бұл еңбегін сегіз кітапқа жіктеген. Алғашқы кітапты Тәңірінің жөнімен Әліптен бастадым дейді. Әліптен басталатын кітабын «Хамза кітабы» деп атаған. Екіншісі, «Сәлім кітабы», яғни құрамында «харфи илет» деп аталатын «әліп (а), ауа (у), иай (й)» әріптері болмаған сөздер, әріп қайталанбаған сөздер. Үшіншісі, Мұзоаф кітабы яғни бір әрпі қайталанған сөздер кітабы. Төртіншісі, Мисал кітабы құрамында (а), (у), (и) әріптерінің бірімен басталған сөздер. Бесіншісі, үш әріпті кітап. Алтыншысы, төрт әріпті кітап. Жетіншісі, мұрын дыбысты әріптер кітабы «ғұнналалар» деп аталады. Сегізіншісі, сүкүндікпен қатар келген сөздер кітабы.

Кітаптарда әуелі есімдерді, одан кейін етістіктерді түзіп отырады. Басқаша айтқанда, әр кітапта сөздер «Есімдер» мен «Етістіктер» деген екі үлкен бөлімге түзілген. Сөздердің этимологиялық тектестігінен бастап, түрленіп, жасалу, түзілу тәртіптеріне дейін егіздің сыңарындай ұқсас. Бұл жерде жекелеген түбі бір сөздерді, омоним сөздердің мағыналық түрлерін тізбелеп көрсетудің маңызы зор. Сөздіктегі мақал-мәтел, қанатты сөз, нақыл сөздер санаға таныс. Екі сөздің бірі қазіргі қазақ тілінің сөзі.

«Диуани лұғат-ат-түріктің» қолжазба көшірмесінің алғашқы бетінде еңбектің авторы *Махмұт ибн әл-Құсайын ибн Мұхаммед әл-Қашқари* деп көрсетілген [2]. Сөздікте түрік тілінің түзелу, түрлену, жасалу жолдары тұжырымды, күдіксіз түсіндіріліп, Түрік әліппесінің ерекшелігі де талданған. Түрік тілінде негізгі 18 әріп оның сыртында екінші ретте тұратын 7 әріп бар екендігін, оларсыз түрік сөзінің құрылмайтынын да, жазылмайтынын да М.Қашқари баяндайды. Үндестік заңына сәйкес қосымшалардың, жалғаулықтардың үндесуіне қатысты қағидалар түзіп, жалпы түрік тіліне ортақ заңдылықтарды тіл білімінің өзекті күретамыр шарттары ретінде түзіп, қорытындылайды.

Зерттеу мақаламызда біз Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік» еңбегіндегі «Мұзоаф» пен «Үш әріпті сөздер» кітабындағы омоним сөздердің мағыналық топтарын зерттеуге алдық. Осы зерттеу жұмысымыз арқылы Қашқаритануға аз да болса үлес қосқымыз келеді.

«Мұзофф» кітабындағы омоним сөздердің мағыналық топтары

М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік» еңбегі «Мұзофф» кітабындағы сөздер бір әріп екі рет қайталанатын сөздер.

Екі әріпті омонимді есімді сөздер:

Қақ – қақ: дән – сүйек.

«Ерүк қақы – өрік сүйегі». Басқасы да осындай.

Қақ – қақ: қақ

«Қақ ет – қақталған ет». Кептірілген нәрсенің барлығына осылай айтылады.

Қақ – қақ: қақ – қураған, кепкен көл. [3.410]

Кек – кек: кек – өш.

«Өшлүг кекліг кіші – өшті, кекті кісі. Өшкегі бар адам».

Кек – кек: қиыншылық, мехнат.

«Кек көрді ер – ер қиыншылық көрді».

Көк – көк: ердің басы.

«Ер сөзі бір, едзер көкі үш – Ердің сөзі біреу, ердің басы үшеу (мақал)». Ерлердің қасиеті бір сөзді болады, сөзінен қайтпайды. Ердің басы, ердің негізі үш бөліктен құралады, сонда салмаққа шыдайтын берік болады. Әйтпесе, ердің қасы сынып кетеді. Бұл мақал адамды айтқан сөзінде тұруға міндеттеп айтылады.

Көк – көк: тек – негіз.

«Көкің кім? – Тегің кім?» Яғни, «қай елсің, тегің қандай?» деген мағынада. (Оғызша, қыпшақша). [3.411]

Үш әріпті омонимді есімді сөздер:

Қатұт – қатұт: суарылған – қосылған, қатылған.

«Қатұтлұғ оқ – Захар қатылған оқ – ұшы уға суарылған оқ».

Қатұт – қатұт: дән – ұрық.

«Армұт қатұты – Алмұрт ұрығы» (Барсған тілінше).

Қатұт – қатұт: шырыш – желім. Қолөнерінде қолданылатын желім. [3.412]

Сұқақ – сұқақ: ақбөкен. [3.414]

Сұқақ – сұқақ: оғыздардың парсыларға мазақтап, кемсітіп қойған аты.

Шешік – шешік: нүкте – жазба нүктесі.

Шешік – шешік: кішкене баланың шүметейі.

Шешік – шешік: шымшықтан кішірек алашұбар құс. [3.415]

Төрт әріпті омонимді есімді сөздер:

Толғағ – толғағ: сырға. Қатындар сырғасы.

«Інжу толғағ – інжу сырға.»

Толғағ – толғағ: толғақ – бейнет, толғатып қиналу.

«Емгег толғағ – Бейнет толғақ» деп те айтады. Бұл сөздің түпкі мәні «іш ауруы, іш бұрау» дегенді білдіреді. «Аның қарны толғағ – Оның іші ауырады. Оның іші бұрады. Жүрегі толқыды».

Толғағ – толғағ: қарлы боран, ызғырық жел. Адамды соғып өткенде өлердей күйге жеткізетін қарлы боран. «Тағ үзе талғағ болды – Тауда боран болды. Тау үстінде қарлы боран соқты». [3.417]

Екі әріпті омонимдес етістік сөздер:

Тұтты – тұтты: тұтты – ұстады.

«Баш тұтты – жара ұстады. Жара лықылдап ауырды».

Тұтты – тұтты: ұстады.

«Ыт кеік тұтты – ит кеік ұстады». Басқа нәрселерді ұстаса осылай дейді. Сондай-ақ, кісі бір заттарды ұстаса да осылай дейді. Мысалы: «Ол маңа елік тұтты – Ол маған кепіл болды». Мақалда былай айтылған: «Елік тұтғынша от тұт кепіл тұтқанша, от тұт – кепіл болғанша, от тұтқан артық, өйткені, кепіл болған адам соңынан пұшаймен болып қалады». [4.422]

Қатты – қатты: қатты – қосты.

«Ол сіркені иоғұртқа қатты – Ол сіркені қатыққа қатты». Бірдеңені екінші бір затқа қосқанда, араластырғанда да осылай дейді. [4.427]

Қатты – қатты: қатты.

«Иұмшақ нең қатты – жұмсақ нәрсе қатты». (Қатар-қатмақ – Қатар-қатпақ).

Кетті – кетті: киді.

«Ер тонын киді – ер тонын киді». (Кедзер-кедзек – Киер-кимек).

Кетті – кетті: кетті.

«Ер иеріндің кетті – ер өз мекенінен кетті». (Кедзер-кедзек – Кетер-кетпек).

[4.428]

Үш әріпті омонимдес етістік сөздер:

Қазытты – қадзытты: қайтты, қайта оралды.

«Ер барыр еркен қадзытты – ер бара жатып қайтты, адам бара жатып қайта оралды». (Қадзытұр-қадзытмақ – қайтар қайтпақ). Адам суықтан тоңып қатып қалса да: «Ер тұмлұғқа қадзытты» дейді. [4.435]

Қазытты – қадзытты: қайытты – қайытып тіктірді.

«Ол тонығ қадзытты – ол тоныны қайырып тіктірді». (Қадзытыр – қадзытақ – Қайырып тіктіреп – қайырып тіктірмек). [4.436]

Жетті – иетті: жетті.

«Ол мені иетті – ол маған жетті». Басқа біреуге жетсе де осылай дейді. (Иетер-иетпек – Жетер-жетпек).

Жетті – иетті: жетектеді.

«Ол ат иетті – Ол ат жетектеді». Басыр адамды, тағы басқаларды жетектесе де осылай дейді. (Иетер-иетмек – Жетектер-жетектемек). Оғыздар мен қыпшақтар сөздің басындағы «и» және «ж» әрпімен ауыстырып айтады. Мәселен: «Ол мені жетті – Ол маған жетті» дейді. Мұның дұрысы «и» әрпімен «иетті» деп атылады. Түріктер «сувда иүндүм – суда жуындым» десе, олар «жүндүм – жуындым» дейді. Түріктер мен түрікмендер арасындағы бұл қағида өзгермейтін шарт. [4.455]

Йұлытты – йұлытты: алдырды.

«Ер сашын йұлытты – ер ашашын алдырды». (Йұлытұр-йұлытмақ – Алдырар-алдырмақ).

Йұлытты – йұлытты: талатты; талқандатты.

«Бег бойны йұлытты – бек жұртын талтатты.» (Йұлытұр-йұлытмақ – Талатар-талатпақ). [4.459]

«Үш әріпті сөздер кітабындағы» омоним сөздердің мағыналық топтары Әртүрлі харакатты, ортасы сүкүнді фә`л, фу`л, фи`л түріндегі сөздер бөліміндегі омонимдер:

Боз – бозд: бой. [4.173]

Боз – бозд: дуадақ.

Боз – бозд: «Бозд моншұқ – боз моншақ. Жұпар сіңіріп тізілген тұмар моншақ» Қатындар тағатын моншақтың бір түрі. [4.174]

Қор – қор: қорлық – зиян.

«Ер қор қылды – адам қор қылды». (Адам зиян жасады).

Қор – қор: қор – айран, қатық ұйытқысы. Айран, не қымыздан аздап ыдыс түбінде қалдырылған ұйытқы, оның үстіне сүт қосып айран ұйытады, яки қымыз ашытады. [4.175]

Тоз – тоз: садаққа оралған орама қайыс.

Тоз – тоз: тоз – тозаң.

Түз – түз: ел-жұрт.

«Ел түз нетег – ел-жұрт қалай?» [4.176]

Түз – түз: түз.

«Түз иер – түз жер». (Түзу жер, тегіс жер). [4.177]

Түш – түш: түс. (Сәске – А.Егеубай)

«Түш өді – түс уақыты».

Түш – түш: түс.

«Түш көрміш оғлан – түс көрген бала». [4.179]

Сыш – сыш: сүмбі – істік. Тұтмаш тізетін істік.

Сыш – сыш: ісік. [4.180]

Кіш – кіш: бұлғын. (Сусар тұқымдас – А.Егеубай). Оның құйрығы – «Кіш құдзрұқы» - деп аталады.

Кіш – кіш: садақ. Оғыздар мен оғыздардың ағайыны қыпшақтар мұны білмейді. [4.181]

Тұғ – тұғ: дауылпаз.

Ханның құзыретіне соғылатын дауылпаз. «Хан тұғ ұрды – хан дауылпаз ұрды». Яғни, «хан дауылпазын соқтырды» демекші. [4.181-182]

Тұғ – тұғ: ту.

«Тоғыз тұғлуғ хан – тоғыз тулы хан, яки хақан». Ханның қол астындағы елі мен жері, қалалары қаншама көбейіп кетсе де, мәртебесі қаншама өссе де, ту тоғыздан асырылмайды. Өйткені, тоғыз санына қасиеттеп мән беріледі. Ханның бұл тулары көкпенбек түсті асыл жібек, не шәйі матадан жасалады. Оны да жақсы ырыммен қасиетті деп санайды.

Тұғ – тұғ: тоған бөгет.

«Сувқа тұғ ұр – суға тоған сал».

Тұғ – тұғ: бірдеңенің қақпағы, жапқышы.

«Түңлүк тұғы – түндік жапқышы» деген сөз осыдан алынған. (Зертеушілердің талдауына қарағанда: «тиек, жапқыш, бекіткіш» деген мағыналарда да қолданылған тәрізді. – А.Елубай) [4.182]

Чоғ – чоғ: зат салынатын боқша, дорба.

Чоғ – чоғ: шапақ – күннің шапағы.

«Күн чоғы – күн шапағы, күн сәулесі».

Чоғ – чоғ: шоқ. От жанып болғаннан кейін қалған қызулы, алау шоқ. [4.183]

Боқ – боқ: боқ (Оғызша).

Боқ – боқ: «Қағұн боқ иерге түшді – қауын боқ етіп жерге түсті». Іші қуыс кеуек кез келген нәрсе жерге түсіп жарылса, «боқ етті» – дейді. [4.185]

Сын – сын: бой – тұрық (Сын-сымбат – А.Егеубай).

«Бодзлұғ сынлығ кіші – ұзын байлы кісі; Бой-тұрқы ұзын кісі». (Бойшаң сындарлы кісі. – А.Егеубай) Көрді де «сын» дейді. Өйткені, көрдің ұзындығы адамның бойымен бірдей шығады.

Сын – сын: көр. [4.195]

Бұл бөлімдегі соңғы әріп илетті омоним сөздер:

Бой – бой: жеуге болатын шөп, өсімдік. (Оғызша). [4.197]

Бой – бой: қауым – зәузат, тұқым-жұрағат, ру. (Оғызша). Бірін-бірі танымайтын екі адам көріскеннен кейін алдымен сәлемдеседі, содан кейін: «бой кім – руың кім» (Яғни, қай елсің – А.Егеубай) деп сұрасады. Жауап беруші: «Салғұр» дейді. Кітаптың басында (бірінші томның басында – А.Егеубай) айтылған рулардың біреуінің атын айтады. Олар қауым, зәузаттарының аттары. Содан кейін барып сөйлесе бастайды, немесе әркім өз жөніне кетеді. Сөйтіп, олар бірі-бірінің елін, жөнін біліседі.

Той – той: орда жайы – қосын ордасы.

Осы сөзден алып: «Хан той – Хан ордасы» дейді. Мұны оғыздар білмейді.

Той – той: (Сасықшөп – А.Егеубай).

«Той оты – бір дәрілік шөптің аты».

Той – той: лай – қыш ыдыс жасайтын лай.

«Той ашыч – Қыш ас табақ» деген осыдан шыққан.

Той – той: дуадақ «-з (дз)» әрпін «и» әрпіне ауыстырып айтатындардың тілінде. Мұның «Тоз: тодз» деп айтылатын түрі де бар. (Шігілше).

Қой – қой: қой. [4.198]

«Қой иылы – Қой жылы». Түрік жұртының он екі мүшел жыл қайыруының бірі осылай айтылады.

Қой – қой: қойын. Тонның қойыны.

«Елік қойқа сұқ – Қойынға қол сұқ», - деген ұғым осыдан шыққан.

Қой – қой: жазықтың ойлы жері – ойпат түбі.

Фәэл түріндегі бас және ортаңғы әріптері харакатты «у» әрпімен келетін сөздер бөліміндегі омонимдер:

Сап – сап: саб. Қылыш, яки пашақтың сабы.

Мақалда былай деп келген: «Оғлан ышы ыш болмас оғлақ мұңзі сап болмас – баланың ісі іс болмас, лақ мүйізі сап болмас».

Сап – сап: кезек. Сөзге берілетін жауаптың сәті, кезегі. Ұн тартып, жер суарғандағы іс сәті кезегі жайында да осылай дейді. «Ол сөзгелі сап бермес – ол сөйлегенде кезек бермес». Ұн тартқанда, тағы басқа істер істегенде қолданылатын: «Сенің сап келді – сенің кезегің келді» дегендер осыдан шыққан. [5.203-204]

Қап – қап: торсық – саба.

Қап – қап: қап, ыдыс.

Бірдеңенің қабын, сыртқы қабатын (орап қойған) «қап-қап» дейді. Негізінде «мойнына ұру, мойын бұру» мағынасындағы осы сөз, кейін әртүрлі (жылқы, малды) өлтіру мәнінде де қолданылып кеткен. [5.204]

Қап – қап: қап. Ана құрсағында оралып тұрған қап.

Егер бала сол қабымен туса, бақытты деп есептеледі. Оны: «қаплығы оғұл – қапты бала» деп атайды. [5.204-205]

Қап – қап: (туған, туысқан мәнінде). Жақын, туысқан «Ол менің бірле ұйа қап ол – ол менімен бір құрсақтан туғандай жақын ол». [5.205]

Тар – тар: тар. Тар нәрсе

«Тар еб – тар үй». Басқаларға да сондай.

Тар – тар: сал. (Шағын өзендерде пайдаланатын сал қайық).

Бірінші саба торсыққа жер толтырылып аузы буылып, байланады. Содан кейін, олардың бірнешеуі біріне-бірі байланып біріктіріледі. Оның үстіне күркеге ұқсас бір қалқа орнатылады. Содан соң, оның үстіне отырып судан өтеді. Оны қамыс пен шиден де жасайды. (Йабақы және татар тілдерінде).

Тар – тар: майдың тортасы. Май ерітіп алынғаннан кейін, қазанның түбінде шөгіп қалған май қалдығы. [5.207]

Қаз – қаз: қаз. [5.208]

Қаз – қаз: кез келген ағаштың қабығы.

Мақалда былай деп келген: «Қадзың қасыңа – қайың қаттылығымен». «-з» әрпі «-с» әрпіне ауысып түскен. Өйткені «-з» әрпі әуелі сөзде өзінің сипатына ие болып қалғандықтан, өзінен кейін «-с» әрпі келген келесі сөзде «-з» әрпіне орын қалмаған.

Баш – баш: бас.

Баш – баш: жара – жарақат.

Мақалда былай деп келген: «Көні барыр кейікнің көзінде адзын башы иоқ – Тура кеткен киіктің көзінен басқа жарасы жоқ; яғни, жан-жағына қарамай тура қашқан киіктің көзінен басқа жарасы жоқ». Шын мәнінде көзі жара емес дегенді білдірмекші. Бұл мақал ауыр, күрделі іске ұшырап, әркімнің жаласына, кесерлі сөзіне қалған адамға меңзеп айтылады.

Таш – таш: тас.

Таш – таш: тыс, сырт. [5.211]

«Таш тон – тыс тон – сырттан, басқа киімдердің үстінен киілетін тон».

Қаш – қаш: қас. Көздің үстіндегі қас.

Қаш – қаш: қаш тасы. Ақ, не қара түсті мөлдір тас. Оның ақ түстісін найзағайдан, тіл-көзден, жасын түскеннен сақтану үшін жүзікке көз етіп тағады. [5.212]

Сағ – сағ: зеректік – зейінділік – зейін (Оғызша).

«Сенде сағ иоқ – сенде зейін жоқ».

Сағ – сағ: саулық – саламаттық.

«Иенің сағмұ – Денің сау ма?». «Сағ сув – сау су, таза су».

Сағ – сағ: оң.

«Сағ елік – оң қол».

Бұл сөздердің бәрі де оғызша. Түріктер бұл сөздерді білмейді.

Сағ – сағ: сабау – Жүн сабайтын сабау.

Сағ – сағ: сары.

«Сағ иағ – сары май».

Сағ – сағ: таза, саф.

«Сағ көңүл – саф, таза көңіл, ақ көңіл». [5.214]

Сал – сал: талдан, не местерден жасалған сал, «тар» сөзі де осы мағынада.

Сал – сал: сыр. Желімнен жасалған жабысқақ жылтырақ нәрсе. Шын ыдыстарына, тағы да басқа соған ұқсайтын нәрселерге жағылады, соның үстіне ою-өрнек салынады. [5.218]

Иллет әріптерімен аяқталған омоним сөздер:

Иат – иат: «Иат кіші – жат адам. [5.220]

Осыдан алып: «Иат баз иадзыл – жат бөтендер тарасын» дейді.

Иат – иат: жадылау. Жаңбыр, не жел шақыру үшін жады тасымен жасалатын жадылау.

«Аның оғлы иас болды – оның ұлы өлді».

Иаш – иаш: жас – көз жасы.

«Көзүм иашы ақды – көзімнің жасы ақты».

Иаш – иаш: жас – көк.

«Иаш едім – жас едім».

Иаш – иаш: жас – жаңа.

«Иаш ет – жас ет». Жаңа сойылған ет. [5.221]

Фәэл түріндегі «у» әрпімен келген омоним сөздер:

Қауұқ – қауұқ: қуық – сідік қалтасы. Оны «қавұқ» деп те атайды.

Қауұқ – қауұқ: кебек – тары қабығы. Бұл сөздегі «у» «ф» орнына ауысқан. [5.226]

Күүүк – күүүк: еркек «Күүүк муш – еркек мысық».

Күүүк – күүүк: сабан (Оғызша). [5.227]

Бұл бөлімнің «и» әрпімен келген омоним сөздері:

Қыйық – қыйық: уәдеде тұрмайтын адам.

Уәдеде, сөзінде бәтуә жоқ кісі. «Қыйық кіші – уәдеде тұрмайтын адам».

Қыйық – қыйық: қыңыр – қиыр-шиыр.

«Қыйық нең – қыңыр нәрсе – қисық-қиғаш нәрсе». Қиғаш кесілген қалам ұшы сондай. Басқаларға да осы секілді. [5.230]

Фәйәл секілді әртүрлі харакатты омоним сөздер бөлімі:

Бойнақ – бойнақ: тау асуы.

Бойнақ – бойнақ: кесіртке. [5.239]

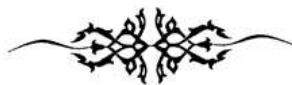
Қорытындылай келе, ежелгі түркі тіліндегі омоним сөздерді зерттей отырып, біз ұмыт болған ежелгі түркі сөздерін қайтадан жандыруға, сөздік қорға бай тілімізде жойылған байырғы тілді қайтадан өркендетуге атсалыстық деп ойлаймыз.

Түркі өркениетіне өшпестей етіп із қалдырған ғұламаның еңбегі «Диуани лұғат ат-түрік» негізінде Қашқаридің қалдырған ілімі мен өмірбаяндық деректері тұлғатанымдық аспектіде сараланады. М.Қашқаридің түркі өркениет өрісіндегі тарихи-тілдік тұлға деңгейіне көтерілуі оның өскен ортасы мен отбасы тәрбиесінің әсері, түрік елінің ұлылығын таныту, түркі тілінің жасампаздығын жариялау және түрік өркениетінің рухани күш-жігерін, елдік парасаты мен әлем туралы түсінігін және сол түсінікке сәйкес туындаған сапалық мазмұнын «Диуани лұғат ат-түрік» шығармасының этнолингвомәдени ерекшеліктері айқындалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы. <http://ult.kz/post/nursultan-nazarbaev-uly-dalany-zheti-kyry>

2. Kaşgarlı Mahmud. Dîvânü Lûgati't-Türk: Tıpkıbasım // Facsimile. – Ankara: Türkiye Kültür Bakanlığı, 1990.
3. А.Егеубай. Түрік сөздігі. 1-том. – Алматы. 1997.
4. А.Егеубай. Түрік сөздігі. 2-том. – Алматы. 1997.
5. А.Егеубай. Түрік сөздігі. 3-том. – Алматы. 1998.

ӘӨЖ 860 (013)

**Ғұндардың батырлық жырларындағы топонимдер мен антропонимдер:
аңыз бен ақиқат**

**Жайсанова З.Н., Темиржанова Ф.А., Исаева А.М.
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі, Жамбыл облысы**

Аңдатпа. Халықтың тарихы қашанда тіл тарихымен тығыз байланысты. Олай болса, бүгінгі жас ұрпақ тек нақты тарихи деректер негізінде ғана емес, тасқа қашап жазылған дастандар, әртүрлі батырлар жыры, тамаша көркем туындылар арқылы да терең тани алады. Сақ дәуірінен күні қазірге дейін келіп жеткен ел, жер қорғау дәстүрі қордалы да бай сөз өнерімізбен аса тығыз байланысты дамуда.

Міне, сондай танып білуге тұрарлық кезең әдебиеттерінің бірі – халқымыздың даңқты өткен тарихымен бүгінгі ұрпақты сусындандырып, осы жазба мұраларымыздың қатарынан орын алатын «Томирис», «Ергенекон», «Шу», «Шырақ», «Аттила», «Алып Ер Тона» жырларын егемендік туын жоғары көтерген өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдардан бері қарай мейлінше терең зерттеп, бүгінгі күнгі әдебиетіміздің қайнар бұлағы тұрғысында қарай бастағанымыз шындық.

Аннотация. История народа всегда тесно связана с историей языка. Таким образом, сегодняшнее молодое поколение может глубоко узнать не только на основе реальных исторических данных, но и через саги, вырезанные на камне, различные героические песни, прекрасные художественные произведения. С сакской эпохи до сих пор сложились традиции охраны земель, которые очень тесно связаны с нашим богатым словом.

Одна из литератур того периода – «Томирис», «Ергенекон», «Шу», «Шырақ», «Аттила», «Алып Ер Тона», которые с лихвой проникли в сегодняшнее поколение славным прошлым нашего народа и занимают место среди этого священного наследия с девяностых годов прошлого века, подняв флаг суверенитета это правда, что мы начали углубляться и смотреть на источник нашей литературы сегодня.

Annotation. The history of the people is always closely connected with the history of the language. Thus, today's younger generation can learn deeply not only on the basis of real historical data, but also through sagas carved in stone, various heroic songs, and wonderful works of art. Since the Saka era, there have been traditions of land protection that are very closely related to our rich word.

One of the literatures of that period is «Tomiris», «Yerenekon», «Shu», «Shirak», «Attila», «Alyp Yer Tona», which have more than penetrated into today's generation with the glorious past of our people and occupy a place among this sacred heritage since the nineties of the last century, raising the flag of sovereignty. It is true that we have begun to delve deeper and look at the source of our literature today.

Кілт сөздер: тарих, Атилла, ономастикалық, дастан, Рим папасы.

Ключевые слова: история, Атилла, ономастика, сага, Римский папа.

Key words: history, Atilla, onomastics, saga, Pontifex Romanus.

Тарихшылардың зерттеуі бойынша біздің заманымызға дейінгі 109 жылы ғұндардың билеушісі Мөде хан сол ғұндардың абыройын арттыру үшін Орталық Азияны мекендеген бірталай тайпалардың басын біріктіріп, өздерінің жерлеріне қауіп төндіріп отырған кейбір көршілес елдерге жорыққа шықты. Олар алдымен Саян-Алтай тауларына жататын аймақтардан табғаштарды тықсыра қуып ығыстырды.

Алғашқы кезекте ғұндардың аса қуатты мемлекетінің негізін қалады. Осы Мөде ханның кезінде Алтай таулары аймағына қоныстанған ғұн тайпалары ішінде бірте-бірте өзара келісімге келе алмаушылық пайда бола бастады. Ақыр соңында ғұн тайпасының бір тобы Батыс бөлікке ығысып, бірталай өңірді жаулап алады. Кейіннен олар аса бір қуатты ғұндар мемлекетінің іргетасын қалады. Уақыт өте келе Еуропадағы бір кездері алпауыт ғұндар империясы күшін жоя ыдырап, олардың басым бөлігі Қыпшақ жеріне қайта оралғаны тарихи деректерден белгілі. Бүгінгі түркі жұртының арғы ата-тегі сол Еуропадан бүгінгі Орта Азия және Қазақстан аймағына қайта оралған ғұндар болатын. Олар кейінен Орталық Азиядағы әртүрлі тайпалық одақтардың басын қосып, дүниені дүр сілкіндірген атақты Түрік қағанатын құрғаны тарихтан көпке белгілі. Міне, тарихта аса маңызды орны бар ғұндар және олардың Еуропаны билеуі туралы бірталай тарихи жырлар қазірге дейін жоғалмай бізге жеткен. Осындай асыл қазыналарымыздың қатарына «Ергенекон», «Аттила», «Көк бөрі» сияқты көнеден келе жатқан дастандарды жатқызуға болады.

«Батыс ғұн империясының атақты королі Ругила 434 жылы қайтыс болды. Патша өлген соң мемлекет билігі оның немере інілері Бледа мен Аттиланьң қолына тиді. Ругила патшаның Мыңзық және Ақтар деп аталатын екі інісі болатын. Аттила – Мыңзықтың баласы, ал Бледа – Ақтардың ұлы еді. Ғұндар империясын біраз уақыт қос патша басқарып тұрды. Ақыры патша тағына Аттила отырды. Бұл кезде Батыс ғұн империясының астанасы Паннония (Венгрия) жеріндегі Аттилабург (Еділқала) қаласына көшірілген еді. 425 жылы Аттила жас та болса Батыс Рим империясының әскери қолбасшысы Аэцийге көмектесіп, бірқатар герман тайпаларын күйрете жеңіп шығады. Дегенмен, Рим королі ғұндармен арадағы бейбітшілік жөніндегі келісімді қайта-қайта бұзып, ғұндардың берекесін қашыра береді. Сол себепті Аттила 447 жылы Арданел бұғазының түбіндегі Херсонес қаласына жақын жерде Рим әскерінің тас-талқанын шығарады.

Содан кейін ғана римдіктер ғұндардың барлық талаптарын мүлтіксіз орындайтын болады. Аттиланьң 437 жылы аз күн ішінде Бургундия корольдігінің мықты қаруланған әскерін ойсырата жеңіп шығуы – ғұндардың соғыс өнері мейлінше жоғары дәрежеде екенін бірден танытты. Батыс Рим императоры Валентин түрлі герман және вестгот тайпаларымен астыртын келісім жасап, Аттилаға қарсы күреске дайындала бастайды. Мұны естіген Аттила 500 мың әскерімен жорыққа аттанады. Ол Рейн өзенінен өтіп, Галлияны, көптеген қалаларды өзіне қаратады. Жол бойындағы Шальн-Марле, Троя, Санс қалаларына Аттила ат басын бұрған да жоқ. Бұл қамал-қалалар бірінен соң бірі Аттилаға елшілерін жіберіп өздері беріліп жатты. Аттила өзара қырық пышақ болып, ұдайы соғысып жататын тайпалардың басын қосты. Еуропада бейбіт өмір орнатты. Рим империясында құлдық қауымды құлатып, сан мыңдаған адамды құлдық бұғауынан азат етті. Сол үшін Аттиланьң халық «құдайдың қамшысы» («бичь божий») деп атап кетті» [1].

Жалпы ғұндар тарихта уәдеге өте берік, антын ешқашан бұзбайтын жандар ретінде барша Еуропаға танылғандығымен белгілі. Аттила барша Батыс Еуропаны бағындырып, өз елінің астанасын Мажарстанға көшірген уақытта да келісім бойынша Византияға тиіспеген. Десек те бұл келісімді бірінші болып Византия өзі бұзады. Византиялықтар ғұндар мемлекетін іштей бүлдіру мақсатымен нешеме айла-шарғылар жасауға барады. Алғашында Рим әміршілері Аттилаға ренішті деген ғұндардың бекзадаларын, алғашында әскербасы болып кейіннен қызметінен қуылған кісілерді, кедейлікке ұшырай бастаған бай тұқымынан шыққан адамдарды құпиялап сарайларына қонақ ретінде шақырып, «Аттилаға қарсылық білдірсеңдер біз ел билігін сендердің өз

қолдарына өтуге көмектесеміз» деп алдаусыратып, азғырады. Десе де тарихта бірде-бір ғұн адамы өз жұртын сатпағандығы жазылған. Керісінше олар Римдіктерден естігендерін жанашырлықпен Аттилаға жеткізген.

Тіптен тарихи деректер бойынша, Атиллаға қарсы астыртын әрекеттер Рим сенатында қаралып отырылған. Рим сенатының қорытынды шешімі негізінде, Византиялықтар кельт, вандал, гот, бургунд тайпалары сияқты өздерінің ертедегі жауларымен күш біріктіріп, астыртын одақ құрып, екі жүз мыңға саны жететін, өте жақсы қаруланған, аса қуатты әскер құрып, Аттилаға қарсы шығады.

Осы тұста Аттиланьң бар әскер саны жүз мың ғана жауынгерден тұрған деген дерек бар. Екі жақтың қарсы шыққан әскері аса үлкен кең жазықта бетпе-бет ұшырасады. Тарихи мәліметтерде осы шайқаста Рим әскерін аты әлемге белгілі болған, алапат даңқты қолбасшы Аэций бастаған екен. Ал ғұндарды шайқас даласына Аттила батырдың өзі бастап барады. Бұл тарихта ізі ерекше қалған алып шайқаста екі жақтың да әскерінің қаны судай ағып, жауынгерлердің өліктері үйіліп қалады. Ақырында Рим әскері артқа шегініс жасайды. Ал Аттила өз әскерін бастап, Византияның астанасы Римге қарай бағыт алады. Өзі бас болып қол бастап келе жатқан Аттила әскерін Римге жақындаған кезде, Рим папасының өзі бас болып бір топ діни адамдар алдынан шығып қарсы алады. Аттиладан олар ендігі жерде Аттилаға толығымен бағынатындығын, Рим сенатының шешімімен қазынаның бар байлығын беретіндіктерін тек қана ертеден келе жатқан қасиетті Рим қаласын бүлдіріп, талқандап, өртемесін деген өтініштерін білдіреді. Әлі де болса қасиетті Римді сыйлаған Аттила бұл өтінішті қабыл алады.

Бұл туралы тарихи деректерде былай делінген: «Десе де қақпалары ашық тұрған Рим шаһарына Аттила ат басын бұрып кірген де жоқ. Тіптен ештеңе алған да жоқ. Аттила бастаған ғұндардың қалың қолы Рим қақпаларының жанынан үн-түнсіз ғана өтіп, Батысқа бет алып жүріп кетті. Ал Аттила әскері қалай кетті сол бойда-ақ гот, кельт, бургунд тәрізді герман тайпалары қақпалары ашық тұрған Римге баса көктеп кіріп, біталай күн бойы ежелгі қаланы талқандап, талан-таражға салады. Ел басқарған билеушілері мен атақты ғалымдарын, қолбасшыларын, басқа діндегі жандарды орталық алаңға алып келіп, ауандықпен өлтіріп жатты. Міне, Византия империясы тарих сахынансынан осылай шығып, осылайша құлады» [2].

Тарихи деректерде 454 жылы Аттила қаза болған соң ұрпақтары ғұндар империясын басқарып тұрады. Тарихтан белгілі бір жай – ғұндар қанша тың жерлерді жаулап алса да ол жерлерде қалып қоймауға тырысқан. Тіптен, Аттила өлгеннен кейін де арада үш жүз жыл өткеннен соң да, ғұндар өздерінің бұрынғы атамекені – Шу мен Сырдария бойына, Жетісу жеріне, Турфан мен Бесбалық сияқты Қыпшақ даласына қайта қоныс аударғаны белгілі. Ержүрек, батыр ғұндар осы тұста қайта Еділ жерінен бастап, Орхон өзені, тіптен Алтай, Саян тауларына дейінгі аралықтардағы ұлан-ғайыр өлкелерді Қыпшақ даласын толығымен өздеріне қаратып бағындырып алады. Тіптен, Қытай әскерін «ұлы қорғанға» дейін тықсырып, қашуына әсер етеді.

Міне, осындай тарихта есімі әлемге мәшһүр Батыс ғұн империясының атақты әміршісі, талантты әскери қолбасшы, Қыпшақ жұртының асыл перзенті Еділ батыр туралы барша жер жүзіне танымал болған «Аттила» дастаны дүниеге келген. Бұл қаһармандық жырда Аттиланьң Еуропаға жасаған ерен ерліктері мен жауынгерлік жорықтары нақты тарихи деректер мен ол туралы аңыз-әфсаналар негізіне сүйеніле отырылып баяндалады.

Еділ батырға арналған осы жырда оның есімі сол уақыттағы латын тілімен «Аттила» деп аталған. Аттила деген есімінің түп-негізі, бастауы Еділ өзенінің атымен байланысты деген жорамал жасайды осы мәселені зерттеген тарихшылар. Еділді немістің ертедегі батырлық дастанында «Эціл» деп те атайды. Ал, қытай тілінде – «Этил», скандинавия халықтарының тілі бойынша - «Атли», қазақ дастандарында – «Еділ» деп атаған.

Кезінде Аттиланы көзімен көріп, онымен қарым-қатынаста болған грек жазушысы Присктің қолжазбаларында Аттиланың сыртқы келбетін былай суреттейді: «оның бет-әлпетін көргендер нағыз азиат екенін айтпай-ақ біледі. Басы үлкен, өзі орта бойлы, мығым денелі. Көздері қысық, бірақ қараған жерін ойып түсердей өткір, жүрісі өте ширақ, сөйлеген дауысы күмістей сынғырлап өте жағымды естіледі» [2].

Яғни, «Аттила» дастанының оқиға желісіне арқау болған шындығында өмірде болған, тарихи тұлға Еділ батыр. Бұл жырда оның жеке тұлғасы, жасаған әскери жорықтары мен жеңістері сөз болады. «Аттила» жырының сюжеттік желісі бойынша бүгінге дейін орта ғасырда қайта көшіріліп жазылған екі поэма сақталып қалынған.

Оларға нақты тоқталсақ: біріншісі, күні қазірге шейін скандинавия және германдардың батырлық эпосы ретінде айтылып келген орысша «Песнь о Нибелунгах», қазақша «Нибелунга туралы жыр». Ал екіншісі, немісше «Waltarius vanu fortis», орысша «Вальтарий могучая рука», қазақша «Алып қолды Вальтария» деп аталатын неміс тіліндегі дастандар. Осы дастандарды оқи келе, екі поэманы да кезінде қыпшақтар жазғанына ешбір күмәнданбайсыз. Себебі бұл жырларда авторлар қыпшақтардың салт-санасын, әдет-ғұрпын, ішкі психологиясын, жан дүниесін жан-жақты танып, біліп жазған.

Бұл жайлы атақты қаламгер Мурад Аджи: «Нибелунгтар туралы жыр» мен «Вальтарияның» авторлары, сөз жоқ, ата-тегі қыпшақ болған адамдар. Өйткені олар даланың әдет-ғұрпын ұмытпай, оны ұсақ-түйегіне дейін бұлжытпай орындап отырған. Міне, сол себепті олардың қаһарманы Етцель (Аттила) тіпті өзіне қолайсыз жағдай туып тұрған сәтте де адамгершіліктің биік тұғырынан көріне біледі», - деген пікірін білдіреді [1].

Алғашқы «Нибелунга туралы жыр» шамамен есептегенде 1200 жылы дүниеге келген. Аталмыш поэманың басты тарихи өзегі қылып автор тарихтағы Бургунд патшалығының талқандалып күйреуін алған. Ал, тарихи деректер бойынша ғұндар 437 жылы Бургунд патшалығын тас-талқан етіп құлатқаны белгілі.

Бұл дастанның бізге белгілі бір емес, екі желісі бар. Оның бірі – дастан жазылған уақыттағы, XII ғасырдағы феодалдық-рыцарлық Алманияның тарихын бейнелесе, ал екінші поэма біріншісіне қосарлана астарлап айтылатын V ғасырдағы белгілі ғұндар ғұмырнамасы тәріздес болып келеді. Поэмада Бургунд патшалығындағы ойын-сауықтардың өтілуі, асқан сән-салтанат, рыцарлық үрдістер аса үлкен мақтанышпен жырланады. Сарайдағы бекзаттардың арасында ержүрек, әрі аса қайырымды жігіт Зигфрид пен оның сүйікті аруы аса көркем Кримхильда үлкен сүйіспеншілікпен жырға қосылады. Десек те олардың тағдыры аса қайғылы болып аяқталады. Себебі поэмада басқалардың бақытын көре алмай, қызғаныштан өртеп жіберердей кейіпте болатын Брюнхильда, Гунтер, Хаген тәрізді қараниет, оңбаған жандар бар. Дастанда бірін-бірі қатты сүйген қос ғашықтың қайғыға толы өлімі – барша Алмания тарихының аса үлкен трагедиясына айналғаны суреттелген. Сұлу қыздың ағалары – Гунтер мен Хаген астыртын өзара сөз байласып, күйеу балалары Зигфридті өлтіреді. Аяғында Крихмильда жесір атанып, он үш жыл бойы қара жамылады. Гунтер мен Хаген оны ғұндардың патшасы Этцельге (Аттила) әйелдікке бермек болып бекінеді. Қыз бастапқы кезде оған көнбей қарсылық танытады. Десе де оны зорлап алыстағы – ғұндар еліне әйелдікке ұзатады. Араға он үш жыл салып, Аттиланың әйелі болған Кримхильда өзінің қандас ағаларын қонаққа шақырып сый көрсетпек болады. Дастанда осы тұста ғұндардың тіршілігін, Аттиланың асқан ерлігі мен жаны жомарт қайырымдылығын суреттейтін қызықты сюжеттер басталады. Бургунд елінің королі басшы болып, Гунтер мен Хаген ғұндар деріне сапарға шығады. Олар өздерімен қоса көп әскер ертеді. Дастанда «Нибелунгтер ғұндарға бара жатқаны туралы» деп арнайы аталатын бөлім бар. Осы бөлімде Аттила жұртына барып, қонақ болып отырғандарды алдап, тысқа шыққан Кримхильданың өз ағалары жауыздықпен қарындасы Кримхильданы және Аттиланың бірнеше туыстарын өлтіретіні жырға қосылады. Осы қайғылы жағдайдан соң бойын ашу

мен ыза-кек кернеген жаужүрек Аттила сансыз қалың қол бастап, жауға аттанады. Дастанда Аттиланьң осыдан кейінгі теңдесі жоқ жойқын жорықтары суреттеледі [2].

«Аттила» поэмасындағы барша сюжеттер байқап қарасақ, ең негізгі қаһарман Аттила айналасында өрбиді. Негізгі қаһарман кейіпкердің елі-жұрты, дос-жараны, ағайыны, олардың бір-бірімен қарым-қатысы, күйініші мен қуанышы, жау жақтың адамдарының әртүрлі іс-әрекеттері жырда кеңінен баяндалады.

Бүгінде ғалымдар «Аттила» дастанын – ертедегі түркі халықтарының байырғы ата-тегі ретінде саналатын ғұн тайпасының Батыс Еуропаны мекендеген уақыттағы тұрмысын суреттейтін ерлік жыры деп тануда. Дастанда ерте замандағы ата-бабаларымыздың абыройын асқақтатқан Еділ батырдың батырлық, ерлік істері турасындағы мадақтау жырлары айрықша көрініс табады. Бұрынырақта нақты бір батырдың ерлігі мен батырлығын жырлау үшін алғашқы кезекте «батыстағы көп елді бір ғана шыбықпен айдап, қарсылық білдірген жауларын толық тізе бүктірген». Еділ батырдың іс-әрекетін көкке көтере мақтап жырлап алу дәстүрі белең алған. Тіптен осы сарынды қазақ әдебиетіндегі ақын-жыраулардың жыр толғауларынан да Еділ батыр бейнесін айқын көруге болады.

Тарихи деректер бойынша, біздің заманымызға дейін тарих сахнасында орын алған, кейінірек этностық реттен түркі тектес халықтарды қалыптастырған белгілі батыс ғұн тайпалары туралы біршама деректер беретін келесі бір туынды - «Көк бөрі» дастаны.

Бұл дастан – әртүрлі аңыз-хикаяларға негізделген эпостық туынды болып табылады. Осы жырды зерттеуші ғалымдарының пайымдауы бойынша, «Көк бөрі» дастанында берілген аңыздар ежелгі дәуірдің тарихи шындығынан тым алшақ кетпеген. Кезіндегі Ұлы Түркі қағанаты тұсында билік құрған көк түріктердің байырғы ата-тегінің қалыптасып, шығу тарихын, түркілердің халық болып қалыптасқанын біршама аңыздар бойынша жырлаған эпос толығымен сақталмай, бізге дейінгі қытайдың ертедегі жазба мұраларындағы көлемі шағын прозалық үзінділері негізінде жеткен.

Барлығымызға белгілі көк бөріні аса киелі аң, зор қасиетті тотем ретінде санау Орта Азия ғана емес, одан жырақта да жатқан түркі тілдес халықтардың наным-сенімінде жақсы сақталған. Мысалы, бүгінгі Молдавия елінің оңтүстік аймақтары саналатын Буджак далаларын тұрақтаған гагауыздар қазірге дейін көк бөріні тотем түрінде санайды. Ертедегі «Көк бөрі» дастанында бұрынғы ғұндардың «Ашина» деген атаудағы «бес жүз шаңырақ руы» жайлы, түркі тайпалары осы бір Ашина тайпасынан тармақталып тарағаны туралы, бастапқы Түрік мемлекетін билеген көсемнің есімі Ашина болғаны хақында хикая жырланады. Ашина сөзінің астарына үңілсек, ол «асыл текті қасқыр, бөрі» деген мағынаны танытады екен. Ал көне түріктер түп негізін көк бөрімен байланыстырып, көк бөріден шыққанын жасырмайды. Түріктер үшін тотем қасқыр болған. «Түрік байрақтарына бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынған»[3].

Осы жырды, оның негізгі оқиға желісін, ондағы басты кейіпкер - Ашинаны, жалпы көк бөріден тармақталынып тараған түріктер турасындағы ертедегі аңыз – әңгімелерді белгілі ғалым Н.Я.Бичурин зерттеп, өз пікірін білдірген. Ал көрнекті тарихшы Л.Н.Гумилев атақты «Көне түріктер» атты еңбегінде Н.Я.Бичуриннің еңбектеріне сілтеме жасай келе оның пікірлеріне сүйенетіндігін жасырмайды.

С.К.Қараәлиоғлы, Н.С.Банарлы тәрізді көрнекті түрік ғалымдары көк түріктер ғұндардың батыс аймақтан ауып келген «Со» деген атпен танылған тармағынан тарайтынын хикая ететін аңызын зерттеп, өз пікірлерін білдірген[4].

«Көк бөрі» жырының оқиға желісі мынандай болып келеді: есте жоқ ескі замандарда Алтай аймағында бақытты, тату-тәтті тіршілік етіп жатқан ғұн тайпасының бір руы ағайындарымен ренжісіп өкпелеп, тым алыс жерлерге күнбатысқа қарай көшіпті. Ол тайпа барған жерлеріне аса зор шаһарлар салып, ірі мемлекет құрыпты. Өздерінің мекендеген жерлерін «тұнып тұрған бау – бақшалы гүлстанға айналдырыпты» дейді. Көрші мемлекеттермен сауда-саттық қарым-қатынас орнатып отырыпты. Ғұндар осы

бөлігі сол бір батыстағы алыс өлкелерде ұрпағы көбейе өсіп-өніп, халқының саны ерекше көп болыпты. Олардың көк темір қару асынған мықты әскері де сансыз болғанға ұқсайды. Күндердің бір күнінде сол өңірді бағындырып тұрған ғұндардың билеушісі – Аттила батыр дүние салады. Барша жұрт, қалың халық, қоластындағы сарбаздар билеушілерін жоқтап, жылап-сықтап жатқанда, тұтқиылдан олардың елін қалың жау шабады. Жау жағы елдің барлық жанын қанжоса етіп қырып салғаны сонша бар болғаны тоғыз жасар бір ғана ұл бала тірі қалады. Шаһардан шығып бара жатқан жау әскерінің ішінде бір қайырымсыз нөкер қайта айналып келіп, жанағы тірі қалған кішкене баланың аяқ-қолын кесіп, тоғайдағы саздақ жере апарып лақтырып тастап кетеді. Тоғайдың ішінде жортып жүрген бөрінің қаншығы қансырап өлгелі жатқан баланы тауып алады да, ініне апарып асырап бағады. Соңында сол баладан қаншық бөрі буаз болады. Осыдан соң бастапқыда баланың аяғы мен қолын кескілеп тастаған жауыз нөкер қайтып келіп, баланы тауып алып, қылышпен аямастан кескілеп өлтіреді. Баладан буаз болған қаншық қасқыр бұл аймақтан мүлдем безіп, алыстағы Алтай тауларына тұрақтап, сол жерде он баланы дүниеге алып келеді. Осы бөрі қаншықтан туылған балалардың ұрпағы өсіп-өніп, бірте-бірте тұтас бір ұлысқа айналады. Оларды кейінен жалпы жұрт «Ашина» әулеті деп атайды. Бұл «бөрі тектілер» деген мағынаны береді екен. Атақты көк түріктер Ашина әулетінен өрбіп, дамыпты дейді. Көк бөрілер әлетінен туылған ұрпақ шетінен қайсар, күшті әрі мықты батыр болып келген көрінеді. Оларды сол себепті, көрші тайпалар – «түрік-түркіюлер» немесе түркі деп атаған екен [3].

Осы аңыз сол дәуірлерде «Көк бөрі» дастаны деген атауға ие болып поэзия тілімен жырланған көрінеді. Бүгінде көне аңызға құрылған бұл дастанның бізге тек проза үлгісіндегі қысқаша мазмұны ғана жеткен. Оның мазмұны мынандай болып келеді: Ертеде «Со» деген бір ел болған екен. Ол елдің көсемі аса бір қайырымды және асқан батыр Қапан-пу атты кісі болыпты. Қапан-пудың өзіне туыстық жағынан аса жақын, оған адалынан берілген он алты бауыры болған көрінеді. Олардың біреуінің анасы бөрі тектес екен. Күндердің бір күнінде ел шетін жау шауып, «Со» жұрттын тегісімен қырып салады. Олардың ішінен тек анасы бөрі бала ғана бір жерлерге жасырынып тірі қалған екен. Тірі қалған бала ер жетіп, үйленіп шаңырақ көтереді. Оның екі әйелі болады. Ол жігіттің әйелдерінің біріншісі – қыс Тәңірісінің қызы болса, ал екінші әйелі – жаз Тәңірісінің қызы болған көрінеді. Арада бірнеше уақыт өткенде әлгі екі әйелдердің әрқайсысы қос-қостан ұл бала дүниеге алып келеді. Олардың ең тұңғыш баласы айрықша күшті, қайсар болады. Бұл күшті балаға күші тең келетін ол маңайда жігіт болмайды. Сол себепті оған халық мықты, күшті, ержүрек деген мағынада «Түрік» деп ат қойыпты. Бүгінгі барша түркі халықтары сол күшті қайсар жігіт «Түріктің» ұрпақтары екен дейді[3].

«Көк бөрі» дастанында осындай бірнеше аңыз-хикаялар беріледі. Десек те барлығының айтар ойы – ертедегі түркілердің түп ата-тегі бөрі деген қорытындыға келіп тоқтайды. Көк бөріні аса киелі санап, тотем ретінде тұтыну бүгінгі қазақ қауымы ішінде де күні кешеге дейін сақталған. Сонау жаугершілік заманда барша бір тайпадан бір ғана адамның қалуы, одан туылған ұрпақ өсіп-өрбіп, тұтас бір ұлысты құрауы, аса бір қиын-қыстау кезеңдерде киелі деп саналған аңдар мен құстардың да адамға көмекке келуі, бөгде аймаққа амалсыздан жер ауып қоныстанып кеткен халықтың да араға көп жылдар салып кейіннен ата-бабаларының мекеніне қайта келуі тәрізді сарындар қазақтың ертегілері мен мұндағы батырлық жырларында да жиі кездеседі.

Сонымен қатар, тарихта Ғұндар мемлекеттік бірлестігі бірте-бірте ыдырап, Көк Түріктердің тұңғыш мемлекеті – Түрік қағанаты аңырақ көтерілген кезеңге шейінгі аралықтағы барлығы 450 жыл аралығында болған оқиғаларды сөз ететін, түркілердің ата-тегін әрқилы аңыз-әфсаналар негізінде жыр еткен ертедегі түркі фольклорының бірі – «Ергенекон» дастаны. Ежелгі түркі жазба мұраларының бір болып саналатын «Ергенекон» дастанының сюжеттік желісінде кейбір тарихи оқиғалар, шындыққа жанасатын жайлар да кездесіп отырады[3].

Кезінде белгілі ғалым Ә.Марғұлан «Ергенекон» дастанында суреттелетін дәуір оқиғаларының тарихи шындығы турасында: «Біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын – қытай үкіметі ғұндарға қарсы жойқын соғыс ашып, алты жүз жыл өткенде оларды қиратып бітірген. Бостандықты жақсы көретін ғұндар Алтай тауының, Жетісудың төңірегіне жиналып, суармалы егін егіп, тау-кен жұмысымен шұғылданады. Темір, мыс алтын шығарады. VI ғасырдың орта кезінде Түрік қағанатын құрады. Түріктердің бұрынғы аталары Күнбатыс теңізінің жоғарғы жағында тұратын. Олар ғұндардың бір ұлы тайпасы еді» - деп атап өтеді[5].

Бүгінде иран, грек, қытай жұртының тарихшылары жазып қалдырған дерек, аңыз бойынша, ғұндар сол бір ауыр заманда өз жауларынан жеңіліс тауып, барша халқы толық қырылып, жалғыз ғана бір ұл бала аман қалады. Жау әскері тірі қалған баланы өлтіруге жүректері қимай, шөбі шүйгін көл жағасына тастап кеткен көрінеді. Бұл көлдің атауы Көркем көл екен. Бұл осы көлдің бұрынғы атауы болса керек. Кейінен бұл көл Ыстық көл аталыпты. Шындығында бұл көл бүгінде бар Ыстық көл болы мүмкін деген пайымдаулар бар. Аңыз бойынша осы көл маңайында жүрген бөрі баланы асырап, бағады. Аңшылар бөрінің соңынан түсе берген соң, бөрі асыраған адам баласын алып, Алтай тауына қарай кетеді. Ал бөрінің баланы асырап алған жері осыдан соң «Ергенекон» деп аталған көрінеді. Ғалым Ә.Марғұлан осы бір түріктердің ата-тегі туралы аңызды былай дамытады: «Ең таңсығы Ергенекон алабы – жан-жағын биік таулар қоршап алған кең алқап, қандай жау болса да таудан асып түсе алмайтын мықты бекініс, іші толған байлық, шөбі, суы орасан көп. Бөрінің қаншығы осы арада бекініп, баладан он ұл көтереді. Соның бірі – ғұн ұрпағы Ашина. Түркі қағанатын бірінші рет басқарған ғұн ұрпағы Шене (бөрі) – ақылды, кеменгер, ойшыл кісі болған, Тоныкөкке ұқсас. Өзінің ерекшелігін білдіру үшін ордасының қақпасына бөрі басты сурет салынған ту байлатып қойған»[3].

Аңызда Ергенекон елін аса құтты қоныс қылған күллі түркі жұртын сонау атамекенге қайта оралту тәрізді аса жауапты істі орындар сәтте Бөрте Шене: «Уа, қасиетті Көк Бөрі ананың ержүрек ұландары мен әулеті!» - деп жалпы қауымға қарата ұранды үндеусіз айтады.

Жалпы барша жұртқа қарсы қарата былай ұран тастау – елдің ішін бірлікке шақыру, көз алартқан сыртқы жауға қарсы күреске үндеу дәстүрі осы жырда басым көрініс тапқан көрінеді.

Белгілі әдебиетші – ғалым Ш.Ыбыраев батырлық жырларындағы осындай құбылыстың табиғаты туралы мынандай пайымдау жасайды: «Қаһармандық эпос өзіне дейінгі көне эпостың бай эпикалық тәжірибесін, жалпы ауыз әдебиетінің ең көркем тәсілдерін, жеткен биігін өз бойына сіңіру арқылы қалыптасты. Қоғамның дамуына байланысты ежелгі адамдардың дүниетанымында, көзқарасында үлкен өзгерістер болды. Мифтік сананың орнына өмірдегі құбылыстарды, табиғат дүниесін өз қалпында ұғыну, тарихи ойлау жүйесі қалыптасты. Бұрынғы жекелеген рулар мен тайпалар халық болып құрала бастады. Күн көру кәсібі мал немесе егін шарушылығына негізделеді. Алайда бұл өзгерістердің барлығы да оп-оңай іске аса қойған жоқ, ұзақ тарихи даму кезеңдерді бастан өткерді. Қоғамдағы, адамдар өміріндегі өзгерістер эпостық шығармаларға да жаңа талаптар қоя бастады. Олар елдің еркіндігі, халықтың мүддесі мен бірлігі үшін жүргізілген күресті жаңа дәуірдің түсінігіне лайықты бейнелеуге тиіс болды»[6]. Ал осы дастанды зерттеген түрік елінің ғалымы С.Банарлының зерттеу жұмысының негізінде жарыққа шыққан дастанның жалпы мазмұнын төмендегідей: Ертедегі бір заманда Көк түріктердің жұртын Иль деген хан билепті. Ол кезде түркі жұрты асқан қуатты болыпты. Түркілердің ол кезде жебесі жетпеген жер, әскері алмаған жұрт болмапты. Осы кезде түркілердің «даңқы жер жарып, беделі асқар таулардан асып тұрған заманда» көршілес бір елдің билеушісі оларға жаман пиғыл, зұлымдық ойлапты. Ол түркілерді алдап соқпақ болып бел буады. Осы оймен ол түркілерге қарсы соғыс ашамын деп жар салады. Майдан даласындағы шайқас қыза бастағанда жау әскері жалт бұрылып қаша жөнеледі, ал олардың соңынан түркілердің әскері қуа түседі. Өздеріне аса бір қолайлы тұсқа жеткенде

жау әскері жалт бұрылып, түркілерге қарсы шабуылға шығады. Қапылыста жау қоршауына алданып түскен түркі әскері оңбай жеңіліс табады. Зұлым жау әскері оларды қырып-жойып, бар тірі қалғандарын тұтқындайды. Елдің билеушісі Иль ханның ұлдары сонша көп болса да, барлығы бірдей соғыста қаза табады. Тек кенже баласы Қаян ғана тірі қалады. Осы тұста Ильдің Тоғуз деген жиені майданда аман қалып, жау жағына тұтқын болып түседі. Күндердің бір күні орайлы сәт туғанда Қаян мен Тоғуз әйелдерімен қоса тұтқыннан қашады. Қашып шыққан олар өздерінің бұрынғы ескі жұртына оралады. Жұртқа келген Қаян мен Тоғуз алдарында жайылып жүрген төрт тұлқ малды көріп, олардың әрқайсысынан бір жұптан алып, сонау алыс сапарға аттанады.

Жаудан қашқан Қаян мен Тоғуздың басты арманы – арттарынан қуған жау мүлдем іздеп таба алмас, шөбі шүйгін жайылымды, өмір сүруге жайлы жерұйық іздеп табу болады. Осы мақсатпен сандаған күндер, сандаған айлар, тіптен жылдар бойы жүрген олар сарылып ұзақ жүріп, ойларындағыдай жер таба алмайды. Ең соңында олар айналысын заңғар таулар қоршаған, сол таулардан сарқырап асау өзендері ағып жатқан бір жерге келеді. Олар тоқтаған үлкен дарияның бір тұсы – жеміс ағаштары ерекше жайқалып өсіп тұрған бау-бақша болса, екінші тұсы – шүйгін шөбінен түйенің өзі де көзге көрінбейтін кең жазира жайлау болып шығады. Олар осы бір тамаша мекенге «Ергенекон» деп ат қояды.

Бұл жерде «ергене» деген сөз ежелгі түркі тілінде тау ортасындағы «өткел» немесе «шатқал» деген мағынаны берсе, «кон» сөзі қоныстану, мекендеу, бір жерге «қону» мағынасында жұмсалған. Яғни, «ергенекон» деген сөз «шатқалдағы қоныс» деген мағынаны береді. Осы бір Ергенекон мекені түркілерге аса бір құтты қоныс болады. Олардың ұрпағы өсіп, өнеді. Қаянның Қаят есімді баласнан тараған ұрпақ Қаяттар, ал Тоғуздың Түргеш атты баласынан өсіп, өнгендер Түркештер тайпасы деп аталыпты. Осы екеуінен тараған ұрпақтар төрт жүз жыл бойында өсіп-өніп, тұтас бір халыққа айналған көрінеді. Ал түркілердің малы да аса ерекше көбейіп, Ергенекон мекеніне сыймастай болады. «Бір күні елінің әміршісі, кемеңгері, алып батыры Бөрте Шене (бөрі) қарамағындағы халықты жинап алып, оларға қарата мынадай үндеу-сөз айтады:

– Уа, қасиетті Көк Бөрі ананың ержүрек оғландары (ұландары) мен әулеті! Менің айтар сөзімді пайымда, жақсылап ұғып ал! Біздің ата-бабаларымызға қадым замандардан бері осы Ергенекон жері құтты мекен болған. Арада көп жылдар өтті. Көк тәңірі бізді қолдап, өстік, өндік, көбейдік. Бұл үшін киелі Ергенекон жеріне бәріміз бас иіп, тағзым етейік. Әйтсе де біздің ұлы бабалар зираты жатқан қасиетті атамекеніміз анау заңғар таулардың арғы жағында екенін ұмытпайық. Бір кезде бірге қорған болған асқар таулардың қоршауынан амалдап шығайық. Енді аттың басын ата жұртқа қарай бұрайық. Табағаштарды жерімізден қуып шығарайық. Сөйтіп, кек қайтарайық, жер қайтарайық!»[3].

Осыдан соң, «Ергенекон» дастанында Бөрте Шененің ұранды сөзін барша халық ерекше қолдап-қолпаштайды, алыс сапарға дайындық жасайды, биік-биік таулардан олардың көші шыға алмай ақыры тұйыққа тіреледі. Осыдан соң бір темірші ұста жетпіс түйе терісінен алып көрік жасап, сол арқылы тау бөктеріне көмір жағып, тауды ерітіп, жол салып керуенді өткізеді, туған жерлеріне жеткен олар төрт жүз жылдан соң табағаштардан кек алып, Түрік қағанатын құрады.

Осы жырды жан-жақты зерттеген академик Ә.Марғұлан осы дастанда жырланатын оқиғалардың астарындағы тарихи шындық мәселесі туралы: «Біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын – қытай үкіметі ғұндарға қарсы жойқын соғыс ашып, алты жүз жыл өткенде оларды қиратып бітірген. Бостандықты жақсы көретін ғұндар Алтай тауының, Жетісудың төңірегіне жиналып, суармалы егін егіп, тау-кен жұмысымен шұғылданады. Темір, мыс алтын шығарады. VI ғасырдың орта кезінде Түрік қағанатын құрады. Түріктердің бұрынғы аталары Күнбатыс теңізінің жоғарғы жағында тұратын. Олар ғұндардың бір ұлы тайпасы еді» - деп жазады [4].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ғылыми-зерттеу жұмысымыздың алғашқы тарауында «Томирис», «Шырақ», «Шу», «Алып ер Тоңа» Аттила», «Ергенекон»

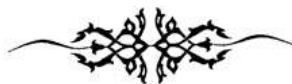
дастандардағы жер-су атаулары мен кісі есімдерінің лингвистикалық сипатын айқындауды мақсат тұттық.

«Сақтар мен ғұндар дәуіріндегі қаһармандық дастандар, ондағы кісі есімдері мен жер-су атаулары» атты бірінші тарау «Сақтар дәуіріндегі тарихи деректерге толы ерлік эпостарындағы ономастикалық атаулар», «Ғұндардың батырлық жырларындағы топонимдер мен антропонимдер: аңыз бен ақиқат» деген екі бөлімге бөлінді.

«Сақтар мен ғұндар дәуіріндегі қаһармандық дастандар, ондағы кісі есімдері мен жер-су атаулары» атты бірінші тарауда «Томирис», «Шырақ», «Шу», «Алып ер Тоңа» Аттила», «Ергенекон» дастандардағы ономастикалық атаулар олардың тілдік ерекшеліктері мен ақиқат пен аңыз мәселесі сөз болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құрышжанов Ә., Ибатов А. Ежелгі түркі жазба-ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. — Алматы. Ғылым, 1981.
2. Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. — Алматы. Мектеп, 1985.
3. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (соңғы басылым). — Алматы. 2005.
4. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. — Алматы. Жалын, 1985.
5. Гумилев Л. Көне түріктер. — Алматы. Білім, 1994.
6. Ибраев Ш. Қазақ батырлық эпосының поэтикасы. — Алматы. Жазушы, 1993.

ОӘК 011

Поэтонимдер мен ономастикадағы тарихи таным

**Бейсенбаева А.Е., Райымбаева Г.С., Бошқаева Ә.Қ.
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі, Жамбыл облысы**

Андатпа. Қазақ тіліндегі ономастикалық атаулардың құрамдық және құрылымдық сапасына да бірталай өзгерістер енді. Еліміз егемендік алған соң мемлекетіміздегі жаңаша қоғамдық-саяси даму үрдістерімен сәйкес бүгінгі экономикалық, геосаяси жағдай мен мәдени әрі ғылыми және тілдік жүйесінің сыртқы жағдайларын ескере келе, қазақ тіл ғылымы жаңа бағытта дамуы талап етілді.

Бүгінгі таңда тілші-ғалымдар жинастырған ономастикалық материалдарды терең зерттей келе, оларды тілдің лексикалық қорының аса құнды, маңызы зор дереккөздері тұрғысында баса көңіл бөліп, жан-жақты зерттеуді керек ететінін айта кеткен жөн.

Аннотация. В составное и структурное качество ономастических наименований в казахском языке также внесены значительные изменения. После обретения страной суверенитета, в соответствии с новыми тенденциями общественно-политического развития страны, с учетом сегодняшней экономической, геополитической ситуации и внешних условий культурной, научной и языковой системы, казахская языковая наука должна развиваться в новом направлении.

Углубляясь в ономастические материалы, собранные сегодня учеными-корреспондентами, следует отметить, что их необходимо всесторонне изучать, уделяя особое внимание в контексте наиболее ценных, значимых источников лексического фонда языка.

Annotation. Significant changes have also been made to the composite and structural quality of onomastic names in the Kazakh language. After the country gains sovereignty, in accordance with new trends in the socio-political development of the country, taking into

account the current economic, geopolitical situation and external conditions of the cultural, scientific and linguistic system, Kazakh language science should develop in a new direction.

Delving into the onomastic materials collected today by corresponding scientists, it should be noted that they need to be comprehensively studied, paying special attention in the context of the most valuable, significant sources of the lexical fund of the language

Кілт сөздер: ономастика, ғалым, ақиқат, зерттеу, атаулар, компонент.

Ключевые слова: ономастика, ученый, истина, исследование, имена, компонент.

Key words: onomastics, scientist, truth, research, names, component.

Антикалық заманның Демокрит, Платон, Диомед, Апполоний Хрисипп, Дискон, сияқты ғұламалары дүниежүзіндегі атаулар мен есімдердің шындығын, әрі міндетті түрде олардың керектігін түсініп, өз пікірлерін жазып қалдырған.

XX ғасырдың бірінші жартысынан бастап ономастика ғылымы зерттеле бастады. Қазіргі кезде ономастика экргономия, топонимия, антропонимия, этнонимия, зоонимия сияқты түрлерге бөлінеді.

Көрнекті орыс халқының журналисті В.А.Никонов өзінің «Имя и общество» еңбегінде ономастиканы егжей-тегжейлі қарастырады. Ғылымның бұл бөлігі ХХ ғасырдың бел шегінде зерттелгенін, содан кейін әйгілі жазушы Л.В.Успенский жалқы есімдер жасауда жаңа серпіліс жасап, өткен ғасырдың екінші бөлігінде қайта өркендегендігін жазды. Антропонимистер Э.Б.Магазаник, В.М.Калинкиндер, Ю.А.Карпенко алғаш рет өз шығармаларында ономапэтика немесе поэтикалық антропонимия терминдерін қолданды.

Ономапэтика немесе поэтикалық ономастика деп аталатын ономастиканың бір саласы – көркем шығармалардағы поэтонимдерді, стилі, құрылымын және оның қолдану аясын қарастырады. Бірнеше ғалымдар бұл терминге анықтама бере отырып, ғалым Н.В.Подольская поэтикалық немесе ономапэтика ономастика туралы әдеби шығармалардағы атаулы мағынаны ғана емес, сонымен бірге шығарманың экспрессивті, идеялық және әлеуметтік мәнін, даму, білім беру, жеке есімдерді қолдану ерекшеліктерін қарастыратын ғылым саласы ретінде түсіндіреді[3].

Сонымен қатар, В.И.Супрун бірінші, негізгі орын алар кейіпкерді нақтылау; екінші, ономастиканың жүйесін орнату; үшінші, танымның көмекші белгісі ретінде қолданылатын поэтонимдердің функционалдық айырмашылықтарының үш функциясын нақтылап берді[3].

Ғалымның ғылыми еңбектері, тіпті саналы өмірінің көп бөлігін антропонимика ғылымына арнады. Сондықтан оны қазақтың тілші-ғалымдарының тұңғыш «антропонимист-ғалым» деп атаған[3].

Қазіргі уақытта қазақ антропонимиясы жеке ғылым тұрғысынан айтарлықтай жетістіктерге жетті. Нәтижесінде өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап бүгінгі күнге дейін әртүрлі деңгейдегі елуге жуық ғылыми жұмыстар қорғалды.

«Қазақ ономапэтикасы: сатиралық-юморлық кейіпкер аттары» ғылыми еңбегінде Қортабаева Гүлжамал Қыдырбайқызы қазақ жазушыларының шығармаларындағы сатиралық есімдердің лингвистикалық табиғатын фольклорлық үлгідегі әдебиеттерін бүгінгі күнге дейін ономасиологиялық-этнолингвистикалық контексте зерттеді. Осы туралы нанымды қорытынды берді[3].

Алғашқы кезекте Г.Қортабаева өзінің ғылыми-зерттеу еңбегінде ономастиканың бүгінге дейінгі зерттелу деңгейін алыс және шетел ғалымдарының ғылымның осы саласын дамытып, жетілдіруге қосқан үлесін сөз етеді. Сондай-ақ, қазақ ономастикасының ғылыми тұрғыда қалыптасып, дамып, жетілуін жан-жақты қарастырады. Ол қазақ тіл білімінде ономастика мәселесіне А.Байтұрсынұлынан бастап қазірге дейін қалам сілтеген, өз еңбектерін арнаған ғалымдардың зерттеу жұмыстарына шолу жасай келе, көркем шығармаларда сатиралық-юморлық кейіпкер есімдері толық, терең зерттелмегенін анықтайды.

Гүлжамал Қыдырбайқызы белгілі ғалым Т.Қожакеевтің еңбектеріне сүйене келе, сатира мен юморға, ондағы сатиралық кейіпкер табиғатына кеңінен тоқталады. Сатира мен юморға берген ғалымдардың анықтамаларын қарастырады. Осыдан соң ғалым сатира мен юмордың ерекшеліктері мен ұқсастықтарына, ауыз әдебиетінен бастап қазірге дейін сатирадан орын алған сатиралық кейіпкерлерге көңіл бөледі.

Г.Қортабаева ономастикалық ғылыми-зерттеу жұмыстары синхрониялық және диахрониялық тұрғыдан сол сияқты салыстырмалы – тарихи әдістердің көмегімен зерттелетіндігін айтады. Ғалымның пайымдауынша, ономастика ғылымын тіл білімімен қоса, этнография, әдебиет, тарих, география ғылымдарымен байланыстыра қарасақ қызықты, әрі тартымдырақ болары сөзсіз. Гүлжамал Қыдырбайқызы сондай-ақ, өзге ғылым салаларымен тығыз байланыста жалқы есімдерді хронологиялық тұрғыда жіктеуге болатынын жазады.

Ол С.Роспонд, А.В.Суперанская сияқты бірнеше шетел ғалымдарының антропонимдерге жүргізген зерттеулеріне көңіл бөледі. Мысалы, С.Роспонд антропонимдерді мерзім тұрғысынан категорияларға бөліп қарастырады. Яғни, С.Роспондтың пайымдауынша, жан алғашқы да, жан тегке айналғанда, екінші есім болады[4].

Г.Қыдырбайқызы осы мәселені зерттеуші С.Иманбердиеваның «мәтіннен тыс жерде ономастика кеңістік мағынасынан айрылып, түсініксіз болады» деген қорытынды пікіріне қосылады[3].

Г.Қортабаева поэтонимдерге анықтамаларына тоқталып өтеді. Осы мәселе тұрғысынан ономатолог ғалымдардың ғылымға енгізген жаңа терминдеріне шолу жасайды. Мәселен, «В.Н.Попова археоним, С.Қ.Иманбердиева менсоним, Г.Б.Мәдиева спиритоним, Қ.Қ.Рысбергенова эремоним, ареноним» тәрізді терминдерді қолданысқа енгізуге ұсынғандығын айтады[3]. Ал, ғалым Г.Қортабаеваның өзі төл поэтикалық ономастикамызда ғылыми оралымға енген терминдер жоқтың қасы екенін жаза келе, сатиралық-юморлық есімдерге байланысты сатироним, юмороним деген терминдерді алғаш қолданады.

Гүлжамал Қыдырбайқызы А.В.Суперанская, А.Т.Қайдаров пен І.Кеңесбаевтың пікірлеріне сүйене отырып шығармада кездесетін кейіпкер есімдерін «Адам», «Табиғат», «Қоғам» деген үш үлкен тармаққа бөледі. Олар: бірінші, адамға байланысты атаулардан жасалған сатиралық-юморлық поэтонимдер, екінші, табиғатқа байланысты атаулардан жасалған сатиралық-юморлық поэтонимдер, үшінші, қоғамға байланысты мағынада жасалған сатиралық-юморлық поэтонимдер[3].

Нақты тоқталар болсақ, адамға байланысты атаулардан жасалған сатиралық-юморлық поэтонимдерге туыстық қатынастан, физиологиялық, биологиялық белгілеріне байланысты, соматикалық атаулардан тұратын, тұрмыс жабдықтардан тұратын, зергерлік бұйымдар атауынан құралған, мата, киім атауларынан туындаған, азық-түлік, тағамдардың атауларына байланысты, ән-күй аспаптарының атауларына байланысты туындаған, жабдық атауларынан туындаған, малдың тері атауларынан тұратын, малдың жүн-тері атауларына байланысты туындаған, қару-жарақ атауларына байланысты, ұлттық мүлік аттарына байланысты туындаған, сандық-өлшемдік ұғым білдіретін атаулар, пейоратив есімдерді жатқызады. Ал, екінші, табиғатқа қатысты атаулардан жасалған сатиралық-юморлық поэтонимдерге аспан денелеріне (астронимия) байланысты, анемоним (желге байланысты туындаған) атаулар, аң-құсқа байланысты туындаған, жер бедеріне орай туындаған (ойконим) атау, өсімдікке қатысты (фитонимдік), түр-түстен жасалған, топонимдік есім, экзонимдік (сыртқы) есімдер деп бөліп қарастырады. Үшінші, қоғамға байланысты мағынада жасалған сатиралық-юморлық поэтонимдерге абстрактілі ұғымға орай туындаған, мифоперсонимдік атаулар, мифонимдік атаулар, демонимдік есімдер, теонимдік есімдер, дигитонимдік есімдер, политонимдік есімдер, порейонимдік, білім-ғылымға қатысты есімдер, жанрлық есімдер, сауда-финансқа байланысты, этнонимдік, хрононимдік, жасанды есімдерді жатқызады.

Г.Қортабаева сатиралық-юморлық поэтонимдерді осылай топтама жасай отырып, олардың ішінде фитонимдер мен зоонимдер, хремотонимдер мен соматизмдер барынша мол қолданылғандығын, ал, демонимдер мен хрононимдер, порейонимдер мейлінше аз кездескендігін анықтаған.

Ғалым Г.Қортабаева сонымен қоса, кейіпкер есімдерінің лексика-грамматикалық құрылымын қарастырады. Кейіпкер есімдерінің морфологиялық-синтаксистік жасалымына тоқталған ол жалқы есімдерді морфологиялық құрылымына орай топтастырып қараудың бүгінге дейін белгілі болған бірнеше жолдарын сөз етеді. Олардың ішінде Н.В.Подольскаяның бірінші – бір негізді атаулар, екінші – екі негізді атаулар, үшінші – туынды атаулар. А.В.Суперанскаяның бірінші – зат есімді атаулар, екінші – сын есімді атаулар деген топтастыруларын және Т.В.Линконың бірінші – жай және екінші – күрделі, О.А.Сұлтаньяевтың бірінші – есімдерден, екінші – етістіктен жасалған атаулар деп бөлгендігін, сол сияқты Т.Жанұзақовтың негізгі, туынды, екі компонентті, көп компонентті, деп төртке жіктеп қарастырғандығын жазады[3]. Әр елдің жалқы есімдерді топтастыру заңдылығының әртүрлілігі әр тілдің сөзжасам құрылымының және жасалуының да түрліше екендігін көрсететіндігін айтады. Ол онимдік бірліктерге құрылымдық талдау жасаудың нәтижесінде олардың бір түбірден тараған, ешбір қосымшасыз, жұрнақ арқылы, сөздің бірігуі мен қосарлануынан жасалғандығын айқындайды.

Гүлжамал Қыдырбайқызы онимдік бірліктердің жасалуына тоқтала отырып, қазақ тіл біліміндегі 9 сөз табының кейіпкер есімдерінің жасалымындағы қатысын, сандық көрсеткішін нақтылайды. Олар: зат есім мен зат есімнің қосындысы, зат есім мен сын есімнің қосарлануы, зат есім мен етістіктің қосарлануы, сын есім мен сын есімнің бірігуі, сын есім мен зат есімнің қосындысы, зат есім мен үстеудің бірігуі, сан есім мен сан есімнің қосарлануы, сан есім мен зат есімнің қосылуы, есімдік пен зат есімнің қосарлануы, етістік пен зат есімнің бірігуі, есімше арқылы, үстеу сөзден, еліктеу сөздерден, аббревиатураланған сөздерден, одағай сөздерден, шылаулар арқылы жасалған есімдер. Осының ішінде есімдік сөзден жасалған атаулардың өзін сілтеу мәнді, белгісіз мәнді, сұрау мәнді, өздік мәнді, болымсыз мәнді деп бөліп қарастырады. Г.Қортабаева етістікті өзге сөз таптардан гөрі ерекше ауқымды, мол кездесетін, семантикаға бай, әртүрлі формалы тілдік құбылыс екендігін айта келе, оны лексика-семантикалық мағынасына қарай етістік пен зат есімнің қосылуынан, есімше түрдегі, бұйрық райлы, етістік пен сын есімнің қосындысынан жасалған есімдер деп топтап қарастырады. Сөз таптарының ішіндегі еліктеу сөздерден туындаған кісі есімдеріне байланысты К.Ш.Хұсайынов, Ш.Сарыбаев, Н.К.Дмитриевтердің зерттеу еңбектерін негізге ала отырып Г.Қортабаева лексика-семантикалық жағынан адамның жүріс-тұрысын көрсететін, адамның сөйлеу ерекшелігін танытатын, адамның көңіл күйін көрсететін, адамның мінезін суреттейтін, табиғаттағы аң-құстың дыбысынан пайда болған, адамның бойындағы ұнамсыз қылықтарды сипаттайтын сатиралық-юморлық поэтонимдер деп топтастырады. Ал одағайлардан жасалған сатиралық-юморлық поэтонимдердің аздығын тілге тиек ете отырып тілші-ғалым оларды көңіл күй одағайлары, хайуанаттарға байланысты шақыру, жекіру, тыйым салу мәніндегі, экспрессивті одағайлар деп жіктейді.

Келесі кезекте Г.Қортабаева табу, эвфемистік сипатты және лақап есімдерге, туыстық жайларға байланысты туындаған есімдерге, сан-өлшемдік ұғымдарға орай пайда болған есімдерге, сондай-ақ, түр-түстің кейіпкер есімдеріндегі символдық белгісіне тоқталады.

Т.Жанұзақтың «Қазақ ономастикасының мәселелері» атты кітабында: «Дала генерал-губернаторының қарамағына енген үш облыс, он алты уезд атауларының ішінде қазақтың ертеден келе жатқан өз топонимдері де, патша үкіметінің әдейі өзгерткен орысша топонимдер де кездеседі. Мәселен, Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Қарқаралы, Қопалы, Жаркент сияты ежелгі түркі аттарымен қатар, Петропавловск, Семипалатинск, Павлодар, Верный, Семиреченск тәрізді облыс, уезд атаулары да кездеседі. Бұлардың

ішінде де тарихи жағынан ертеден келе жатқаны, сондай-ақ патша үкіметінің орыстандыру саясатының негізінде әдейі өзгертілген атаулар бар» [3].

2002 жылғы мәлімет бойынша Қазақстандағы 25 мыңдай елді-мекеннің, 8 мыңдай мектептің, 20 мыңдай физикалық-географиялық объектілердің атауларының көпшілігі әлі де елдігімізге сәйкес зерттеуді қажет етеді [6].

Қазақ қашан да тілінің әдемілігімен, сөздік қорының байлығымен, тілдік иірімдерінің әсемдігімен мақтанатын. Бабалардың әлемге деген көзқарасы, ішкі-сыртқы сезімі, тебіреніс, толғанысы, қуанышы мен қайғысы да осы тілдің көмегімен бейнеленіп отырды. Осы бай тілдің көмегімен бірін-бірі қайталамайтын көркі мен көркемдігіне сай атаулар беріп жүрді. Яғни, ол кездері өздеріне беймәлім болса да, ел мен жер атауларын нақты дәл айтып отырған топонимдер берумен айналысқан. Халқымыздың салт-санасы, тұрмыс-тіршілігі жайлы мол мағлұмат көзі де бүгінгі күнге сол халықтық топонимдермен бірге жетіп отыр.

Бұл туралы Ә.Қайдар былай дейді: «Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлар этнос өмірінің мың да бір елесі ғана, оның шын мәніндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-домалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана. Яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін»[1].

Академик Ә.Қайдардың пікірінше: «...тіл – қорған, тіл – қару, өнер алды – қызыл тіл, тіл – ұлттың жаны мен тәні. Өз тілінен айрылған ел – ел емес, ұлт – ұлт емес. Өйткені, этностың ұлт санатына қосылуы үшін қажетті де міндетті шарттарына ортақ табиғи орта, ортақ күнкөріс көздері, ортақ тіл, ортақ психология жататыны белгілі, сондықтан да қазақ халқы бүгінгі жер жүзілік жаһандану процесінде біртұтас ұлт болып қалуы үшін ана тілінің тас түйін етіп ұйыстыратын ұйытқы болар құдіретті күшіне сүйену керек...» [5].

Адамзат баласы саналы қалыпқа түскелі бері бірінен соң бірі ауысып отыратын ұрпақ толқындары өздері қолданысқа енгізген немесе уақыт талабына сай пайда болған материалдық және рухани мәдениетін өзінен кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалдырып отырды. Бабаларымыз да бізге өзінің сан ғасырлардың сүзгісінен өткен асыл қазынасын, мәдени бай мұрасын осы күнге де жеткізді. Оның ішінде тілдік мәдениетіміз де бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Жалын, 1998.
- 2 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. — Алматы: Мектеп, 1988.
- 3 Қортабаева Г.Қ. Қазақ ономапозитикасы: сатиралық-юморлық кейіпкер аттары. ф.ғ.к. дисс: 10.02.02. –Алматы, 2007.
- 4 Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: Ғылым, 1965.
- 5 Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1986.
- 6 Орынбетова Э. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының ономастикалық кеңістігінің лингвомәдени сипаты. ф.ғ.к. дисс: 10.02.02.–Алматы, 2010.

ӘӨЖ 783 (025)

Көне түркі жазбаларындағы ономастикалық атаулардың тілдік ерекшелігі

Сулейменова Г.Б., Садыкова С.С., Бейбітова А.Х.

Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі, Жамбыл облысы

Андатпа. Қазақ тіліндегі ономастикалық атаулардың құрамдық және құрылымдық сапасына да бірталай өзгерістер енді. Еліміз егемендік алған соң мемлекетіміздегі жаңаша қоғамдық-саяси даму үрдістерімен сәйкес бүгінгі экономикалық, геосаяси жағдай мен мәдени әрі ғылыми және тілдік жүйесінің сыртқы жағдайларын ескере келе, қазақ тіл ғылымы жаңа бағытта дамуы талап етілді.

Бүгінгі таңда тілші-ғалымдар жинастырған ономастикалық материалдарды терең зерттей келе, оларды тілдің лексикалық қорының аса құнды, маңызы зор дереккөздері тұрғысында баса көңіл бөліп, жан-жақты зерттеуді керек ететінін айта кеткен жөн.

Аннотация. В составное и структурное качество ономастических наименований в казахском языке также внесены значительные изменения. После обретения страной суверенитета, в соответствии с новыми тенденциями общественно-политического развития страны, с учетом сегодняшней экономической, геополитической ситуации и внешних условий культурной, научной и языковой системы, казахская языковая наука должна развиваться в новом направлении.

Углубляясь в ономастические материалы, собранные сегодня учеными-корреспондентами, следует отметить, что их необходимо всесторонне изучать, уделяя особое внимание в контексте наиболее ценных, значимых источников лексического фонда языка.

Annotation. Significant changes have also been made to the composite and structural quality of onomastic names in the Kazakh language. After the country gains sovereignty, in accordance with new trends in the socio-political development of the country, taking into account the current economic, geopolitical situation and external conditions of the cultural, scientific and linguistic system, Kazakh language science should develop in a new direction.

Delving into the onomastic materials collected today by corresponding scientists, it should be noted that they need to be comprehensively studied, paying special attention in the context of the most valuable, significant sources of the lexical fund of the language

Кілт сөздер: топоним, география, Орхон-Енисей, ғалым, Күлтегін, жыр.

Ключевые слова: ономастика, ученый, истина, исследование, имена, компонент.

Key words: onomastics, scientist, truth, research, names, component.

Әрбір халықтың болмысы, оның жер бетіндегі өмір – тіршілігі сөзбен таңбалады. Халық тіліндегі осындай дәйекті де деректі атаулардың күрделі бір саласы – топонимдер, яки, жер – судың, туған – өскен өлкенің атаулары, әралуан географиялық нысаналарға тағылған тілдік айырым белгілер болып табылады. Тіл білімінің дербес бір саласы ретінде танылатын топонимика лингвистиканың диалектология, этимология, тіл тарихы, лексикалогия сияқты тарауларымен бірлікте дами отыра, тарих, география, этнография, т.б. тәрізді пәндермен де еншілес болып келеді. Осы себепті де ғалымдар ономастикалық ізденістердің басты принциптерін белгілеу барысында топонимика сияқты кешенді ғылым саласын туғызушы жағдаяттарды одан өңге, немесе шекаралас пәндерді дүниеге келтіретін шарттардан бөліп қарауды ұсынады.

Топонимикалық деректер белгілі бір географиялық ұғым атаулары болғандықтан тіл ішінде өз алдына сұрыпталған лексикалық қабат түрінде өмір сүреді. Неғұрлым ірілеу аймақтардың, өлкелердің аттары географиялық карталарда, әкімшілік аудандардың номенклатуралық тізімдерінде, әртүрлі тарихи кітаптар мен анықтама әдебиеттерде хатталады. Алайда біздің бұл айтып отырғанымыз жазу мәдениеті жетілген ел – жұрттың азаматтық хал – жағдайының көрінісі. Ал, ежелгі дәуір топонимдері, сонымен бірге, халықтың этнографиялық, қоғамдық – әлеуметтік жай – күйінен, өткендегі тіршілік қалыбынан әрқилы мәлімет беретін аңыз – әңгімелерінде, жыр – дастандарында, ертегілік сюжеттерінде де бірқыдыру сақталады. Әрине, ондай деректердің бәрі тарихи шындық тұрғысынан аса дәлелді болмағанымен, белгілі бір өлкені мекен еткен жұрттың, бұқара көпшіліктің ой – арманын, кәсібі мен характерін танытатын елеулі тілдік - әдебиеттік кепілдеме ретінде сөздік қорымыздың құрамынан тиісінше үлес алады.

Тек түркі жұртының мәдениетінде ғана емес, бүкіл дүниежүзі мәдениетінің тарихында ерекше бір орын алатын аса бір құнды рухани жәдігерлеріміздің бірі, барша әлемге ақын тас, жыршы тас деген атымен танылған - Орхон-Енисей жазба ескерткіштері. Бұл асыл мұрамызда ата-бабамыздың ежелдегі білімі мен білігінің, дүниетаным, көзқарасының, аса бір соқтықпалы кезеңдердегі Отаны, ел үшін, жер үшін, сол халқының еркіндігі мен тәуелсіздігі үшін күрескен ерлік шежіресінің тамаша таңбасы бар.

Қазіргі таңға дейін түркология ғылымында ертедегі түркі жазба ескерткіштерінің тарихы туралы, тілі, ондағы образдар жүйесі, жырдың жанры туралы көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, оң нәтижесін берді. Тіптен әртүрлі деңгейдегі сүбелі ғылыми еңбектері жарыққа да шықты.

«Көздің жасымен, жүректің қанымен құлпырыстарға қоршалып тұрып жазылып, қаймағы бұзылмай бізге жеткен осы бір ғажайып руналық жазуларда кейде жоқтау, кейде мадақтау ыңғайында айтылған шешендік сөздердің өлеңдік ұйқастардың, мақалды тіркестердің не бір көне үлгілерін көреміз. Онда VIII ғасырдың іргелі мемлекеті Түркі қағанатынаң құрамындағы толып жатқан рулардың өзара есепсіз жауласуы, сабылған жарықтары мен соғыстары суреттеледі» [2,18].

Бір сәттерде ауызбіршіліктен айрылып, бастары бірікпеген, ал енді бір кезеңде естерін жиып өзгелер қызығар ел болған түркі жұрты мен оның ерлеріне арналған:

«Түркі халқы, тыңдандар!
Көктен тәңірі баспаса.
Төменде жер айырылмаса,
Ел жұртынды кім қорлайды?!
О, қасиетті Өтүкен қайнауының халқы!
Біресе ілгері шаптың,
Біресе кері шаптың,
Барған жерде не пайда таптың?»

деген жолдар тегін берілмеген [2]. Тарихи деректерге қарағанда 731 жылдың жаз мезгілінде ұлан ғайыр даланың айбынды билеушісі Бумын, Қапаған, Естеми, Құтық қағандардың тікелей ұрпағы: жарау атты, ұзын найзалы түркі руларының күллі ырысы мен бақыты іспеттес - Боз айғырлы айбарлы ер Күлтегін о дүниелік болды. Тірлігінде бетіне ешбір дұшпанын қаратпаған осы бір айбынды батырдың қасіретті де қайғылы қазасы барша түркі даласына жылдам ақ тарған болатын. Оның қазасына тізе қосқан досы мен қоса кескілескен қасы да тегіс жиналды деп жырланады тасқа қашалған жырда. Ұшы-қиыры жоқ, ешбір дамылсыз ағылған жұрттың қаралы қайылы шеруі даңқты түркі батырына деген ыстық ықылас-пейілдің куәсі болатын. Сол заманның белгілі жырауы, Күлтегін батырдың немере інісі Йоллығ тегін әр тараптан шеберлер келтіріп, бір жылдан соң күзде Күлтегін батырдың басына осы тұлғаның батырлығының нақ бір белгісіндей мәңгілік тозбас ескерткіш болатын - зәулім құлпытас қойдырады. Әдемі бір әшекейлермен оймыштала көмкеріліп, керемет нақышпен өрнектеле жасалған осы бір заңғар құлпытаста жұртын сүйген ерге деген халқының жүрегінен шыққан жоқтауын көне түркі тілінде ешқашан өшпестей етіп тұрып қашатып жаздырады:

«Сонау бастан, о бастан
Жаралғалы қара жер,
Естими мен Бумынның
Адамзаттан бағы асқан.
Төрт бұрышы дүниенің.
Соларменен санасқан.
Бүкіл түркі үмітпен
Екеуіне қарасқан
Қол астына жиылып,
Қол астынан тарасқан
Олар салған дүбірден

Қаптап жатқан қалың жау
Шыбын жаннан түнілген,
Дардай болып келгенмен.
Бордай болып үгілген.
Басы барлар иіліп,
Тізесі бар бүгілген» [2,19].

Міне, тастың бетіне мәңгілік кетпестей етіп тұрып қашалып жазылған тарихи жыр осындай жолдармен басталған. Ғалымдардың есептеуінше содан бері тура мың екі жүз елу жылдан астам уақыт өткен екен. Тіптен тарихтың беті де сан түрлі өзгерістерге ұшырап жатты. Сандаған жылдар жылжып, сандаған ғасырлар алмасып келіп жатты. Ел сан мәрте жаңарып, қоныстар сан мәрте өзгеріске ұшырап жатты. Дегенмен, Орхон өзенінің бойында орналасқан қайсар батырдың тап бір ерлігіндей тәкәппар, әрі сұсты, әрі маңғаз тас ескерткіш сандаған ғасырдан асып, сол заманының тарихи шындығын, халықтың қайғы-қасіретін, әрбір амал-әрекетін мәңгілік арқалап, сол қалпында еш бұзылмай, құрымай қазіргі таңға жетті.

Осы бір зәулім таста халықтың басына түскен, оның қаһарман ұлдарын дел қылған ауыр, қайғылы, шерлі қазаны:

«Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылам білместей болды.
Жылай-жылай жұртымның,
Қасы-көзі өз болар деп қайғырдым», -
деген жыр жолдары арқылы баян етеді [2,21].

Осы жырда халыққы сүйген хас батырдан, сүйеніші болған туған інісінен айырылған Білге Қаған қайғыдан ақылынан адасады, барша түркі жұртының көзінің жасы көл болады. Осы бір аса бағалы жоқтау жырда асқан батыр Күлтегіннің жауға жасаған жорықтар мен сұрапыл айқастары бейнеленеді. Ол жырда былай беріледі:

«Інім Күлтегін қаза болады,
Өзім қайғырдым.
Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды,
Өзім қайғырдым, тағдырды – тәңірі жасады,
Адам баласының бәрі өлгелі туған.
Қайғырғаным соншама,
Көзге ыстық жас келер,
Көңілге ауыр шер келер,
Тағы да ойландым.
Қатты қайғырдым,
Екі шарт, бүкіл жеткіншектерінің.
Ұландарым, беттерімнің халқымның,
Қасы-көзі аз болар деп қайғырдым» [2,22].

Бұл жырда жастайынан ат жалын тартып, халқы үшін қолына қару алған жас батыр, жұртының намысы үшін сыртқы көз алартқан жауға қарсы аттанып, аса ауыр қиындықтарды көріп, соңында еліне жеңіспен оралатыны жырланады. Ер азаматтың батырлығы мен ерлігі қашанда қырғын қантөгісте көрініс табатыны анық. Ертедегі жыр, аңыздарға сүйенсек, ер жігітке оның іс әрекетінің, ерлігінің, қайсарлығының белгісіндей лақап атты осындай аса жауапты айқастарда ешбір қаймықпай көрсеткен ерлігі үшін таңатын болуы қажет. Жырда ешқашан жеңіліс таппаған Күлтегіннің он алты жастан бастап өмірінің соңғы сәті қырық жасына дейінгі ғұмырындағы барша ерлігі баяндалады. Байқап бақсақ, Орхон жырларында да қазақ фольклорындағыдай батырдың астындағы тұлпары айрықша жырланған. Біз жырға зер салсақ, Күлтегінге қан майдан даласында серік болған сандаған сәйгүлік тұлпарларды көреміз. Қазақ эпостарынан бұл жырдағы бір өзгешілік, ондағы батырдың керемет жойқын айқастарына төзбеген тұлпар аттардың

біразы оқ тиіп, опат болып жатады. Десек те, Күлтегін жасаған ауыр шайқастарға шыдас берген, оған айнымас серік болған Азман ақ, Алып Шалшы ақ айғыр, Жетімек, Қара-кер сияқты айбынды батырдың даңқына сай тұлпарларды атай аламыз. Бұл жырда автор:

«Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында
Адам баласы жаралған
Адам баласы үстіне ата тегім
Бумын қаған, Үстемі қаған отырған.
Отырып, түрік халқының ел-жұртын,
Қалыптастырған, иелік еткен» [1], -

деген жыр жолдарымен сонау Бумын, Естіми қағандардың түркі жұртына иелік қылуын адамзаттың жаратылысынан бастайды. Оларды дүниенің төрт бұрышындағы дұшпандардың барлығын жеңіп, еліне бейбіт өмір орнатқан, айлалы да, ақылды, «тізеліні бүктіріп, бастыны еңкейткен» алып батыр қағандар деңгейінде суреттейді.

Осы жырда есімі айрықша аталатын тұлғаның бірі - Елтеріс қаған. «Әскері бөрідей, жаулары қойдай» болған Елтеріс қырық жеті рет жауға аттанып, жиырма айқас жасайды. Қансыраған, құлданған, күнденген халықтың, иелігінен айрылған халықтың басын қосып Елтеріс түркі елін қайтып ел етеді.

Ескерткіш жырда айрықша, жоғары дәрежеге жетіп, жырланғандардың бірі-Білге қаған. Ақылды да, батыр Білге түркі елін көркейтеді «кедейді бай қылады, азды көп қылады». Білгенің дастанда қандай жорықтарға шыққаны, қандай деңгейде ерлік көрсеткені толығымен бейнеленеді. Ол халықтың басын қосқан, ұйымдастырушы ретінде суреттеледі. Жырда тіптен Білгенің ерлік іс-әрекеттері ғана емес, халқының басына қиыншылық түскенде өткерген көңіл-күйі де жақсы баяндалады. Тіптен Білге бірде табғаштардың ел ішіне салған іріткісіне көніп, айланың жетегіне еріп, ақыры қырлып-жойылып құрып бара жатқан өзінің түркі халқына ашуланып, ызаланады. Шығармада Білгенің бейнесі түркі халқының жерін кеңейткен, ырысын молайтқан, тұрмыс-тіршілігін түзеткен ел басшысы, батыр ретінде суреттеледі. Жырдың аяғында түркі халқының басын қосудағы Білге қағанның жасаған еңбектері, сол жолда көрген азаптары көркем тілмен баяндалады. Сонымен қатар, түркі руларының бектерін алданғыштығы, қателескіштігі, тіптен кейбірінің ақылсыздығы, әрі жағымпаз таққұмарлығы үшін ашуланған Білге қатты қапаланады.

Орхон жазба ескерткішінде эпостық бейне деңгейіне дейін жеткен ең нагізгі тұлға – Күлтегін батыр. Ат жалын тартып мінгеннен-ақ еліне қорған болған бала батыр жырда бірте-бірте беку, қарыштап өсу үстінде бейнеленеді. Күлтегін жеті жасында әкесінен жетім қалып, он жасқа келгенде ер атағы шығады. Ал он алты жаста ол қару-жарақ асынып, жұрты үшін халқының намысы, кегін үшін табғаштарға жорыққа аттанады. Жастайынан батырлығымен көзге түскен ол жиырма бір жасқа толғанда Тадықын чурдың Боз айғырына мініп, чача Сенүнмен шайқасқа кіреді. Осынша ауыр шайқасқа шыдамаған Боз ат та, одан кейін ауыстырып мінген Торы ат та майданда мерт болады. Осы бір алапат айқаста Күлтегін өзінің бойына жаудың бірде-бір оғын дартпай аман шығады. Ерлігімен ел сүйіспеншілігіне бөленген Күлтегін жауласып жүрген қырғыздарға қарсы жиырма алты жаста аттанады. Жолда қыстың қатал суықтығына, найза бойлар қарға қарамастан қырғыздарды ұйқыда жатқан жерінде басып алған ол олардың «мен» деген алып батырларының бірін жарақаттап, екеуін найзаға іліп жауды жеңеді. Бұл айқаста да Күлтегіннің астындағы Байырқылық Ақ айғырдың белі мертгігіп, шыдас бермейді. Күлтегін осыдан кейін халқына тыныштық бермеген түркіштерге қарсы алапат соғыс жасайды. Осы шайқаста ол Алып Шалшы ақ атқа мінеді, жауды толық табанға салады. Ал отызға келгенде Күлтегін қарлұқтарды алса, отыз бір жасында аздарды бағындырады. Осы бір ауыр айқас, алапат соғыстарда Күлтегінге серік болған тұлпары - Алып Шалшы ат болады. Жырда Күлтегін оғыздармен одан соң ізгілдермен айқаста Азман ақ пен Қара кер

тұлпарларды мініп жауға шықты деп жырлайды. Міне, осылай түркі халқы үшін табан тіресіп, жауымен жағаласқан Күлтегін қырық жеті жасында о дүниелік болады. Жырдың басынан бастап, аяғына дейін Күлтегін үнемі қанды майдан, жорықты сапар, алапат жекпе-жектердің үстінде жүрген теңеуі жоқ қайсар қолбасшы ретінде бейнеленеді.

Күлтегіннің сырт пішіні, жалпы портреті жырда толық суреттелмегенімен, қас жауларымен қарама-қарсы келгенде қазақ батырлар жырларындағыдай «буырқанып бусанып, мұздай темір құрсанып» дұшпанына аттанған нағыз жау жүрек алып батыр ретінде елестейді. Жырда келтірілген бір ғана жайға көңіл бөлсек, онда Күлтегіннің мінісіне төзбей сан түрлі айтулы сәйгүліктер бірінен кейін бірі мерт болып жатса, ол да батырдың орасан зор соқталы бейнесін ашары анық. Сонымен қатар, қырғын майданға Күлтегін батырмен қоса кіріп, үлкен жеңіске ортақ болған тұлпарлар Алып Шалшы мен Азман ақтардан біз батырлар жырында суреттелген «бір төбенің тозаңын бір төбеге қосқан», «алты айлық жерді алты аттаған», «суға салса батпайтын, отқа салса жанбайтын» жүрісте – көлік болатын, жауда – серік болатын сәйгүлік тұлпарлар Байшұбар мен Тайбурылдарды танимыз.

Түркі жұртының ерлігі мен батырлық сипаттарын бар бойына дарытқан жиынтық бейне – Күлтегін батыр. Осы бір қайсар батырдың тұлғасында сандаған ғасырлар бойы ұлан-ғайыр даланы емін-еркін билеген түркі жұртының қайтпас, өршіл, өр мінезі бар. Осы батырдың өр тұлғасын сомдау арқылы халық сол дәуірде сыртқы жаудың шабуылынан әбден қиналған жұртты қорғайтын осындай батырың болса деген асыл арманы көрініс табады. Тіптен, Күлтегіндей батыр қапыда мерт болғанда, оның қайғылы қазасына жанашыр досы түгілі дұшпандарының өзінің қосыла қайғыруы оның аса бір ерекше ерлік қасиеттерін бағалағандық деп тансақ болады. Осы бір ерен ерлігімен жалпы жұрттың жүрегінен орын алған батыр қаза болғанда әр түкпірде қоныстанған әр руды басқарып отырған бас көтерер азаматтары жан-жақтан ағылып келіп, қайғыра өз өңілдерін білдірген. Күлтегіндей асыл азамат, ерен ерлігімен еленген батырдың қазасына байланысты түркі жұртында орын алған зор қайғыны жырау жақсы бейнелеген.

Жырда бір байқағанмыз, Күлтегін батырдың дұшпандары дегенде нақты бір батырдың, болмаса ел басқарған азаматтың есімі аталмайды. Тек онымен алысып, қан майданда иық тірестірген оңай жан емес, өзімен теңдес, алып батырлар болып жырланады. Онда сүңгіге оңайлықпен ілінбейтін, жеңіл берілмейтін, есімі нақты аталмаған ерлер өте көп. Күлтегіннің жырда ерен келбетін ашатын да сол батырлар. Сонымен қатар, Күлтегін батыр бас болған түркі халқымен алапат соғысқа түскен де жұрттың арасында бір осалы жоқ. Күлтегіннің жаулары бірінен кейін бірі қолдарын қусырып, олардың алдынан құлдық ұрып шыға бермеген, ақтық демі қалғанша айқасып, жан тапсырған. Түркі жұртын қарсы шыққан дұшпанның осындай аса бір сұсты келбетін Орхон жазбаларында «Жауымыз жыртқыш құстай еді», «Қорқынышты кісілер, алып кісілер шабуыл жасады», «Отша, бөріше келеді» деген аз ғана сөздермен жеткізіп отырады. Яғни, отша жанып, өздеріне қарсы бөріше ұмтылған, ақырында жыртқыш құстай улы тырнағын жайған, аса бір үрейлі алапат жаудың кейпі көз алдымызға келеді. Осы айтылғандардың барлығы да жырдың ең негізгі қаһарманы – Күлтегін бейнесін жан-жақты тереңдеп, толықтыра аша түсетін кескіндер болып табылады.

Күлтегіннен өзге де Орхон жазба мұрасында жиі көрініс табатын ерекше бейнеленетін тұлға – Тоныкөк. Осы бір тұлға – сонау Елтеріс, Білге қағандардың кезінен бар, олардың ақылгөй демеушісі, сандаған жорықтарда қол бастап, қас дұшпанды талқандаған қолбасшы, әрі батыр. Жырда «мен-кемеңгер Тоныкөкпін» деп басту ала келіп, өз атынан баяндалатын осы бір шығармада Тоныкөктің барша келбеті, оның ақылдылығы, айла-тәсілі, қимыл әркеті, сұңғыла бейнесі толық қамтылған. Осы жырды оқи отырып, Тоныкөк образы кейінгі дәуірдегі талай ел билеуші хандарға ақылгөй болған, телегей теңіз іспетті жыр тудырған Бұқар сияқты сұңғыла жырауларымызды көз алдымызға келтіреді. Ол енді бірде оғыз батырлары турасындағы орасан көп жырларды тудырған Қорқыт бабаға да ұқсап кетеді. Себебі, Орхон жазба мұраларындағы Тоныкөк тек

кейіпкер ғана емес, жыр авторы ретінде де танылады. Осы жай қырғыз халқының белгілі эпосы «Манастың» дүниеге келуі турасындағы әдебиетші-ғалым М.Әуезовтың: «Алғашқы жырда аты шулы жорыққа өзі қатысып, көзімен көрген адам шығарған», - деген аса құнды қорытындысын бекітері анық[2]. М.Әуезов айтқандай, Орхон ескерткіштеріндегі Тоныкөк те қаншама сандаған жорықтардың куәгері болған артынша сол алапат соғыстар туралы әсерлі көркем дүниелерді әкелген эпикалық өнердің иесі іспеттес. Олай болса, Тоныкөк біріншіден, жырау да, екіншіден, ақылды, көреген қолбасшы. Тоныкөктің есімі Білге сөзімен үнемі бірге, егіз аталып отырады. Бұл ғалымдардың пайымдауынша, Тоныкөктің соншалықты ақылдығына сай оған халықтың қосып берген лақап аты. Ол жырда «асқан ақыл иесі, сарабал сөз иесі болады». Әрине, ол ұр да жық іспен, асығыс ой, келте қимылдың адамы емес, болашақты алдын ала болжайтын сергек ойшыл жан. Ол қандай да бір қиын қыстау сәттерде, кез-келген мәселенің барысында, асықпай – саспай ерең ойланып, байыппен қорытынды ой түйіп, шешім қабылдайды. Кейінен алауыздықтың әсерінен әлсіреп, құрып бара жатқан түркі жұртының басын қайта біріктіріп, қуатты ел ете алатын билеушіні сайлаудан алғаш Тоныкөк: «Арық бұқаның, семіз бұқаның барын білер ме екен?», - деп толғана тебіренеді. Бұл Тоныкөктің ақсүйектермен қарапайым бұқараны жауластырмай, өштестірмей ұстай алатын, жақсы мен жаманды айыра алатындай басшы бола алар ма екен дегені болатын. Тоныкөктің осы бір данышпандық қасиетін түркі жұртының жаулары да қарсылықсыз мойындайды. Тіптен түркілерден қатты сескенген табғаш, қытай, оғыз жұрттары өздерінің одақтас елдеріне елші жіберіп, олармен ақыл қосып, күштерін бір жерге біріктірудің керек екендігін қайта-қайта нығарлап жатады. Себебі, олардың түйсінудіңше, түркі халқының «басқарған қағаны – асқан алып, ақылгөйі, кеңес берушісі – данышпан, кемеңгер жан. Олар осы екеуі тірі тұрғанда, біздің елге жеңіс жоқ», - деп қынжылады [2]. Осы жердегі Түркі халқының ақылгөй, данышпаны деп отырғанымыз Тоныкөк болып табылады.

Жырда Тоныкөк бейнесі аса зор айлакер, әскери әдістердің тым жетік білгірі ретінде көрінеді. Табғаш, оғыз, қытай жұрты түркі халқына қарсы әскер аттандыру үшін барлық күштерін біріктіріп жатыр деген сыбысты естіген Тоныкөк алдын – ала болатын жайды болжап, келе жатқан апаттан құтылар тиімді жолдарды іздейді. Ең соңында күллі түркі жұрты болып Тоныкөктің айтқанын істеп, салған ақыл тындайды.

Кемеңгер Тоныкөктің пайымдауынша, «жұқаны таптау-оңай, жіңішкені үзу-оңай» олай болса, сыртқы жау күш біріктіріп, күшеймей тұрғанда олардан бұрыншы шабуылға шығып, оларды біртіндеп, бас қостырмай шетінен талқандау қажет [2]. Міне, көпті көріп, көп ой түйгені асқан ақыл иесі Тоныкөктің арқасында түркі жұрты жеңіс туын көтереді. Олар жауға ойламаған жерден соққы жасап, тұтқиылдан шабуылдайды. Бұл әрекет те өмірдің қатал сындарынан ешбір қапысыз шыныққан қарт данышпан Тоныкөктің тамаша әскери әдістерінің бірі болып танылады.

Ғалым Н.Келімбетов Тоныкөкті асқан саясаттың адамы деп атап көрсетеді. Ал академик Бартольд Тоныкөкті осы бір қасиетіне бола француз тарихындағы айбынды тұлға Талейранмен салыстырады. Мысалы, өзі о дүниелік болмай жатып-ақ, өзінің атынан өзіне арнап ескерткіш салдыруы да, мәтінде бастан аяқ тек «мен», «мен» деп өз атынан ғана сөйлеуі де осы бір тұлғаның тарих парағында өзінің өшпес есімін қалдыруға тырысқан саясатшылдығынан болатын деген пікір білдіреді Н.Келімбетов [1].

Сонымен қатар, Тоныкөк аса бір жауапты, шешуші қанды жорықтарда қол бастап жауға қарсы шыққан ерең батыр жан. Түркі жұртының шетіне көз алартқан жау басып кіргенде Тоныкөк елі үшін түн ұйқысын төрт бөліп, бір тыным таппайды. Ол туралы:

Түнде ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым.
Қызыл қанымды ағыздым,
Қара терімді төктім[2,20], -

деп жазылған жырда. Тоныкөк еш қорқуды білмейтін, қас дұшпанға намысын жібермейтін асқан ержүрек батыр. Тоныкөктің ер мінезді, аса қайсар, қас батырға ғана тән ерлігі төмендегі өлең жолдарының нақты танылады:

«Алтын тауын асып келдік,
Ертис өзенін кешіп келдік.
Көп екен деп неге қашамыз,
Азбыз деп неге қорқамыз.
Неге басындырамыз?
Шабамыз» [2,20].

Тоныкөктің бойына өр мінез, мұқалмас жігер, зор батылдықтың тән. Білге қаған алғаш таққа отырып, ел билігін қолға алғанда қағанға ақылшы болған данышпан қарт Тоныкөк жетпіс жастан ақан болатын.

«Өзім қартайдым,
Ұлық болдым» [2,20], -

деген өлең жолдардан бүгінгі ұрпақ Тоныкөктің біразға келген жасын көреміз. Есе де кәрі тарлан «болды мен қартайдым» деп құр қол қарап отырмаған, соңғы демі біткенше түркі халқының қамын жеп, болашағын ойлаған. Мысалы:

«Мен өзім ұзақ жорықтарға да бастадым,
Бүкіл түркі халқына
Қарулы жау келтірмедім
Атты әскер жолатпадым» [2,20], -

деп келетін өлең жолдары Тоныкөктің бар ғұмырының мақсаты мен қол жеткізген нәтижесіндей көрінеді. Орхон жазба мұраларында Білге қаған мен Күлтегін батыр ауыз біршілігі кетіп, ел болудан қалып ыдырай бастаған, тоз-тозы шыққан түркі жұртын қайта жинап, басын біріктіріп, төңіректегі дұшпандар аяқ тартар айбынды ел қалпына келтіреді. Жырда осы екі тұлғаның басты мақсаты өз жерін сыртқы көз алартқан жаулардан қорғау, жұртының амандығын, тиыштығын сақтап, ел тұрмысын түзеу. Табғаштардың алдауқаратқан айласына еріп, «тәтті сөз, асыл дүниесіне алданған» кейбір бектердің ел арасында іріткі жасағанына қапаланған Күлтегін жұртын бірлікке шақырады. Жырда:

«Аштықта тоқтықты түсінбейсің,
Бір тойсаң аштықты түсінбейсің.
Соңдығын үшін алдандың,
Қағанның тілін алмадың.
Жер-жерге бардың сандалдың,
Аштықтан әбден арыдың» [2,22], -

деп Күлтегін ашына, әрі елін жазғыра сөйлейді. Ер азаматы - құл, ал әйел заты - күң болып тарыдай шашылып тозған халықтың басын қосып, ата-мекеніне қайта қоныстандыратын да Күлтегін. Елі үшін туған Күлтегінің асқан ақылы, айбынды батырлығының арқасында түркі жұртының:

«Кедейі бай болды,
Азы көп болды.
Құл құлды болды,
Күң күнді болды» [2,22].

Күлтегін заманында түркі халқы ешкімге кіріптар болмастан, тыныш, бейбіт өмір сүреді. Көріп отырғанымыздай осы бір асыл мұрамызда Күлтегін батырдың басынан өткерген ерекше ерлік қимылдары, аса алапат жорық сапарлары суреттеледі. Таңбалы тастың бетіне оймышталынып жазылған осы бір жыр жолдарынан біз сол бір алапат жойқын соғыс суреттерін, Күлтегін батырдың теңдесіз жекпе-жек шайқастарын анық көреміз. Жырдағы:

«Түнде ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым» [2,22], -

деген өлең жолдардан бүгінгі ұрпақ өз халқының бостандығы, тәуелсіздігі, жолындағы түн ұйқысын төрт бөлген Күлтегіндей ерлердің ерлік қимылдарын, ауыр жорықтарын таниды.

Кеңестік кезеңде тіл білімінің кез-келген саласы кеңнен дамыды. Соның ішінде этимология саласы, оның теориялық мәселелері, этимологиялық сөздіктер жасау ісі де жақсы жетістіктерге қол жеткізді. Алғашқы кезекте этимология саласы, аталмыш саланың теориялық мәселелері туралы белгілі тілшілер В.И.Абаев, В.Н.Топоров, А.А.Белецкий, Х. Шустер – Шевц, О.Н.Трубачев, Н.М.Шанский, М.Н.Петерсон, Ж.Ж.Вавбот, Э.А.Макаевтердің, ғылыми еңбектері мен өзекті мәселелерді қоғап тұщымды ой айтқан мақалалары жарық көрді.

Сондай-ақ, түркология саласында жасалған этимологиялық зерттеулер алғаш В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Е.Д.Поливанов, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, В.Г.Егоровтардың еңбектерінен табылды.

Ал қазақ лингвистикасында осы мәселемен айналысып, өздерінің ерең еңбектері арқасында көптеген жетістікке жеткен тілшілердің ішінен Ә.Қайдаров, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, А.Ысқақов, Ғ.Мұсабаев, Р.Сыздықова, Ә.Құрышжанов, Ш.Сарыбаев, Ә.Нұрмағанбетов, Т.Жанұзақов, Н.Уәлиевтарды атасақ болады.

Атап өтер бір жай – топонимикалық атаулардың этимологиясын зерттеу ісінде осындай жалпы сөздердің туу, шығу, даму тарихын қарастырған еңбектердің тигізер пайдасы орасан зор. Тіліміздегі жер-су атауларының құрамында ұшырасатын қайнар, ойпат, айрық, құдық, қапшағай, асар, басат, балқаш, жарма, сеңгір, мұқыр, шұбар тәрізді тағы басқа көптеген географиялық терминдердің шығу төркінін ашу – қарапайым сөздердің түп тарихын ашудан алысқа ұсамасы анық. Десек те топонимдердің этимологиясын қарастыру жай сөздердің тарихын ажыратудан әжептеуір өзгерісімен ерекшеленеді, себебі топонимдер көбіне бір мәрте аталған соң аса көп өзгеріске түсе бермейді, яғни, тілдің көне көрінісін сақтап бағады. Сол себепті олардың этимологиясын қарастыруға сөз болып отырған көне тілдер деңгейінен келген жөн. Сонымен қатар жай атау мен жағрафиялық атаудың туу жағдайына терең зер салған дұрыс. Кезінде ғалым А.Әдрахманов 1975 жылы Алматы қаласында басылған «Топонимика және этимология» атты еңбегінде топонимдерді этимологиясы оларды, зерттеу заңдылықтары, оларды көбіне кешенді түрде зерттеу керектігі туралы тоқталып өтеді.

Қазақ тіл білімінде топонимдердің этимологиясы мәселесіне көңіл бөлген тілші-ғалымдар бүгінге дейін көптеген жер-су атауларының тарихына, шығу төркініне көз жүгіртіп, еліміздегі топонимдердің арнайы сөздіктерін де жасаған.

Ертеден келе жатқан тілімізде қолданылатын топонимдердің бірі - Ақсеңгір. Бүгінде бұл атау белгілі бір елді мекендердің атауы ретінде де аталып жүр. Осы топонимнің тілдік құрамына көз жүгіртсек екі сөзден құралғандығын көреміз. Бірінші -ақ сөзі. Бұл сөз жалпы жұртқа түсінікті. Ал сеңгір сөзі туралы белгілі ономист ғалым А.Әдрахманов: «біздіңше сеңгір сөзі, иран тілдерінен енген болуы керек. Қазақ тілінде сеңгір – «таулар тізбегі» деп түсініледі. Сөздің түбірі санг – тәжік тілінде «тас» деген сөз. Ал «сангкори – тасты, тастан жасалған» деген мағынаны білдіреді. Сөйтіп сангкори сеңгір өзгерісіне түскен», -деп жазады[1].

Ал халық ауыз әдебиетінде «сеңгір-сеңгір таулардан, секіре басып жөнеледі» деген жолдар кездеседі. Тіптен «Қобыланды батыр» жырында

«Сеңгір-сеңгір таулардан,

Секіріп Бурыл жөнелді...», -

деген өлең жолдары анық берілген[5]. Бұл тұста сеңгір сөзі «тасты таулар» деген мағына беріп тұр. Сонымен қатар М.Әуезовтің тілдік қолданысындағы мына сөйлем осы атаудың нағыз мағынасын анық ашып тұрғандай: «Олар кейде биік шоқы болып, кейде қызық бітімді жартастары бар сеңгір боп көрінеді»[4].

Яғни, бұл туралы пікір білдірген тілшілердің пайымдауынша, «сеңгіртау» дегеніміздің бастапқы мағынасы – «тасты тау». Өзге тілдегі сангкори сөзі сеңгір

этимологиялық өзгерісіне ұшырып субституция әрі гаплогия заңдылықтары қатар орын алған. Бұл өзге тілдің дыбыстарын төл тілдің ұқсас дыбыстарымен алмастыру, сонымен қатар айтуға ауыр дыбыс болмаса дыбыс тіркестерінің түсіп қалуы деген сөз.

Тілімізде ертеден қолданылып келе жатқан келесі бір топонимикалық атау – Бораладай. Бұл Оңтүстік Қазақстандағы тау мен өзеннің атауы. Осы атауға тоқталып өткен ғалым А.Әбдрахманов тілші Е.Қоңқашбаевтың пікіріне сүйенеді. Тілшілердің пайымдауынша, аталмыш сөз монғолдың боралда сөзіне байланысты аталған. Бұл монғолша жусан деген мағына береді. Осы жайлы өз пікірін білдірген Е.Қойшыбаев аталмыш атаудың түркі тілдері негізінде туғандығын, бұл «борал» яғни, бұру немесе, бұрма мағынасын беретін және «тай» сөзі тау дегенді білдіретіндігін, осыдан «бұрма таулар» сөзі туғандығын, бұл бұрма алыс таулар деген ұғымнан туғандығын жазады[4].

Қырғыз халқының ономиет ғалымы Д.Исаев осы атау монғол тіліндегі борлж яғни, боролжин сөзінен шыққандығын қуаттайды. Тілші-ғалым А.Әбдрахманов Д.Исаевтың пікірін е қосылуды жөн санайды. «Өйткені,- дейді ғалым өз еңбегінде, - сөз түбіріне «жин» жұрнағы монғол тілінде жиі жалғанады да, оған жаңа жұрнақ қосылғанда түсіп қалады. Ал – дай монғол тілінде қазақ тіліндегі туынды сын есім жасайтын – лы жұрнағымен сәйкес. Атаудың этимологиялық үлгісі мынадай: борол(жин)+дой ал қазақша - бораладай яғни, «жусанды әрі талды» деген ұғымда туған» [6].

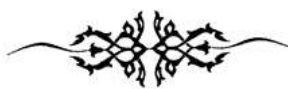
Сондай-ақ, Бораходзир атауы бүгінде Алматы облысына қарасты елді мекен атауынан да орын алған екен. Ономиет ғалымдардың негіздеуінше, бұл атау да екі сөзден құралған. Біріншісі – боро яғни, бурят деген монғол сөзі «боз, бурыл» деген мағынаны танытады.

Қазақстан халқының президенті Н.Ә.Назарбаев 2013 жылы 18 қазанда «Нұр Отан» партиясының съезінде: «Доктринада мемлекеттік тілдің ел бірлігінің факторы ретінде аталғаны да өте маңызды. Бұл мәселеге баса ден қоятын кез келді. Қазақ тілін білу азаматтық парызды ғана емес, ұлтқа деген құрметті де білдіреді», - деп атап көрсеткен болатын. Соған байланысты қазақ тіліндегі ономастикалық атаулардың құрамдық және құрылымдық сапасына да бірталай өзгерістер енді.Еліміз егемендік алған соң мемлекетіміздегі жаңаша қоғамдық-саяси даму үрдістерімен сәйкес бүгінгі экономикалық, геосаяси жағдай мен мәдени әрі ғылыми және тілдік жүйесінің сыртқы жағдайларын ескере келе, қазақ тіл ғылымы жаңа бағытта дамуы талап етілді.

Бүгінгі таңда тілші-ғалымдар жинастырған ономастикалық материалдарды терең зерттей келе, оларды тілдің лексикалық қорының аса құнды, маңызы зор дереккөздері тұрғысында баса көңіл бөліп, жан-жақты зерттеуді керек ететінін айта кеткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (соңғы басылым). – Алматы: 2005.
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар: Әдеби мақалалар. – Алматы: Жазушы. 1990.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Жалын. 1998.
4. Айғабылов А. Қазақ тілі морфонологиясы мен лексикологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 270.
5. Отарбекова Ж.К. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамның жалпы мәселелері мен сөзжасамдық тәсілдер жайында. – Алматы: Білім. 2001.
6. Маженова М.Н. Абу Хайан –исследователь кыпчакского языка. А.К.Д. – А., 1969.

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қасенқызы Аймангуль¹,
Саип Венера Алтынбекқызы¹
Қожамжарова Балым Сейдахметқызы²

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты¹,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
Биология пәнінің жоғары санаттағы мұғалімі, биология ғылымдарының магистрі²
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

АНДАТПА. Мақала биологияны оқытудағы технология интеграциясының маңыздылығын талдауға және сипаттамалық әдістерді саралауға арналған. Зерттеу нәтижелері биологияны дәстүрлі әдіспен оқыту барысында цифрлық технологияны қолданудың әдістемелік артықшылықтары оқушылардың сабаққа қызығушылығын, оқу тиімділігінің арттыратындығын көрсетеді.

ABSTRACT The article is devoted to the analysis of the importance of technology integration in teaching biology and the differentiation of descriptive methods. The results of the study show that the methodological advantages of using digital technology in the course of teaching biology with the traditional method increase the interest of students in the lesson and the effectiveness of learning.

АННОТАЦИЯ Статья посвящена анализу значения интеграции технологий в преподавании биологии и дифференциации описательных методов. Результаты исследования показывают, что методические преимущества использования цифровых технологий в процессе преподавания биологии традиционным методом повышают интерес учащихся к уроку и эффективность обучения.

Биологияны оқытуда технологияларды интеграциялау білім берудің әртүрлі деңгейлерінде қажеттілікке айналды. Биология пәнінің мұғалімдері қазір көбірек қабылдауға бейім оқу сапасын жақсарту және оқушыларға қызықтырақ оқу тәжірибесін қамтамасыз ету үшін әртүрлі технологиялық құралдар қолданады [1]. Қолданбаларды, интерактивті бағдарламалық құралдарды, 3D модельдеу және басқа да сандық ресурстарды пайдалану арқылы мұғалімдер биология пәнін оқуды көрнекі, мазмұны түсінікті және оқушылардың күнделікті өміріне сәйкес ете алады [2].

Технологияларды интеграциялау процесі мұғалімдерге сабақ мазмұнын инновациялық әдістермен жеткізуге мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар қазіргі дәуірде маңызды оқушылардың цифрлық құзіреттіліктерін дамытуға мүмкіндік береді [3].

Биологияны оқытуда цифрлық техниканы пайдалану тіршілікте болатын физиологиялық процестердің жүзеге асу механизмін тереңірек түсінуді жеңілдетеді, шығармашылықты ынталандырады және оқушылар арасындағы ынтымақтастықты ынталандырады [4].

Сондықтан биология мұғалімдеріне цифрлық құралдарды қалай тиімді пайдалануға болатындығын түсіну, оқу жоспарының мақсаттарына жету және оқушыларды барған сайын технологиялық байланысқан болашақтың талаптарына қарсы тұруға дайындау үшін технологияларды біріктіру туралы білу өте маңызды. Осылайша, биологияны оқыту парадигмасы динамикалық және бейімделген оқу ортасын құра отырып, технологиялық дамумен қатар дамуын жалғастыруы заманауи білім беру әлеміндегі технология интеграциясы оқыту сапасын арттырудың маңызды элементіне айналады [5].

Мұғалімдер енді дәстүрлі оқыту әдістерімен шектелмейді; оның орнына олар оқушылардың курстық материалды түсінуін тереңдету үшін компьютерлер, смартфондар

және виртуалды шындық құрылғылары сияқты әртүрлі технологиялық құралдарды пайдалана алады. Биология пәні мұғалімінің модельдеу бағдарламалық құралын, интерактивті бейнелерді және оқу қолданбаларын күнделікті дәстүрлі сабақта пайдалануы оқушыларды ынталандырады және иммерсивті оқу тәжірибесін қамтамасыз етеді. Цифрлық платформалар және бейімделген оқыту арқылы оқытуды жекелендіру оқушының түсінігін жақсартады. Желідегі оқыту деректері мақсатты кері байланысты қамтамасыз етеді, ал бірлескен жобалар мен виртуалды өзара әрекеттесулер бірлесіп жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады. Жалпы алғанда, мұғалім технология интеграциясы цифрлық дәуірде бейімделгіш, интерактивті және сәйкес оқу ортасын жасайды[6].

Технологияларды біріктіру оқу бағдарламасына тек технологиялық элементтерді қосу ғана емес, бұл оқушылардың оқуы мен мұғалімдердің сабақ беру тәсілін терең өзгерту болып табылады. Сабақта технологияны қолдану жаңа құралдарды енгізу ғана емес, сонымен қатар интерактивтілікті, оқушылардың белсенділігін және олардың сыни ойлау қабілетін арттыру болып саналады. Компьютерлерді пайдалану, мысалы, онлайн ресурстарға, интерактивті модельдеулерге және ойын негізіндегі қызықты оқытуға дереу қол жеткізуді қамтамасыз ете алады. Виртуалды шындық құралдарын қолдану оқушыларды биология пәнінен алатын сауаттылығын байыта отырып, теорияны тереңірек түсінуіне және нақты оқу тәжірибесіне жеткізе алады [7].

Оқушылардың зертханалық құрылғыны қолдана біліу құзіреттілігінің төмен болуы да сәтті технология интеграциясының қолдану деңгейінің төмендігін көрсетеді. Егер биология сабағы барысында мұғалім сабақта теорияны тақтаға сызба-нұсқа немесе сурет салу арқылы түсіндірсе, оқушы берілген тапсырманы дәптерге сызба-нұсқа немесе анықтама ретінде жазып, түсінігін тек ауызша баяндайтын болса оқушының биологиялық сауаттылық деңгейі төмен және алған білімінің есте сақтау ұзақтығы едәуір қысқа болады. Әрбір оқушының зертханалық құрылғыларға қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы мұғалімдер инклюзивті оқыту ортасын құра алады және барлық оқушыларға технологияның әлеуетін пайдалану үшін тең мүмкіндіктер бере алады. Жақсы нәтиже немесе теорияның тәжірибемен кірігуі – дәстүрлі оқыту әдістерінің, топтық ынтымақтастықтың және технологияларды пайдаланудың үйлесімі осы цифрлық дәуірде оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес келетін тұтас және сәйкес білім беру тәжірибесін жасайтын динамика болып табылады [8].

Биологияны оқыту – оқушыларды өмір әлемін және ондағы болып жатқан процестерді түсінуге әкелетін тереңдетілген процесс. Бұл ғылыми пән, микроскопиялық организмдерден адам сияқты күрделі организмдерге дейінгі өмірді оның барлық түрлерінде зерттейді. Биологияны оқытудың негізгі мақсаты - негізгі биологиялық ұғымдар туралы түсінікті дамыту, организмдердің қоршаған ортамен өзара әрекеттесуін түсіну және биологияның күнделікті өмірде қолданылуын тану [9].

Биологияны үйрену жасушалар, генетика, экология, эволюция және анатомия сияқты негізгі принциптерді түсіну үшін зерттеуді, бақылауды және экспериментті қамтиды. Биология пәнінің мұғалімдері дәстүрлі тәсілдер арқылы да, технологияны біріктіру арқылы да оқу материалын қызықты және өзекті етіп беруде басты рөл атқарады. Оқушылардың имитациялық бағдарламалық қамтамасыз ету немесе интерактивті қосымшалар сияқты технологиялық құралдармен өзара әрекеттесуі күрделі биологиялық түсініктерді түсінуді жеңілдетуге көмектеседі.

Бұдан басқа, биологияны оқу зертханалық дағдылар, микроскопиялық бақылаулар және деректерді талдау сияқты практикалық дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Бұл теория мен нақты әлемде қолдану арасында күшті байланыс жасай отырып, теориялық тұжырымдамаларды практикалық тәжірибемен түсінуге көмектеседі[10].

Бұл зерттеу цифрлық дәуірде биологияны оқытудағы технология интеграциясының рөлін түсінуге бағытталған.

Мақсаты – педагогтарға технологиялық жетістіктерге жауап беретін оқу бағдарламаларын жасауда практикалық басшылық беру, сондай-ақ саясаткерлерге білім беру ұйымдарында технологияларды интеграциялау бағдарламаларын енгізуге көмектесу.

Зерттеу нәтижелері биологияны оқыту сапасын жақсартады, оқушылардың барған сайын технологиялық байланысқан әлемде қиындықтармен күресуге дайындайды және осы цифрлық дәуірде биологияны оқытудың өзекті және тиімді әдістерін дамытуға оң үлес қосады деп үміттенеміз

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Зерттеуде қолданылған әдіс – сапалық тәсіл. Сапалық зерттеудің мақсаты оқушының қабылдауын тереңірек түсіну болып табылады. Сапалық зерттеулер әртүрлі формада болуы мүмкін, бірақ олардың көпшілігі икемді және оны талдау кезінде деректердің толық контекстін сақтауға бағытталған. Сипаттамалық талдау деректерден мағыналы қорытынды жасау үшін қолданылатын зерттеу әдісі болып табылады. Бұл зерттеуде бақылау, құжаттама және техникалық сұхбаттар қолданылды.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ТАЛҚЫЛАУЛАР

Білім берудегі технологияларды интеграциялауда төрт деңгей бар. Сарапшылар технология интеграциясының төрт деңгейін көрсету үшін ауыстыру, кеңейту, өзгерту және қайта анықтауды білдіретін SAMR аббревиатурасын жиі пайдаланады. Әртүрлі деңгейлерге мыналар кіреді:

Ауыстыру технологиясы. Технологиялық интеграцияның алмастыру деңгейінде оқытуда технологияны пайдалану тәсілі әлі де оқу мақсаттарының немесе орындалатын іс-әрекеттердің мәнін өзгертпей, дәстүрлі құралдарды цифрлық құралдармен ауыстырумен шектеледі. Мысалы, мұғалімдер оқушылардың биологиялық диктанттарын, эсселерін жазу үшін қалам мен қағазды мәтіндік өңдеу бағдарламасына ауыстыра алады, бірақ тапсырманың мәні өзгеріссіз қалады. Сол сияқты, интерактивті мүмкіндіктері немесе тереңірек мазмұн сілтемелері жоқ цифрлық оқулықтар алмастырғыш ретінде қарастырылуы мүмкін, өйткені олар баспа нұсқасымен бірдей ақпаратты ұсынады. Бұл ауыстыру тәсілі технологияны оқытуда интеграциялаудың алғашқы қадамы ретінде қарастырылды, әсіресе оқушылар саны көп және технологияға қол жеткізудің әртүрлі деңгейлері бар сыныптар үшін қолайлы.

Ауыстыру дәрежесі әлі де дәстүрлі құралдардың орнына технологияны пайдалануға бағытталғанымен, бұл қадам болашақта тереңірек интеграцияға жол ашуы мүмкін. Мұғалімдер мен оқушылар оқыту контекстінде технологияны пайдаланумен таныс бола бастайды, бұл кезде инфрақұрылым және оған қатысты дағдылар дамиды. Уақыт пен тәжірибенің арқасында оқытуды кеңейту және түрлендіру сияқты технологияларды біріктірудің келесі қадамдары цифрлық дәуірде оқытудың сапасы мен тиімділігін арттыру үшін зерттелуі мүмкін.

Күшейту технологиясы технологияларды біріктірудің бұл кеңейтілген деңгейі оқытуда технологияны пайдаланудағы неғұрлым озық қадамды білдіреді. Бұл деңгейде мұғалімдер дәстүрлі құралдарды цифрлық құралдармен алмастырып қана қоймайды, бірақ сонымен қатар оқушылардың оқу тәжірибесін жақсарту үшін қосымша мүмкіндіктерді немесе ресурстарды қосыңыз. Мысалы, мәтінді өңдеу бағдарламаларында мұғалімдер емлені тексеру және грамматиканы түзету құралдарын пайдалана алады, бұл оқушыларға тапсырманың мәнін өзгертпестен, жазбаларында тілді түзетуге жылдам қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Оқу жоспарының мақсаттары мен іс-әрекеттері өзгеріссіз қалуы мүмкін болса да, толықтыру деңгейі оқушыларға технологияны жеткізу әдістері арқылы қосымша мазмұнды пайдалануға мүмкіндік береді. Көрсететін болсақ, биология оқулығының электрондық нұсқасында баспа нұсқасы сияқты мәтін мен әрекеттер болуы мүмкін, бірақ цифрлық нұсқаны пайдаланатын оқушылар нысанның биологиялық функциясын сілтемені басып, жүру механизмін түсіндіретін бейнені көре алады. Осылайша, арттыру деңгейі

белгіленген оқу мақсаттарымен сабақтастықты сақтай отырып, технологияны қолдану арқылы оқушының оқу тәжірибесін байытуға мүмкіндік береді.

Өзгерту технологиясы. Технологияларды біріктірудің модификациялық деңгейінде педагогтар оқу әрекетінің бірнеше аспектілерін технологиялық ақпарат құралдарының артықшылықтарына көбірек сәйкестендіріп өзгерту мүмкіндігіне ие. Мысалы, мұғалім құжатты ортақ пайдалану бағдарламалық құралын пайдалану арқылы өзара тексеру жаттығуын өзгерте алады. Бұл құралды пайдалана отырып, оқушылар сыныптастарының тапсырмасы туралы оңай сұрақтар қоя алады немесе назар аударуды қажет ететін мәтін үзінділерін ерекшелей алады, нәтижесінде өңдеу тиімдірек және бірлескен өңдеу процесі жүреді. Сонымен қатар, технологиялық модификацияларды қашықтағы немесе аралас медиа форматтарына бетпе-бет әрекеттерді бейімдеу үшін пайдалануға болады. Мысалы, бейнеконференция бағдарламалық құралын пайдалану чат және сауалнама мүмкіндіктері арқылы оқушы пен мұғалімнің өзара әрекеттесуін жеңілдетеді. Бұл мүмкіндік оқушыларға анонимді түрде сұрақтар қоюға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар ашық және инклюзивті талқылаулар үшін кеңістік жасайды. Технологиялық түрлендірулерді пайдалану арқылы педагогтар осы цифрлық дәуірде интерактивті және оқушытің қажеттіліктеріне жауап беретін тәжірибе жасай отырып, оқу әлеуетін кеңейте алады.

Қайта анықтау технологиясы. Технологияларды біріктірудегі қайта анықтау деңгейі мұғалімдер оқу іс-әрекетін жобалай алатын және технологиялық қолдаусыз мүмкін болмайтын оқу жоспарларын құра алатын деңгейге жетеді.

Бұл деңгей оқушылардың цифрлық құралдарға біркелкі қол жеткізуі және оқытушылардың технологияны оқыту мақсатында пайдалануда айтарлықтай тәжірибесі бар жағдайларды талап етеді. Мысалы, отандық мектептер мен шетелдік жетекші ұқсас мектептер бейне чат пен аударма бағдарламалық құралын пайдалану арқылы білім беру серіктестігін құра алады. Осы серіктестік арқылы екі сынып бір-біріне өздерінің мәдениеттері мен географиясы туралы үйрете алады, бұл иммерсивті және жаһандық оқу тәжірибесін жасай алады.

Бұл мысалда технология бірлескен оқу әрекеттеріне мүмкіндік беретін және оқудағы дәстүрлі динамикасын өзгертетін катализаторға айналады. Оқушылар тек мұғалімдерінен ғана емес, сонымен қатар әртүрлі елдердегі құрдастарынан да үйренеді, бұл мәдениеттер арасындағы түсіністік пен кеңірек перспективалар үшін мүмкіндіктер ашады. Бұл қайта анықтау деңгейімен білім енді географиялық немесе шектелмейді, дәстүрлі шекаралар, керісінше байланысты, жаңашыл және жаһандық өлшемдерді қамтитын оқу тәжірибесіне айналады.

SAMR деңгейлерінен басқа, мұғалімдерге немесе мектептің әкімшілік топтарына технологияны оқытуға тиімді енгізуге көмектесетін әртүрлі технологиялық интеграциялық құрылымдар бар. Мұнда білім берудегі технология интеграциясының екі жалпы құрылымы берілген:

- ТРАСК технология немесе технологиялық педагогиканың мазмұндық білім шеңбері – бұл білім берушілердің білім салаларына бағытталған технологиялық интеграциялық жүйе. Мазмұнды білу 17 ғасырдағы ағылшын поэзиясының шығармалары немесе биологиялық процестер сияқты негізгі пәндерді қамтиды. Педагогикалық білім мазмұнды оқыту процесінде пікірталас немесе интерактивті әрекеттер сияқты қолданылатын әдістер мен стратегияларды қамтиды. Технологиялық білім оқытушылар ноутбук немесе смартфон сияқты оқыту процесінде пайдалана алатын әртүрлі цифрлық құралдарды түсінуді білдіреді. Бұл құрылым білімнің үш саласы арасындағы қарым-қатынасқа баса назар аударады. Осы негізге сәйкес үш салада да мықты білімі бар педагогтар технологияларды біріктірудің тиімді жоспарларын құра алады.

- Triple E технология (Three E's 2011 жылы әзірленген) құрылымы мұғалімдерге қазіргі технологияны сабақта қолданудың тиімділігін өлшеуге көмектеседі. Бұл құрылым технологиялық интеграцияның үш саласына бағытталған:

- Белсенділік технология стратегияларының оқушылардың оқу материалына деген қызығушылығын ояту дәрежесін білдіреді.

- Жақсарту оқу контекстінде белгілі бір технология беретін қосымша құнның көлемін сипаттайды.

- Кеңейту технология стратегияларының оқушыларға сыныптан тыс білім мен дағдыларды қалыптастыруда тиімді көмек көрсету дәрежесін өлшейді. Triple E жүйесі мұғалімдерге технологиялық стратегиялардың сәттілігін бағалауға және цифрлық құралдарды тиімді біріктіретін жаңа сабақ жоспарларын жасауға мүмкіндік береді. Цифрлық дәуірдегі биологияны оқытудағы технологияны біріктірудің маңыздылығы Цифрлық дәуірдегі биологияны оқытудағы технологияны біріктіру бірнеше маңызды қызығушылықтарға ие.

Біріншіден, биологияны оқытуда технологияны қолдану оқушылардың сабаққа қатысуына айтарлықтай оң әсер етеді. Модельдеу бағдарламалық құралы сияқты құралдар оқушыларға виртуалды эксперименттермен тікелей айналысуға, абстрактілі ұғымдарды елестетуге және нақты әлемде қол жеткізу қиын биологиялық құбылыстарды бақылауға мүмкіндік береді. Материалды тартымды және интерактивті форматта ұсына отырып, симуляциялық бағдарламалық қамтамасыз ету оқушылардың биология әлеміне деген қызығушылығын арттыра отырып, терең және есте қалатын оқу тәжірибесін жасайды. Сонымен қатар, интерактивті бейнелер мен оқу қолданбалары биологияны оқытуға көрнекі және мультимедиялық өлшем қосады. Бейнелер биологиялық процестерді шынайы көрсете алады, ал оқу қолданбалары кез келген уақытта және кез келген жерден қол жеткізуге болатын жаңартылған ақпарат пен оқу әрекеттеріне тікелей қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Бірнеше сезімді ынталандыра отырып, технология оқушылар үшін биология материалының тартымдылығы мен өзектілігін арттыра отырып, көпсенсорлық оқыту тәжірибесін жасайды. Осылайша, технологияны қолдану материалды тартымды етіп қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың әртүрлі оқу қалауларына серпінді және жауап беретін тәсілді қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде олардың жалпы оқу мотивациясын арттырады.

Екіншіден, технология интеграциясы оқытуды революциялық жекелендіруге мүмкіндік береді. Сандық платформаларды пайдалану арқылы мұғалімдер оқушылардың түсіну деңгейіне және жеке қажеттіліктеріне бейімделетін оқу материалдарына қол жеткізе алады. Бейімделетін оқыту бағдарламалық құралы, мысалы, тапсырмалардың қиындығын автоматты түрде реттей алады немесе қосымша қамтамасыз ете алатын әр оқушының оқу қабілеті мен үлгеріміне негізделген материал. Бұл тәсіл арқылы әрбір оқушы өзінің оқу қиындықтарын жеңе алады, түсінудегі олқылықтарды толтыра алады немесе тіпті олардың қабілетіне сәйкес қиындықтарды бере алады. Сонымен қатар, технология интеграциясы мұғалімдерге оқушылардың үлгерімін егжей-тегжейлі бақылауға және талдауға мүмкіндік береді.

Желідегі әрекеттерден, цифрлық емтихандардан немесе сандық материалдармен өзара әрекеттесулерден жиналған оқу деректері мұғалімдерге оқушылардың оқу үлгілерін анықтауға және мақсатты кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Оқушылардың оқу стильдері мен қалауларын түсіну арқылы мұғалімдер әрбір жеке тұлғаның дамуына жақсырақ сәйкес келетін және қолдау көрсететін оқу тәжірибесін құрастыра алады. Технологиялар арқылы жекелендірілген оқытуды пайдалану арқылы педагогтар инклюзивті ортаны құра алады және әр оқушының оңтайлы дамуын қолдай алады, бұл оқудың енді бір өлшемге сәйкес келмейтінін, керісінше әр оқушының бірегейлігіне бейімделуін қамтамасыз ете алады.

Үшіншіден, цифрлық трансформация дәуірінің ортасында оқытудағы технологиялардың интеграциясы дәстүрлі оқыту парадигмасын өзгертетін жекелендіру мүмкіндіктерін береді. Сандық платформаның көмегімен мұғалімдер оқу материалын әр оқушының қажеттіліктері мен түсіну деңгейіне сәйкес икемді түрде жеткізе алады. Бейімделетін оқыту бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалану маңызды жаңалықтардың

бірі болып табылады, тапсырмалардың күрделілік деңгейін автоматты түрде реттеуге немесе әрбір оқушының нақты қажеттіліктері мен оқу үлгеріміне қарай қосымша материал беруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, технология интеграциясы оқу деректерін жинау мен талдауды жеңілдетеді. Онлайн әрекеттер, сандық тесттер және цифрлық материалдармен өзара әрекеттесу арқылы мұғалімдер оқушылардың үлгерімін егжей-тегжейлі бақылай алады. Жеке оқу үлгілері мен қалауларын түсіну арқылы мұғалімдер оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес дамуына қолдау көрсете отырып, көбірек мақсатты кері байланыс бере алады. Бұл тәсіл инклюзивті оқыту ортасын жасайды, мұнда әрбір оқушы ерекше көңіл бөледі, ал білім енді жалпылама болып табылады. Технологияларды біріктіру оқытуды толық жекелендіруге жол ашады, әрбір оқушы қиындықтарды жеңе алады, өз әлеуетін дамытады және олар үшін тиімді жолдармен табысқа қол жеткізе алады.

Төртіншіден, технология интеграциясы биологияны оқыту контекстінде көбірек интерактивті және бірлескен оқу тәжірибесін құруға мүмкіндіктер ашады. Онлайн жобалар арқылы оқушылар сандық ресурстарды пайдалануды қамтитын барлау және зерттеу әрекеттерімен айналыса алады. Мысалы, оқушылар арнайы биология тақырыптары бойынша мультимедиялық презентациялар жасау үшін бірлескен жобаларға қатыса алады немесе эксперименттік модельдеулерді жобалау үшін онлайн платформаларды пайдалана алады. Мұндай іс-әрекеттер оқушылардың биологиялық материалды түсінуін тереңдетіп қана қоймайды, сонымен қатар зерттеу, деректерді талдау және көрсету сияқты сыни дағдыларды қалыптастырады. Сонымен қатар, технология интеграциясы оқушылар арасындағы виртуалды ынтымақтастықты жеңілдетеді, олардың географиялық шекарасыз әрекеттесуіне мүмкіндік береді.

Онлайн форумдар немесе пікірталас алаңдары сияқты цифрлық коммуникация құралдары арқылы оқушылар нақты уақыт режимінде идеялармен бөлісе алады, ақпарат алмаса және биологиялық тұжырымдамаларды талқылай алады. Бұл оқушылар ақпаратты қабылдаушы ғана емес, сонымен қатар білімді қалыптастырудың белсенді субъектілері болып табылатын динамикалық оқыту ортасын жасайды. Осындай бірлескен оқу процестеріне қатысу оқушыларды академиялық қиындықтарға дайындап қана қоймайды, сонымен қатар күнделікті өмірде және болашақ жұмыс орнында қажетті ынтымақтастық дағдыларын қалыптастырады. Биологияны оқытудағы технологияны біріктіру оқу тиімділігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар қызықтырақ, жекелендірілген және цифрлық дәуірдің талаптарына сәйкес келетін табыс табу тәжірибесін жасауға көмектеседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім берудегі, әсіресе биологияны оқытудағы технологияның интеграциясы SAMR моделінің төрт деңгейінде көрініс тапқан прогрессивтілікке ие: ауыстыру, күшейту, өзгерту және қайта анықтау.

Ауыстыру деңгейінде технология оқытудың мазмұнын өзгертпей, дәстүрлі құралдарды алмастырушы ретінде пайдаланылады.

Күшейту оқыту тәжірибесін жақсарту үшін мүмкіндіктерді қосуды қамтиды, ал модификация оқу әрекеттерін технологиялық медианың артықшылықтарына бейімдеуге мүмкіндік береді.

Қайта анықтау деңгейі интеграцияның шыңы болып табылады, мұнда технология технологиялық қолдаусыз мүмкін болмайтын оқытуға мүмкіндік береді. Екі құрылым, ТРАСК және Triple E, технологияны тиімді біріктіруде мұғалімдерге нұсқаулық береді. ТРАСК мазмұндық, педагогикалық және технологиялық білімдер арасындағы байланысқа баса назар аударады, ал Triple E технологияны пайдалану тиімділігінің өлшемдері ретінде қатысуға, жақсартуға және кеңейтуге назар аударады.

Биологияны оқыту контекстінде технология интеграциясы айтарлықтай оң әсер етеді.

Біріншіден, технология симуляциялар, интерактивті бейнелер және оқу қолданбалары арқылы оқушылардың белсенділігін арттырады.

Екіншіден, дербестендірілген оқытудың революциялық әлеуеті мұғалімдерге оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес келетін материалды ұсынуға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, технологияларды біріктіру білім беру деректерін жинау және талдау мүмкіндіктерін ашады, педагогтарға мақсатты кері байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Төртіншіден, оқыту тәжірибесі онлайн жобалар мен виртуалды ынтымақтастық арқылы интерактивті және бірлескен болады.

Тұтастай алғанда, технологияларды біріктіру оқудың тиімділігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар қызықтырақ, жекелендірілген және цифрлық дәуірдің талаптарына сәйкес келетін оқу тәжірибесін жасайды. Технологияның әлеуетін пайдалана отырып, білім беру биологиясы серпінді және оқушының қажеттіліктеріне жауап бере алады, жаһандық ынтымақтастыққа және оқушыларды цифрлық дәуірдегі қиын болашаққа дайындауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Emda, A. (2011). Pemanfaatan media dalam pembelajaran biologi di sekolah. *JURNAL ILMIAH DIDAKTIKA: Media Ilmiah Pendidikan Dan Pengajaran*, 12(1), 149-162.
2. Firdaus, Z., Izza, J. N., Aruna, A., Novaldi, M. D., & Setiawan, D. (2022). Pengembangan mikroskop online interaktif pada materi biologi sel guna revitalisasi pembelajaran praktikum daring. *JINoP (Jurnal Inovasi Pembelajaran)*, 8(1), 95-105.
3. Herlambang, Y. T. (2021). Pedagogik: Telaah Kritis Ilmu Pendidikan Dalam Multiperspektif. Bumi Aksara. 6. Jayawardana, H. B. A., & Gita, R. S. D. (2020, August). Inovasi pembelajaran biologi di era revolusi industri 4.0. In *Prosiding Seminar Nasional Biologi (Vol. 6, No. 1, pp. 58-66)*.
4. Setiawan, A. R. (2019). Efektivitas pembelajaran biologi berorientasi literasi saintifik. *Thabiea: Journal of Natural Science Teaching*, 2(2), 83-94.
5. Sugiyono, P. (2011). *Metodologi penelitian kuantitatif kualitatif dan R&D*. Alfabeta, Bandung, 62-70.
6. Suhardiana, I. P. A. (2019). Peran teknologi dalam mendukung pembelajaran bahasa Inggris di sekolah dasar. *Adi Widya: Jurnal Pendidikan Dasar*, 4(1), 92-102.
7. Sulastri, Y., & Rochintaniawati, D. (2009). Pengaruh penggunaan pembelajaran kooperatif tipe jigsaw dalam pembelajaran biologi di SMPN 2 Cimalaka. *Jurnal pengajaran MIPA*, 13(1), 15- 22.
8. Surata, I. K., Sudiana, I. M., & Sudirgayasa, I. G. (2020). Meta-analisis media pembelajaran pada pembelajaran biologi. *Journal of Education Technology*, 4(1), 22-27.
9. Ula, S., Afifa, A. N., & Azizah, S. A. (2021). Pengaruh penggunaan teknologi di masa pandemi covid-19 terhadap hasil belajar pada mata pelajaran biologi di man 2 jember. *ALVEOLI: Jurnal Pendidikan Biologi*, 2(1), 54-66.
10. Zubaidah, S. (2019, September). STEAM (science, technology, engineering, arts, and mathematics): Pembelajaran untuk memberdayakan keterampilan abad ke-21. In *Seminar Nasional Matematika Dan Sains, September (pp. 1-18)*.

ДВИЖЕНИЕ – ЭТО ЖИЗНЬ

Студенты группы 6В04117 – Финансы и учет, Абдраисова Аида,
Абдраисова Диана,
Аристова Анастасия
Руководитель: Магистр Бекбергенова Ж.Е.
ТарПУ им.М.Х.Дулати, г.Тараз

АННОТАЦИЯ: Данная статья рассматривает важность эмоционального состояния, во время лечения каких-либо болезней. В ней показываются разные истории жизней при различных болезнях, как поступали в таких ситуациях и, что они продолжают делать. В целом данная статья подчеркивает важность здоровья и эмоционального состояния. Ведь все зависит, от эмоционального состояния и метода лечения. Так как эмоциональное состояние тоже важно контролировать при различных заболеваниях, чтобы не стало еще хуже.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: «Движение – это жизнь», «Эмоциональное состояние», «Артрит», «Гастрит», «Повреждение колена», «Жизнь».

«Движение – это жизнь». Это выражение, слышал каждый из нас, хотя бы раз в жизни. Мы полностью солидарны с данным выражением, однако, иногда наше движение может быть ограничено. К сожалению, никто из нас не застрахован от травм и других событий, которые могут нанести вред нашему организму. В данной статье мы расскажем свои истории: как протекала наша жизнь раньше и как она изменилась теперь, что мы делаем для того, чтобы продолжать двигаться и как лечим свои диагнозы.

История 1. Меня зовут Анастасия. Мне 19 лет и я студентка 2 курса. Я всегда любила активный образ жизни. Примерно с 9 класса я активно посещала тренировки, фитнес, йогу. Каждую неделю я ездила на велосипеде около 30-40 км, выходила на утренние пробежки. Мне нравилось пробовать что-то новое: танцы, растяжка, плавание и другие активности.

Последним моим видом активности стали танцы, а именно бачата и бальные танцы. Я открыла для себя новое комьюнити. Бачата стала для меня новой отдушиной, и я грезилась, что стану в этом успешной. Этот вид танцев очень раскрепощает, открывает новые возможности тела, ставит планку, которую хочется повышать и повышать. Более того, хоть этот вид танца и кажется достаточно простым, он заставляет развивать мелкую и крупную моторику, учит доверять партнеру и своему телу, чувствовать ритм и бросать вызов внутреннему Я.

Но летом 2023 года все изменилось. В один день я проснулась и поняла, что просто не могу спуститься по лестнице. Я почувствовала сопротивление в коленном суставе и характерные щелчки. Сначала я постаралась не придавать этому значения, но со временем хруст стал усиливаться, а простые движения, такие как присед или ходьба по лестнице стали для меня затруднительными и даже болезненными. Тогда я решила

обратиться за помощью к специалистам. Сначала я обратилась в поликлинику. Там мне долго не верили, говоря, что в столь юном возрасте не бывает таких проблем, что такие болезни обычно у пожилых людей. Но проблема оставалась проблемой. Я прошла рентген, где мне был поставлен диагноз дегидратация коленного сустава. После чего меня направили к травматологу. Там мне поставили новый диагноз - гонартроз, то есть артроз коленного сустава. Назначили лечение, однако это лечение было мало эффективным. После этого я обратилась в платную клинику. Объяснив свои жалобы, врач вынес диагноз артрит. И так же назначил лечение, в которое входили уколы, витамины и мази. Я стала делать ЛФК, однако многие упражнения как мне кажется делали только хуже, потому что спустя месяц я не почувствовала никаких результатов. После нескольких месяцев безрезультатных попыток я пришла к народной медицине. Пропила курс сока лопуха. Это было одно из самых ужасных вещей, которые я пробовала, но я надеялась на улучшения. Однако и это не помогло.

На сегодняшний день мои действия ограничены, мне не рекомендовано бегать, прыгать, воздействовать на коленный сустав слишком грубыми упражнениями. Поэтому я занимаюсь по своей собственной методике. Сначала делаю разминку, затем упражнения на спину и качаю пресс. Из упражнений на ноги я делаю только растяжку, а также много хожу пешком. Каждое воскресенье я выполняю полноценную тренировку, в которую входят медленная разминка, упражнения на суставы, упражнения на координацию, растяжка мышц глаз, шеи, рук, ног, спины. После этого делаю элементы лфк, скрутки и разные сгибательные упражнения на колени. Такой подход позволяет мне комфортно поддерживать свое физическое здоровье.

Несмотря на все ограничения, я продолжаю понемногу танцевать, стараюсь не заикливаться на том, что я не могу так активно двигаться как мои сверстники. Да, время от времени это доставляет мне дискомфорт, в том числе потому что я не знаю свой точный диагноз и потому что лечения оказываются малоэффективными. Но я приняла эту ситуацию и стараюсь находить бережный подход к своему здоровью, заботиться о своем теле.

История 2. Меня зовут Диана. Мне 18 лет, я студентка 2 курса. С самого детства, я очень любила танцевать, петь и т.д. В общем была активным ребенком. С 1 класса, я ходила на танцы с различным направлением. Но из-за того, что наша семья переехала в другой город, на некоторое время перестала ходить на занятия по танцам, однако дома я очень много танцевала для себя, для своей души.

После переезда, я хотела попробовать что-то новое. Я начала ходить на различные кружки, такие как: плавание, настольный теннис, футбол, а также опять на танцы и т.д. Но для себя я решила, что моя душа больше тянется к настольному теннису. Я продолжала ходить на настольный теннис, включительно до 9 класса. Но уже в 10 классе, я его бросила, так как у меня

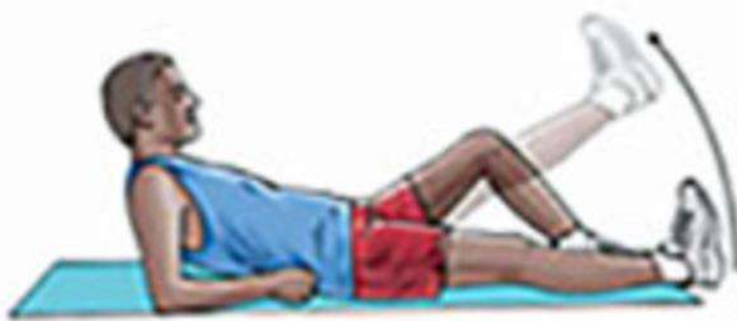
произошло эмоциональное выгорание. Да и к ЕНТ, то есть к Единому Национальному Тестированию надо было готовиться.

Однако уже весной 2022 года, в 11 классе, перевернулась вся моя активная жизнь. В мае за 3-4 недели до последнего звонка, за пределами школы было одно мероприятие. Там было очень весело, были разные игры, челленджи, батлы танцев. И в один прекрасный момент во время батла, я упала и повредила правое колено. Я поехала в больницу мне сделали рентген. Врач поставил диагноз – сильный ушиб и растяжение связок коленного сустава, а также назначил лечение, в виде мази и 2 недель постельного режима.

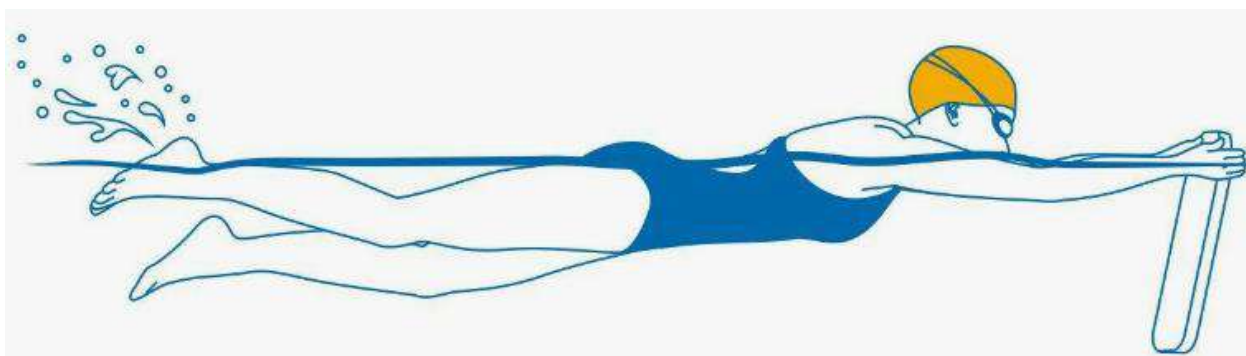
Но все-таки, это был 11 класс, до этого происшествия, мы с ребятами репетировали вальс. И после 1 недели постельного режима, мне стало легче, боли стали меньше. Я пошла в школу дальше учиться и в свободное время репетировать вальс.

Но уже к концу лета, мое поврежденное колено, стало больше меня тревожить болями и ограничениями в движениях. У меня начинались боли в колене, после того, как даже элементарно немного, слегка побегая. На тот момент, это меня обеспокоило. Я обратилась в поликлинику. Травматолог осмотрел мое колено и назначил сделать МРТ, так как у него были подозрения на диагноз – частичный разрыв мениска коленного сустава. Я прошла МРТ, там показало, что у меня действительно данный диагноз. После чего, травматолог назначил лечение такое, как носить бандаж для колена, наносить мазь, желателно не бегать и не прыгать, а делать такие упражнения, как:

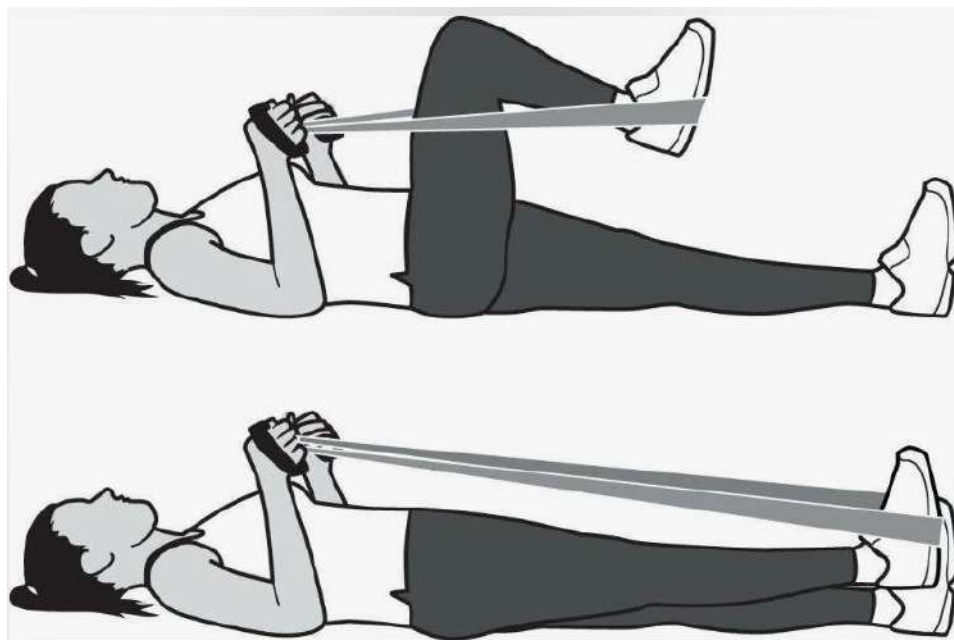
1. Сгибание-разгибание ног, в виде велосипедной езды:

2. Плавание:

3. ЛФК с резиновым бинтом:

Но данное лечение мне не помогало, у меня также болело колено. Далее мне назначили электрофорез, массаж и уже другую, более эффективную мазь. Однако, это тоже особо не помогало. Лечение происходило в течении двух лет.

И вот, я уже учусь на 2 курсе, но я до сих пор не могу вылечить свое колено. Уже к концу февраля 2024 года, я сделала повторное МРТ и там уже были поставлены не только частичный разрыв мениска, но и различные виды диагнозов. После сделанного МРТ, я опять обратилась к врачу, он сказал, все-таки, нужно делать операцию. По рекомендации травматолога, у которого я лечилась, мы обратились к врачу травматологу-ортопеду, высшей категории, который делает операции многим спортсменам Казахстана и не только. Он находится в другом городе, мы отправили ему в электронном виде МРТ. И он сказал, что у меня – повреждение передней крестообразной связки правого коленного сустава. Но так, как беспокоило колено и были боли и ограничения в действиях, мне нужно делать операцию.

И вот уже этим летом, мне будут делать операцию на коленный сустав. Но несмотря ни на что, я продолжаю радоваться жизни. Так как жизнь продолжается, и я знаю, что это когда-нибудь пройдет. Я вылечу свое колено и буду дальше вести активный образ жизни.

История 3. Меня зовут Аида. Мне 20 лет, я студентка 2 курса. С детства, я была активная и шустрая. В детстве я любила рисовать, играть с мячом и многие другие детские игры. В 1 классе, наш классный руководитель, устроила в танцевальный кружок и кружок гимнастики. В 1 и 2 классе, я ходила на эти два кружка. Мне они очень нравились, и я ходила с большим удовольствием. По мимо этого, классный руководитель с нами

занималась разными спортивными играми. Но когда я переходила в 3 класс, мои родители решили переехать в другой город. Даже с переездом мои привычки и мои увлечения, не поменялись. Все также, занималась гимнастикой и танцами. И меня еще записали на художественный кружок. Когда начался учебный год, я стала не успевать ходить на все кружки свои. И тогда, стала ходить только на художественный кружок.

Когда я доучилась до 9 класса, мне пришлось тоже бросить художественный кружок так, как меня родители записали на курсы подготовки к экзаменам. Эти 10 и 11 классы пролетели быстро и незаметно.

Наступил момент, когда у меня появился гастрит. Это произошло в январе 2022 года. Когда я обратилась к специалисту гастроэнтерологу, он назначил множества анализов, фгдс и т.д. Когда были готовы анализы, фгдс и узи брюшной полости, гастроэнтеролог сразу сказал, что у меня гастрит.

Рис. 1

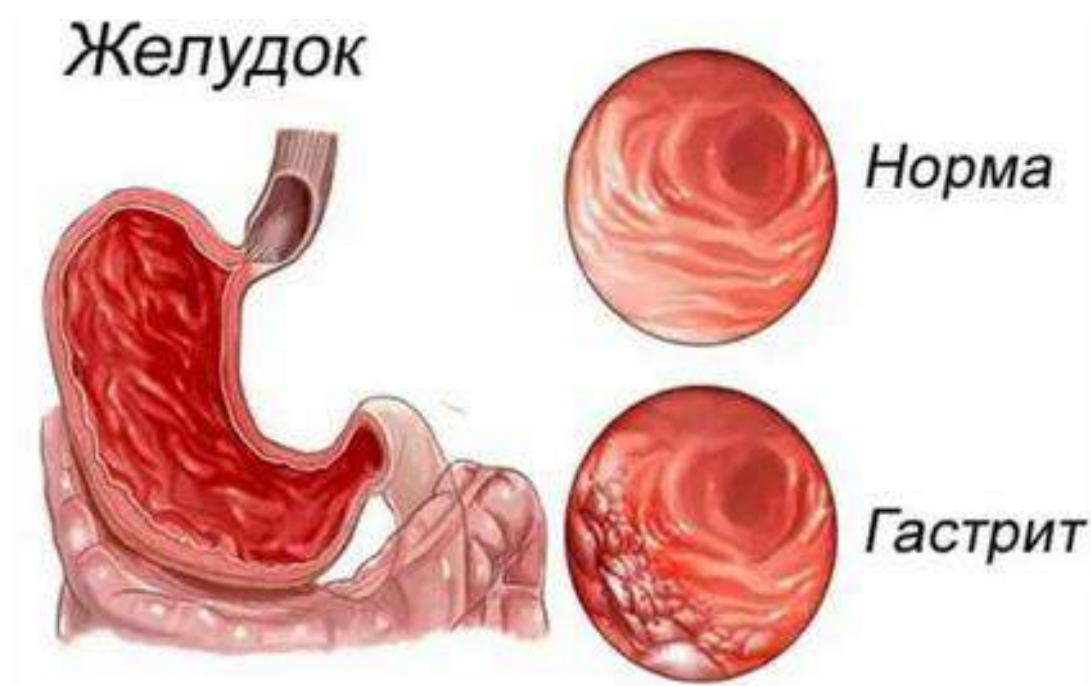

Рис.2

Рис.3

Назначил курс лечения – очень большое количество таблеток и стол №5 диеты. Прошла курс лечения назначенных препаратов, в желудке боли вроде бы утихли.

Но прошло немного времени, это примерно месяц и опять началось обострение. В этот раз мне не пришлось делать фгдс, узи, и т.д. Врач спросил у меня ты выполняла какие-нибудь нагрузки? Я ответила, что мы на уроке физкультуры занимаемся разными упражнениями. Врач сказал, для твоего организма в период обострения гастрита, запрещены любые нагрузки. Но и также ты будешь принимать другой курс лекарственных препаратов.

Это данное лечение мне помогло. Но я все, также, соблюдаю диету, курс лечения лекарственных препаратов. Это все помогает, но ненадолго.

Со время лечения гастрита прошло не очень мало времени. На протяжении этих 3 лет я также продолжаю лечения и посещения гастроэнтерологу. И, что я для себя поняла – это, когда не придерживаешься рекомендациям и назначениям врача становится хуже.

Поэтому, я, всегда стараюсь соблюдать строгое предписание и назначения врача. И, когда, у меня нет обострения гастрита, я занимаюсь легкими физическими упражнениями. И надеюсь, что когда-нибудь, моя болезнь излечится. И я начну жить как раньше.

Из всего выше сказанного, мы можем сказать, что не нужно унывать, если есть проблема. Нужно идти к своей цели и все получится. Есть возможность что-то делать, делайте – нет возможности, не расстраивайтесь, ищите что-то новое для себя, не нужно заикливаться на одном и том же. Когда вы верите в себя и уверены в себе, всегда есть надежда на выздоровление всех болезней, которые у вас есть.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://osustave.com/wp-content/uploads/2019/06/240-10-big.jpg>
2. <https://101hairtips.com/wp-content/uploads/2/2/2/222ef63fb10871dc3aed680dabc4d1ab.jpeg>
3. <https://alfagym.ru/wp-content/uploads/d/5/1/d51743ae46ec3af2c19482d0912accec4.jpeg>
4. <https://жк-молодежный.пф/wp-content/uploads/simptomy-i-oslozhneniya-gastrita-zheludka.png>
5. <https://mtdata.ru/u24/photoD4BD/20942508999-0/original.jpg>
6. <https://vseglisty.ru/wp-content/uploads/5/7/5/575d08e22341c8bfa8d5806302d1eade.jpg>

ӘӨЖ 147.157

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СУИЦИДІНІҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Сламбекова Диана Әлішерқызы-Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранты

Ильясова Индира Самидиновна- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы

Құрманалиева Нүргүл Сайлаубековна- Шерхан Мұртаза атындағы халықаралық Тараз инновациялық институтының «Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасының оқытушысы

Аннотация. Мақалада, кәмілетке толмағандардың қылмыстық суицидтік криминологиялық сипаттамасы, суицидтік талдау, сондай-ақ суицидтік актінің фактісі бойынша талдау жүргіліп оның себептері анықталды.

Ключевые слова: суицид, фактор, буллинг, мотив, детерминанттар, аутизм.

Аннотация. В статье проводится криминологическая характеристика уголовного суицидального поведения несовершеннолетних, суицидальный анализ, а также анализ по факту суицидального акта.

Ключевые слова: суицид, фактор, буллинг, мотив, детерминанты, аутизм.

Өмірмен байланысты есептерді азайту туралы шешім қабылдау әрдайым көптеген жеке, ситуациялық сәттермен, сондай – ақ суицидтік мінез-құлықты қалыптастыруда жетекші рөл атқаратын суицидтік факторларды-детерминанттарды құру кезінде пайда болатын адамның психологиялық жағдайының ерекшеліктерімен байланысты болады. "Детерминанттар" ұғымы "мотив", "себеп", "жағдайлар" және т.б. сияқты анықтамалармен байланысты, олар көбінесе суицидтің себептік факторларын анықтауда қолданылады. Аталған терминдер "Детерминанттар" ұғымының құрамына кіреді, бұл оларды бірлесіп зерделеудің орындылығын растайды.

Суицидологиялық талдау, сондай-ақ суицидтік актінің фактісі бойынша тексеру жүргізу көбінесе өз-өзіне қол жұмсау ниетін тудырған терең себептерді анықтауды талап етеді. Жасөспірім өзін-өзі өлтіруге әрекет жасады делік. Бастапқыда себеп анықталады, мысалы, жыныстық бағдар туралы ақпаратты жариялау арқылы ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлау. Әрі қарай, мотив анықталады: суицидент проблемадан аулақ болғысы келді, ол оған күледі және менсінбейді деген оймен өмір сүруге шыдамсыз болды. Негізінде, мотив - бұл өз ісімен бір нәрсеге қол жеткізу ниеті. Әлеуметтік-демографиялық себеп бар: қоршаған орта факторларының әсері – аутизм.

Суицидтік себептер мен мотивтерді суицид механизмінде ажырату керек, өйткені суицидент мотивациялық мотивтен айырмашылығы, оның нақты себебін түсінбеуі мүмкін. "Фактор" ұғымы, біздің ойымызша, себепке ұқсас, сондықтан оларды бір-бірімен алмастыруға болады. Әрі қарай, өз-өзіне қол жұмсау туралы шешім қабылдауға катализатор бола алатын жағдайларды анықтау қажет: туыстары немесе достары арасында осындай жағдайлардың болуы; дұрыс салынбаған өмірлік нұсқаулар; интернет-сайттардың әсері және т. б. Шарт қылмыстық өзін-өзі өлтіруді белгілеудегі маңызды элементтердің бірі болып табылады: өзін-өзі өлтіруге, өзін-өзі өлтіруге немесе оны жасауға жәрдемдесу белгілерінің болуы.

Суицидтік мінез-құлықты қалыптастырудың жетекші факторларын зерттеу суицид сияқты күрделі құбылыстың барлық компоненттерін қарастырудан тыс мүмкін емес. Дегенмен, адамның барлық жеке, әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын, сондай-ақ суицидтік үрдістердің қалыптасуын анықтайтын жағдайларды егжей-тегжейлі сипаттау мүмкін емес. Бұл өз-өзіне қол жұмсау туралы шешім қабылдауда шешуші рөл атқаратын жеке факторларды сипаттау туралы ғана болуы мүмкін.

Суицид мәселесіне ғылымның түрлі салаларындағы (философия, физиология, медицина, психиатрия, психология, құқықтану және т.б.) көптеген ғалымдар мен зерттеушілер қызығушылық танытты. Осы зерттеу үшін заңгерлер мен криминологтардың, сондай-ақ психологтардың еңбектері үлкен қызығушылық тудырады, олардың негізінде суицидтік мінез-құлықтың жалпы және жеке себептері ерекшеленеді [1]:

- суицидтік мінез-құлықтың жалпы себептері: әлеуметтік-экономикалық; әлеуметтік-демографиялық; адамгершілік-дүниетанымдық;

- тарихи-мәдени; әлеуметтік патологиялар; медициналық себептер; қылмыстың әсері және т. б.;
- суицидтік мінез-құлықтың жеке себептері: жеке тұлғаның сипаттамалық және психологиялық ерекшеліктері; отбасылық, тұрмыстық қақтығыстар, емделмейтін ауру, жалғыздық, материалдық қиындықтар, бақытсыз махаббат, ұят пен жазадан қорқу және т. б. сияқты дағдарыстық жағдайды тудыратын нақты суицидтік факторлар.

Әр себепті бөлек қарастырыңыз.

Әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсері. Еске салайық, экономикалық дағдарыстар, депрессия, өмір сүру деңгейі мен әлеуметтік қорғаудың төмендеуі, жұмыссыздықтың өсуі және т.б. басқаша айтқанда, кез-келген әлеуметтік күйзеліс, қоғамдық мәртебенің кең ауқымды өзгеруі суицидтің өсуіне әкеледі. Кейбір адамдарға өздерінің қаржылық жағдайын қабылдау қиынға соғады, әсіресе егер ол күрт нашарласа. Мұнда қосымша жеке факторлар, мысалы, қызғаныш сезімі, суицидтің пікірінше, оның

материалдық жағдайына қатысы бар барлық адамдарға деген өшпенділік, отбасының қаржылық жағдайына ұят сезімі және т. б. кіруі мүмкін.

Қоғамдағы суицид деңгейіне әсер ететін әлеуметтік-демографиялық себептерге мыналар жатады:

1) отбасылық-тұрмыстық жанжалдар. Криминологиялық зерттеулерге сәйкес, ерте балалық шақта қатыгездік пен зорлық-зомбылықты бастан кешірген адамдар; ата-анасы ажырасқан; бала кезіндегі тәрбиесі қараусыз қалған, басқаларға қарағанда жиі өсіп, қылмыскерлерге айналады және өз-өзіне қол жұмсау қаупінің артуы². Туыстарының назары мен қамқорлығының болмауы көбінесе үшінші тұлғаларды, соның ішінде Интернетте іздеуге әкелуі мүмкін, олар жасөспірім сияқты көрінеді, оларды тыңдайды және түсінеді;

2) Қоршаған орта факторлары, оған кіреді:

- ұжымда әлеуметтік оқшаулау, иеліктен шығару, қабылдамау;

- мектептегі (колледждегі, институттағы), жұмыстағы проблемалар (буллинг, ауыр және ұзаққа созылған қақтығыстар және т. б.);

- маңызды қарым-қатынастың жоғалуы (жұптың ыдырауы, жақын досымен жанжал, жақын адамның қайтыс болуы);

- дәстүрлі емес жыныстық бағдар туралы тәжірибе (оны мойындаудан қорқу), аутизм (адамның жыныстық бағдары немесе гендерлік сәйкестігі туралы Жеке ақпаратты оның қалауы мен келісіміне қарсы жария ету). Өз-өзіне қол жұмсау қаупі гетеросексуалдарға қарағанда екі-алты есе көп суицид жасайтын гомосексуалдарға ие болады[2].

Адамгершілік-дүниетанымдық себептер. Суицид деңгейі идеологиялық дағдарыстар жылдарында өсуде. Өзіңіз білетіндей, суицид-бұл өмірдің болмауының немесе жоғалуының саласы. Криминологиялық талдау көрсеткендей, қазіргі адам үлкен таңдау еркіндігінің елесін жасаған кезде, шын мәнінде, қоршаған әлемге тәуелді бола бастады. Бұл жағдайда бүкіл қоғамның көзқарасын қарастырудың қажеті жоқ, кез-келген әлеуметтік топтың (мысалы, жасөспірімдер) пікірі жеткілікті [3]. Сонымен қатар, бұл тұрақты емес, уақытша болуы мүмкін, өйткені оны бүгінде байқауға болады: өлім топтары кәметке толмағандардың назарын аударады, олар қосылғаннан кейін өз-өзіне қол жұмсау туралы пікір өзгереді.

Бұқаралық мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары қоғамға өмірдегі сәттіліктің белгілі бір стандартын жүктейді, оның сәйкессіздігін адам трагедия ретінде қабылдайды. Бұл әсіресе кәметке толмағандардың психикасына зиянды әсер етеді. Мамандардың пікірінше, "Вертер эффектісі" сияқты әлеуметтік құбылыс (өзіне-өзі қол жұмсаудың жаппай толқыны) ерекше қауіп төндіреді. Бірқатар авторлар өлім топтарының пайда болуын Рената Паленкова-Камболинаның өзін-өзі өлтіруімен байланыстырады (Уссурийск қаласының 1 курс студенттері). Қыз "ВКонтакте" әлеуметтік желісіндегі парақшасында қайтыс болуынан бірнеше сағат бұрын оны білетіндердің барлығымен қоштасады. Бұл өлімді интернетте кеңінен жариялау кәметке толмаған адамның қысқа мерзімде әлеуметтік желілердің "жұлдызына" және рөлдік үлгіге айналуына әкелді. Қыздың өзіне-өзі қол жұмсау нәтижесінде әйгілі болғанына назар аудару кездейсоқ емес, мұнда еліктеудің және назар аударудың психологиялық құбылысы маңызды. Балалар психологтарының пікірінше, тек 10% жағдайда суицидтік мінез – құлық өзін-өзі өлтіруді мақсат етеді, 90% - бұл назар аудару². Бұл қайғылы оқиғаның құқық қорғау органдарымен суицидтік қауымдастықтармен нақты байланысы орнатылмағанына қарамастан, жасөспірімдердің суицидтер санының өсуі дәл 2015-2016 жж.кезеңіне келеді, бұл қазіргі қоғамдағы құбылыстың әсерін растайды [4].

В.А.Лелеков пен Е.В.Кошелеваның кәметке толмағандардың девиантты мінез-құлқының мәселелерін зерттеуде кеңес дәуірінен айырмашылығы жасөспірімнің жеке басының әлеуметтік-позитивті әлеуметтенуінде, ең алдымен, кәметке толмағандардың девиантты мінез-құлқының негізгі мәселелерін шешуде маңызы аз болатын отбасы,

мектеп, жұмыс тобы және т. б. сияқты қоғамдық институттар ерекше назар аударуға лайық деген пікірімен келісу керек. сұрақ-өмірге дұрыс көзқарас қалыптастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Волконская Е.А. Предупреждение доведения до самоубийства: уголовно-правовой и криминологический аспекты: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Рязань, 2011. – 24 с.
2. Сабитова Ш.А. Международно-правовая защита прав детей // Вестник КазНПУ им. Абая, Серия «Международная жизнь и политика» № 3 (46), 2016. – С.60.
3. Борчашвили И.Ш., Жуманиязов М.А. Преступления против жизни: Монография. – Астана: Институт законодательства, 2009. – 428 с.
4. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / ред. И. Ш. Борчашвили. Алматы: Жетіжарғы, 2007. – 992 с.

ӘӨЖ 37.01

ЖЕТКІНШЕКТЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДАЛДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ПСИХОПАТОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Бактыбаева Кулизат Сагынғалиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Сманова Улданай Калдыбаевна – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы

Қадірова Еркеназ Болатбекқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы

Рзатай Айнұр Қуатқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аннотация: Мақалада авторлар жасөспірімдер арасындағы суицидалды мінез-құлықтың психопатологиялық аспектілерін қарастырған, жеткіншектердің өзіне қол жұмсауына тән сипаттарды, белгілерді, суицидке барудың себеп-салдарын, сонымен қатар аталған проблема бойынша түрлі ғалымдардың еңбектерін талдаған.

Кілт сөздер: суицид, жеткіншек жас, мінез-құлық, психикалық жарақаттар, деструктивті мінез-құлық, өзіне-өзі қол жұмсау.

Аннотация: В статье авторы рассмотрели психопатологические аспекты суицидального поведения подростков, проанализировали характерные черты, симптомы, причины и последствия суицидального поведения, а также работы различных ученых по данной проблеме.

Ключевые слова: суицид, подростковый возраст, поведение, психические травмы, деструктивное поведение, самоубийство.

Abstract: In the article, the authors considered the psychopathological aspects of suicidal behavior among adolescents, analyzed the characteristics, symptoms, causes and consequences of suicide in adolescents, as well as the works of various scientists on this problem.

Keywords: suicide, adolescent age, behavior, mental injuries, destructive behavior, suicide.

Суицид проблемасы әлемдік ауқымда жетекші орынға ие болғандықтан, кәмелетке толмағандардың өзіне-өзі қол жұмсауының алдын алу кешенді, жүйелі және пәнаралық көзқарас жағдайында мүмкін екені анық. Осыған байланысты ҚР-да бірқатар жобалар мен бағдарламалар іске асырылып жатсада, ҚР Бас прокуратурасының мәліметінше,

жасөспірімдер суицидінің өсу қарқыны байқалады. Бұның себебі: мамандарда суицидке бейім жасөспірімдердің психологиялық бейінін құру дағдыларының, оларда жасөспірімдердің өмір салтының, мотивациясының, құндылықтарының өзгерту дағдыларының болмауы. Сондықтан, осы мәселенің өзектілігі, жоғары әлеуметтік маңыздылығы жоба тақырыбын анықтауға мүмкіндік берді. Оның идеясы синергетикалық әсерді және тиімді нәтижелерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін алдын алу-түзету жұмысын жүзеге асырылудағы өзара байланысты және өзара толықтыратын психологиялық-педагогикалық әсер тигізетін жүйені әзірлеу [1, 27 б.].

Баланың терең сезімдерін жаралайтын жеккөрушілік, агрессия, дөрекілік, әділетсіздік ахуалында балалардың суицидалды мінез - құлқының қауіптілігі өте жоғары.

Балалардың өзіне-өзі қол жұмсауы өлуге талпынумен емес, олардың ауыр отбасылық жағдайлардан құтылу және қорқыныш жиі байланысты болады. Балалар арасында өзіне-өзі қол жұмсаудың 92 % - тен астамына мектеп пен отбасы термелеген.

Максимализм рухындағы біржақты дұрыс емес тәрбие беру, әсіресе балаларда ата-аналары оларды жақсы көреді деген сезім болмаған жағдайларда, өзіне-өзі қол жұмсаудың жоғары тәуекелінің себебі болуы мүмкін. Ата-анасы немесе қоршаған ортасындағылар берген тәрбиеде кінәлау сезімі жеткіншекті өзіне қол жұмсауға алып келуі мүмкін, бала өзін басқалардан төмен бағалайды, өзін «жаман» деп санайды, өзін-өзі құрметтеу сезімі жоқ.

Көптеген жағдайларда маскүнемдікке немесе аддиктивті мінез-құлықтың басқа формаларына шалдыққан әкелердің (сирек жағдайда аналардың) балаларында суицидалды мінез-құлық дамиды. Бұл мәселені жеңіл түрде қарастырудың қажеті жоқ, мысалы, ішімдікке салынған әкесі ішуді доғарса жағдай түзеледі деп ойлау. Бұл жерде басты мәселе – әкесінің аддиктивтік мінез-құлқын ұмытуға болмайды, ол аддиктивті болып қалып, өзінің мазмұнын өзгертуі мүмкін, ал балаларға деген нағыз эмоциялардың болмауы да мүмкін. Балалардың өзіне-өзі қол жұмсауының себебі – балаларға формалды, жансыз қарым-қатынас кезінде мектепте алған психикалық жарақаттар, жоғары талап қою арқылы тәрбиелеу мүмкін екенін атап өткен жөн. Суицидтің пайда болу себептері, алғышарттары және шарттары.

Суицидке барудың жалпы себептерінің бірі – жедел психологиялық жарақаттаушы жағдайлардың тигізген әсерінен болатын әлеуметтік немесе психологиялық дезапатация, тұлғаның жақын адамдарымен өзара әрекет жасауының бұзылуы болып табылады. Бірақ боз балалар үшін бұл көп жағдайды бұзушылыққа жатқызуға болмайды, жақындарымен, жанұясымен қарым-қатынастың бұзылуы.

«Суицид арқылы адам өз жағдайын өзгерткісі келеді деп есептеледі: адамтөзгісіз уайымдардан, травмалық жағдайлардан арылу, өкіні пен аяу сезімдерді тудыру, көмек күту, өз мәселелеріне назар аударту.

Суицидтік мінез-құлық өзіне зиян келтірген адамнан кек алу сезімімен де сипатталатын жәйттар жиі кездеседі, өзіне қол жұмасау арқылы ол ренжіткен адамдар «кейін өкінеді» және мақсатына жетудегі қасарысу белгілерін көруге болады. Көбінесе бұл ашулану әрекеті, суицидке баратын адам менің әрі қарай өмір сүруге күшім жоқ және ендігі жағдайға әсер ете алмаймын, ештеңе өзгерте алмаймын деп ойлайды.

Өзін-өзі бұзатын мінез-құлық пен суицидтің алғышарттары - апатия, өз болашағына деген сенімсіздік, психикалық жарақат салдарынан шығармашылық және өмірлік белсенділіктің төмендеуі.

Жеткіншектерде суицидалды мінез-құлық өмірлік тәжірибенің болмауымен және өмірлік бағдарды анықтай алмауымен түсіндіріледі. Бұл себептерден басқа жеткіншектер суицидті тәуекелін едәуір арттыратын факторлар бар:

1. Жақын айналасындағы сүйікті адамнан айырылу немесе махаббат сезімін тәкаппарлықпен қабылдамау.
2. Намыстың тапталу сезімі.
3. Әбден зорығу.

4. Алкогольдік немесе есірткілік мас болу.

5. Уытқұмарлық және нашақорлық.

6. Өзін суицид жасаған беделді адамға теңеу. Адам өзінің мінез-құлқын бақылай алмайтын жедел агрессия, қорқыныш түріндегі фрустрация немесе аффект жағдайы.

Суицидалды мінез-құлықтың себептерін анықтау үшін оған алып келетін нақты мән-жайлар туралы айтуға мүмкіндік беретін олардың себептері мен сылтаулары маңызды болып табылады. Өкінішке орай, мәліметтердің жетіспеушілігінен себептер мен сылтауларды әрқашан да анықтау мүмкін емес.

Психожарақаттаушы жағдайдың болуы – өзіне-өзі қол жұмсау үшін жеткіліксіз шарт екенін атап өткен жөн. Екінші құрамдас бөлік – өзіне өзі қол жұмсаушының жеке ерекшеліктері. Өмірлік проблемаларға барабар жауап беруге мүмкіндік бермейтін және өзіне-өзі қол жұмсауға итермелейтін тұлғаның бірқатар ерекшеліктері анықталады.

Оларға қажеттіліктер мен қалаулардың шиеленісі, оларды қанағаттандыру жолдарын таба алмау, қиын жағдайлардан шығу амалдарын іздеуден бас тарту, өзін-өзі бақылаудың төмен деңгейі, жүйке-психикалық шиеленісті әлсірете алмау, эмоциялық тұрақсыздық, импульсивтілік, жоғары иланғыштық, ымырасыздық және өмірлік тәжірибенің болмауы жатқызылады.

Жеткіншектерде өзіне-өзі қол жұмсау мынадай акцентуацияларда жиі кездеседі: истероидты (долылық), сензитивті (жүрексіздік), эмоционалды-лабильді, астениялық. Жеткіншектің агрессивтілігінің жоғары деңгейі үдеткіш фактор болып табылады.

Парасуицид. 19 жасқа дейінгі жастағы суицидке баратындардың басқа жас топтарымен салыстырғандағы үлесі 4,2% құрайды. Бірақ, жасөспірімдердің парасуицидалды мінез-құлықтары басым: өлім туралы ақпараттарды жиі қарау, тындау, суицид туралы жиі ойлар, буллинг - демонстративті суицидалды қылықтар. Көп жағдайда жасөспірімдердің әрекеттері өзін-өзі құлдырату емес, керісінше нашар тұлғааралық қарым-қатыснатарды қалпына келтіру. Суицид жасауға ниеті бар бала мен жасөспірімдерге қиын әлеуметтік орта тән: дисфункционалды отбасы, жалғыздық пен қараусыз қалу, ересек адамдардан қолдаудың болмауы. Өз-өзіне қол жұмсаудың себептері әдетте: мектептегі үлгермеушілік, нашар баға алу, ересектерге деген реніш сезімі және әділетсіз қарым-қатынас тәжірибесі.

Суицидтік дайындық психожарақаттаушы факторларға төзімділіктің төмендеуіне, агрессивтіліктің өсуіне, мінез-құлықтық регреске (күрделі жағдайларды шешу қабілетсіздігі анықталады), төзімділіктің төмендеуіне ықпал ететін өте ұзақ психожарақаттаушы уайымдар аясында туындайды.

Балалардың өсуицидке баруының психологиялық тұрғыдағы мағынасы – көмек қажеттілігі туралы айқайлап, өзінің қайғысына айналасындағы ересек адамдардың назарын аудартуға ұмтылу. Шын мәнінде нақты өлу ниеті жоқ, өлім туралы түсінік айқын емес, инфантильді. Өлім – бұл қиындықтардан шығу, демалу, мүлдем басқа әлемге ену тәсілі ретінде көрінеді, сондай-ақ ол ренжіткіштерді жазалау құралы ретінде көрінеді.

Жеткіншектің суицидке баруының себептері:

1. Суицид алдын жанұясында, сыныпта, мектепте анағұрлым маңызды, ауыр емес қақтығыстар орын алады.

2. Ұрыс-керістер және жағдайлардың шиеленісуі, туындаған мәселелердің шешімі жоқ ретінде қабылдау.

3. Суицидке баруды романтикалық батырлық деп түсіну: айналасындағыларға өзінің батылдығын көрсету, екіншісі бірін жасай алмайтын табандылық, ержүрек шешім деп ойлау.

4. Суицидке бару - бұл демонстрация, оо арқылы «көпшіліктің назарын аудару» белгілері бар.

5. Суицидке баруда қызбалықпен, аффективті жағдайларда жасалады, онда өзіне қол жұмсаудың алдын ала ойластырылған жоспары болмайды, суицидтің орны мен уақытын саралау жасалмайды.

6. Кей жағдайларда суицид жасау құралдарын епсіз таңдау (2-3 қабаттан секіру, уыттылығы аз заттар, жұқа жіп және т.б.).

Жасөспірімнің суицидалды талпыныс ықтималдығын арттыратын белгілер:

1. Ұйқының бұзылуы, тәбеттің жоғалуы, апатия.

2. Оқшаулануға және шеттелуге бейімділік.

3. Жақындарынан, достарынан айырылу, бақытсыз махаббат.

4. Мектепте, сыныпта немесе жанұясындағы ауыр жанжалдар.

5. Үйден қашып кету.

6. Баланың сырт келбеті, жүріс-тұрысы мен мінез-құлығында едәуір өзгерістер.

7. Алкоголь, есірткі пайдалану.

8. Өлім туралы әңгіме тыңдау, суицид туралы жазбалар, әсіресе, өзіне байланысты қатыгездік белгілері бар қара түсті суреттер.

9. Діни, тылсым немесе философиялық сипаттағы әдебиеттер оқуға қызығу, өмірдің мәні, құндылығы туралы ойлар.

10. Сенімсіздік, үмітсіздік, мазасыздық сезімдер, көңіл-күйдің болмауы, орынсыз, себепсіз жылау.

11. Өзі жақсы көретін істерге қызығушылық жоғалту.

12. Қандай да бір топтың немесе діни сектаның мүшесі болу.

13. Қару-жарақ, уландырғыш заттар, психотропты дәрілердің еркін қол жетімділікте болуы.

14. Құмарлық ойындармен әуестену.

Суицидалды мінез-құлықтың көрініс табуын болжауға мүмкіндік беретін құралдардың бірі – аутодеструктивті мінез-құлық паттерлерін анықтау болып табылады.

Жеткіншектер жасына тән аутодеструктивті мінез-құлық паттерлерінің ерекшелігінде мінез-құлық реакцияларының екі түрін ажыратады: өзін-өзі құлдырататын және өзін-өзі зақымдайтын мінез-құлық.

Көптеген авторлар өзін-өзі құлдырататын және өзін-өзі зақымдайтын мінез-құлықты теңестіріп және іс жүзінде олардың арасында теңдік белгісін қойғанымен мінез-құлықтың осы түрлерінің арасында айтарлықтай айырмашылық бар [2].

Өз мазмұны бойынша суицидалды салаға жанасатын бұл белсенділік суицидалды болып табылмайды.

Өзін-өзі зақымдайтын мінез-құлық – өз денесіне қасақана зиян келтірумен байланысты, бірақ өмірді тоқтатқысы келмейтін мінез-құлық. А.А.Зайченко бірінші кезекте денеге төмендегі жолдармен зиян келтірумен байланысты мінез-құлық реакцияларын атап өтеді.

Өзін-өзі құлдырататын және өзін-өзі зақымдайтын мінез-құлықтың айтарлықтай айырмашылықтарына қарамастан, екеуі де аутодеструктивті паттернмен байланысты.

Аутодеструктивті мінез-құлықтың негізгі теориялық тәсілдерін қарастырған кезде Ц.П.Короленко, Т.А.Донскихтің жіктемелерін атап өтуге болады. Авторлар мінез-құлық ауытқуларын талдай келе, екі үлкен топқа бөлген: стандартты емес және деструктивті мінез-құлық.

Стандартты емес мінез-құлық жаңа ойлаудың немесе идеялардың стереотиптерінен, сондай-ақ әлеуметтік мінез-құлықтан (мысалы, блогерлердің, инноваторлардың қызметі) асып түсетін әрекет түрлерімен сипатталады.

Деструктивті мінез-құлықтың екі түрі бар:

Біріншісі - әлеуметтік нормаларды бұзуға бағытталған сыртқы деструктивті мінез-құлық.

Екіншісі - тұлғаның ыдырауына, оның регрессиясына бағытталған ішкі деструктивті мінез-құлық. Жою бағыты басым мақсатқа байланысты. Ішкі деструктивті мінез-құлық тобында суицидтік, конформистік (бітімгершілік), нарциссистік, фанатикалық және аутистік мінез-құлық арасындағы айырмашылық бар. Өзін-өзі бұзатын (өзін-өзі бұзатын) мінез-құлық медициналық, психологиялық және әлеуметтік нормалардан ауытқып, жеке

тұлғаның тұтастығы мен дамуына қауіп төндіретін мінез-құлық ретінде белгіленеді [3,78б.].

Суицидалды мінез-құлық: өз еркімен өмірден кетуге бағытталған саналы әрекеттер.

Суицидалды эквиваленттер және аутодеструктивті мінез-құлық: саналы емес әрекеттер (кейде әдейі жасалатын қылықтар), бұлардың мақсаты өз еркімен өмірден кету емес, бірақ өзін-өзі физикалық (психикалық) құлдыратуға немесе өзін-өзі жоюға алып келеді.

Суицидалды емес аутоагрессивті мінез-құлық: өзін-өзі зақымдаудың (өзін-өзі улаудың) әртүрлі формалары, олардың мақсаты өз еркімен өмірімен қоштасу (немесе әдейі өмірге қауіпті емес) болып табылмайды [4, 44б.].

П.И. Сидоров, А.В.Парняков «Клиникалық психологияға кіріспе» жұмысында мінез-құлықтың осы түрлерін тікелей емес суицид деп атайды, оның белгілері – өлім бағытындағы өз іс-әрекеттерін толық түсінбеуі, суицидалды тенденцияны жоққа шығару болып табылады [5, 112 б.].

Деструктивті мінез-құлықтың барлық аталған түрлері өмір сапасының нашарлауына, өзінің мінез-құлқына деген сыншылықтың төмендеуіне, когнитивті бұрмалауға (болып жатқан жағдайды қабылдау мен түсіну), өзін-өзі бағалау мен эмоциялық бұзылулардың төмендеуіне алып келеді.

О.О.Андронникованың пікірінше, жоғарыда аталған мінез-құлықтың түрлерін жеке тұлғаның өзіне зиян келтірудің негізгі белгісі бойынша виктимді мінез-құлыққа біріктіруге болады, алайда, өмірдің аяқтау бағытындағы әрекеттерді түсінумен байланысты суицидалды мінез-құлықты ерекше санатқа жатқызған жөн [6, 15б.].

Суицидалды мінез-құлық деп өзін өмірінен айыру туралы түсініктермен бағытталатын психикалық актілердің кез келген ішкі және сыртқы түрлері аталады.

Акцентуацияның эпилептоидтік типі өзіне-өзі қол жұмсау тәуекелін алдын ала анықтайды. Шынайы суицидтер эпилептоидты есалаңдарда кездеседі. Акцентуациялар кезінде суицидалды мінез-құлықтың демонстрациялық формасы тән. Оның себебі – өз мақсаттарына қол жеткізе отырып, ренжіткен адамға зиян келтіру, біреуді қорқыту. Бірақ формасы бойынша демонстративтік ниеттер эпилептоидтардың қатты аффектілеу кезінде бақыланбайтын және қайғылы болуы мүмкін.

Эпилептоидтардың аффективті реакциялары көбінесе агрессивті болады, егер жеткіншек жалғыз қалса, амалсыз жағдайда агрессия өз-өзіне бағытталуы мүмкін. Эпилептоидтардың мазохистік тенденцияларының көрінісі ретінде жанатын заттармен өзін-өзі зақымдаулар, тіліктер тән.

Истероидтық мінездің басты ерекшелігі – демонстративтік болып табылады, ол акцентуацияның осы типті жеткіншектердің суицидалды бопсалауға бейімділігін негіздейді. Жеткіншек айналасындағыларға барынша әсер етуге, аяныш сезімін тудыруға немесе қорқытуға тырысады, бірақ ең бастысы – өзіне назар аударту, қалағанына жету.

Өзіне-өзі қол жұмсаудың демонстративтілігі жазатайым оқиғаға байланысты шынында да өзіне-өзі қол жұмсауға ұшырауы мүмкін. Ерекшеленуді қалау күш салуды немесе қылықтың салдарын дұрыс емес есептеуге алып келеді.

Акцентуациялардың тұрақсыз типі кезінде мінез-құлықты ұйымдастырудағы ерік саласының әлсіздігі және жасөспірімнің гедонистік бағыты тән болып табылады. Өзіне-өзі қол жұмсау қаупі жоқ.

А.Е.Личконың айтуынша, мінез типтері суицидалды мінез-құлықтың түрлеріне қарай бөлінеді. Өз-өзіне қол жұмсаудың демонстрациялық мінез-құлқына тән истероидты, истероидты -тұрақсыз және гипертимді- истероидты тип (50%), 32% эпилептоидты және эпилептоидты- истероидты типтегі жасөспірімдер басым болды. 18% - ы барлық басқа типтегі жасөспірімдер болды, демонстрациялық типте шизоид, циклоид және сезімтал тұлғалар мүлдем жоқ. Суицидтік мінез-құлықтың аффективті түрінде негізгі топқа лабильді және лабильді - истероидті типтегі жасөспірімдер кірді (37%), истероидті типтің басқа нұсқалары -23%, сезімтал және конформды тұрақсыз типтер - 18% және тек 4% -

эпилептоидты сипаттағы балалар құрады. Шын мәнінде суицид жасау сензитивті (63 %) және циклоидты (25 %) типтегі адамдарға тән екен. Шизоидты типті балалар суицидалды мінез-құлықтың өте төмен айқындылығы тән.

Суицидалды мінез-құлықты детерминациялаудың екінші компоненті – еріктік бұзылыстар. Ерік – қызметті таңдау және оны жүзеге асыру үшін қажетті ішкі күш-жігердің орын алуы. Еріктік мінез-құлықты пайдалану арқылы, адам өмірінде кездесетін барлық қажеттіліктерді, импульсивті ниеттерді жеңіп шыға алады. Еріктікке «мен қалаймын», «тиіспін», «менің жасауым қажет» деген ойлар мен іс-әрекет мақсатының құндылығын ұғыну тән. Еріктік мінез-құлыққа уәждер күресімен (таңдау актісі) және оны жүзеге асырумен қатар жүретін шешім қабылдау кіреді.

Ерік бұзылыстары – психопатологиялық феномендердің үлкен тобы. Олар қызметке қабілеттіліктің бұзылуымен, патологиялық, бұрмаланған қажеттіліктермен, түпкі нәтижелер туралы түсініктің бұзылуымен, қызметті бақылаудың бұзылуымен, санада үдерістердің проекциялануының бұзылуымен сипатталады.

Еріктік бұзылулар әртүрлі патологиялық күйлерде, әдетте клиникалық көріністің көптеген элементтерінің бірі бола отырып, байқалады.

Авторлардың көпшілігінің ойынша, суицид әрекетке баруға әсер етуде ең жиі кездесетін фактор – депрессия болып табылады. Сөздікте: «Депрессия (латынның "deprimo" сөзінен шыққан -"басу" дегенді білдіреді) – бұл ең көп таралған психикалық бұзылыс, онда адамның өмірге деген қызығушылығы жоғалады, өзін-өзі бағалау мен еңбекке қабілеттілігі төмендейді, төмен көңіл-күй, депрессия және өзін-өзі кінәлау сезімі басым болады».

Жалпы кез келген адам басынан түрлі ауыр, қиын эмоциялар мен уайымдарды – мазасыздық, қамығу, жабырқау, мұңаю, зарығуды бастан кешеді. Мұндай жағдайларда белсенділік, мотивация, ерік-жігер белсенділігі қатты төмендейді. Адам өзінің немесе жақын адамдарының өмірінде болған түрлі келеңсіз, негативті, жағымсыз, ауыр жағдайлар үшін өзінің жауапты екендігі туралы ойлайды. Өткен оқиғалар үшін кінә сезімі және өмірлік қиындықтардың алдында дәрменсіздік сезімі келешектің жоқтығы сезіммен үйлеседі. Өзіндік бағалау қатты төмендейді. Уақытты қабылдау өзгереді, уақыт жылжымайтындай болып көрінеді. Бұндай депрессивті жағдайда бәсеңдеу, сары уайымға салыну, қапа болу, жабырқау, тез шаршауды байқауға болады; бұл жұмысқа қабілеттілікті күрт төмендеуіне әкеледі. Депрессияның ауыр ұзақ жағдайларында өзіне-өзі қол жұмсау талпыныстары ықтимал.

Аффективті синдромдардың клиникалық ерекшеліктеріне сәйкес депрессияның негізгі түрлері анықталды:

Қарапайым – меланхоликтік, мазасыздық, апатикалық. Күрделі – беймазалық, сандырақтық депрессия.

Депрессияның классикалық белгілері арасында: қиялданып қамығу сезімі, бастапқы кінә сезімі, суицидалды көріністер, тәуліктік ырғақтың бұзылуы.

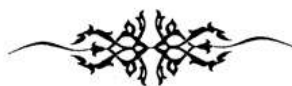
Депрессиялық үлгінің құрылымына көбінесе суицидтік ойлар кіреді-өмір сүру туралы белгісіз идеялармен өлуге деген ұмтылыс, өлімге әкелетін апатқа деген ұмтылыс немесе өз-өзіне қол жұмсауға деген ұмтылыс. Бұл көріністер иллюзия немесе өз-өзіне қол жұмсауға деген ұмтылыстың, табанды ұмтылыстың сипатына ие болуы мүмкін. (суицид).

Сондықтан жасөспірім кезіндегі суицид көбінесе өзін-өзі бұзатын мінез-құлық үлгілерінің болуымен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Корнетов А.Н., Шелехов И., Каштанова Т.В.Толстолес Е.С. Суицидология: учебное пособие. Т.: СГМУ. 2011. 27 б.

2. Вроно Е.М. Смерть как выход из тупика? // Воспитание школьников. – 2009. – № 5. 41-46б.
3. Короленко Ц.П., Донских Т.А. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире. М.: 2010. 78 б.
4. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А. Диагностика суицидального поведения: Методические рекомендации. М., 1999. 29-32 б.
5. Морозова Л.Б., Поварова В.Н. Исследование виктимной деформации личности и девиантного поведения среди подростков общеобразовательной школы // Интернет-журнал «Мир науки», 2018 №4. 15.б.
6. Ускенбаева Д.А. Жасөспірімдердің аутоагрессивтік мінез құлқы. Тараз. 2018. 35б.
7. Болеев Т.К. Формирование готовности учителя к деятельности по профилактике аутоагрессии учащихся: дисс. на соиск. степ. доктора педагогических наук : 13.00.08, 19.00.10.- Тараз, 2004. 24 б.
8. Бактыбаева К.С. Психолого-педагогическое сопровождение подростков группы риска: автореф. дисс. на соиск. степ. Кандидата педагогических наук: 13.00.01- Алматы, 2008. 15, 16 б.

МРНТИ 06.73.55

УДК 336.71

БАНКОВСКИЙ МОНИТОРИНГ - КАК ОДИН ИЗ МЕТОДОВ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ

Есильбаева Ж.Е.

Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати

Аннотация. В статье рассматриваются методы управления финансовыми рисками. Коэффициенты зависимости от межбанковского рынка оценивают обеспеченность банка заемными межбанковскими источниками ресурсов, структуру банковских обязательств, отношение межбанковских требований к межбанковским обязательствам. Также рассматривается оценка финансового состояния контрагента коммерческого банка как метод управления финансовыми рисками.

Ключевые слова. Финансовые риски, межбанковские операции, коммерческий банк, коэффициенты ликвидности

В качестве субъектов межбанковских операций выступают Национальный Банк РК. При проведении коммерческими банками операций с Национальным Банком РК финансовых рисков не возникает, так как размещение депозитов или заимствование средств на проводимых ломбардных аукционах происходит под залог пакета ценных бумаг. Операции с иностранными и казахстанскими кредитными институтами на межбанковском финансовом рынке имеют повышенный риск, так как осуществляются на беззалоговой основе путем заключения взаимных

соглашений, регламентирующих формы межбанковских сделок, порядок и сроки проведения операции, способы урегулирования споров.

При осуществлении активных межбанковских операций банк оценивает вероятность получения прибыли или регулирует избыточную ликвидность, принимая на себя все основные виды финансовых рисков, в том числе кредитный и рыночный.

1. Лимитирование.

Для управления финансовыми рисками при размещении денежных активов контрагенты межбанковского финансового рынка используют в качестве основного метода ограничения принятых обязательств, т.е. лимитирование. Под лимитом понимается максимальная величина требований к банку-контрагенту по каждому виду проводимых операций.

В настоящее время разработаны некоторые новые подходы к формированию лимитов. За основу классификации лимитов принимается вид финансового риска. При этом лимитированию подлежат объем, потери, сроки и доходность операции.

При проведении межбанковских операций возможно использование трех видов лимитирования:

- 1) лимит на контрагента;
- 2) лимит на инструменты;
- 3) лимит уровня ответственности.

Лимит на контрагента предполагает операционный или позиционный лимит, который ограничивает суммарный объем осуществляемых контрагентом операций, и лимит на расчеты, ограничивающий суммарный объем платежей контрагента по всем операциям в течение одного операционного дня.

Лимит на инструменты означает ограничение количества сделок по размещению средств на межбанковском рынке, операциям Forex, операциям с драгоценными металлами, ценными бумагами, акциями и лимитирование остатков средств на счетах Ностро. Кроме того, устанавливается допустимый объем того или иного инструмента в портфеле (лимит концентрации и структурный лимит), срочность инструмента и лимиты потерь.

Лимит уровня потребности включает лимит ответственности сотрудника, лимит ответственности подразделения, лимит ответственности уполномоченного лица.

В качестве одного из методов управления финансовыми рисками используется система банковского мониторинга, в основу которой положена комплексная оценка коммерческого банка. Система банковского мониторинга предполагает:

1) формирование оценочной системы, определяющей выбор предпочтений при проведении комплексных сравнительных оценок кредитных организаций. Оценочная система включает следующие критерии:

- характеристика объекта оценивания (надежность, деловая активность деловая репутация, прибыльность, финансовое состояние):

- разработка шкалы оценивания объекта по каждому из критериев;
- принцип выбора для определения итоговой оценки или формирования совокупности однородных кластеров (классов сходства).

2) применение в качестве методики расчета бухгалтерской или экспертной оценки;

3) выбор способа представления результатов исследования (в форме единого рейтинга, ранжирующего все объекты по комплексному показателю сравнения, либо разработка категорий (классов, групп, сегментов), внутри которых осуществляется группировка данных);

4) определение итогового критерия оценивания и основных показателей сравнения. Модель оценки должна включать информативные показатели, характеризующие деятельность коммерческого банка, а именно:

- абсолютные показатели;
- относительные показатели, или финансовые коэффициенты;
- динамические показатели характеризующие тенденции изменения основных показателей деятельности банка во времени;
- качественные показатели отражающие неколичественные параметры банка (репутацию, опыт, возможность государе государственной поддержки).

Оценка финансового состояния контрагента

Оценка финансового состояния контрагента коммерческого банка как метод управления финансовыми рисками включает:

- рейтинговую оценку, которая предполагает анализ данных, полученных с использованием экспертного метода либо на основе

- системы коэффициентного анализа однородных групп, используемые для определения эффективности соотношения между агрегированными статьями банковской отчетности (например, систем коэффициентного анализа, применяемая Центральным банком Германии, BAKred Information System (BAKIS));

- системы комплексной оценки финансового риска, применяемые для получения детальной и всесторонней информации о финансовом положении коммерческого банка в разрезе анализа деятельности всех его крупных бизнес-подразделений;

- экономико-математические модели, направленные на оценку состояния банка в будущем и позволяющие генерировать ранние предупреждения об ухудшении финансового состояния до того момента, когда оно становится критическим.

Банковский сектор ведущих западных стран отличается от казахстанского более длительным периодом развития и отлаженной системой регулирования, что сказывается на емкости финансового рынка и его ликвидности. Эти различия позволяют западным банкам удлинять сроки активных операций при одновременном снижении их рискованности. Широко распространенная секьюритизация активов способствует тому, что наиболее неподвижная и большая по объему часть баланса банка (кредитный портфель) приобретает дополнительную ликвидность.

В развитой банковской системе основным источником покрытия издержек и убытков банка является его капитал, основной прирост которого происходит за счет полученной прибыли, а не за счет источников. Также не подлежат сравнению срочность кредитного портфеля и величина активов.

В связи с этим казахстанские коммерческие банки вынуждены разрабатывать собственные методики оценки финансового состояния партнеров, которые они, однако, не делают достоянием конкурентов.

В основу комплексной оценки положена методика оценки финансового состояния банка-контрагента и расчета уровня риска, определения размера лимита на межбанковские операции и экономического резерва для покрытия финансовых рисков банка на межбанковском финансовом рынке. Методика предусматривает проведение количественной и качественной оценок финансового риска банка, обусловленного совершением операций с банками-контрагентами.

Количественная оценка риска реализуется через расчет лимита принятия денежных обязательств банка-партнера. Качественная оценка предполагает определение группы риска по продуктам, предоставляемым контрагенту в рамках данного лимита. Цель методики сводится к определению и принятию финансового риска путем установления лимита по межбанковским операциям; осуществлению ежемесячного мониторинга контроля действующих лимитов, составлению рейтинга банков-контрагентов и выработке предложений для различных подразделений банка при проведении взаимных межбанковских операций.

Комплексная оценка банка и определение размера лимита по межбанковским операциям осуществляется поэтапно:

- формирование укрупненного баланса банка, позволяющего на основе группировки балансовых счетов в разделы оценить качество активов, общие направления активно-пассивных операций, выявить их динамику;
- определение чистой структуры активов и пассивов, в результате чего выявляются банки нетто-кредиторы и нетто-заемщики, рассчитывается величина собственного оборотного капитала, которая определяет размер лимита принятия межбанковских обязательств;
- расчет величины чистого капитала банка для оценки рыночной стоимости активов, используемой для корректировки размера лимита;
- при оценке рискованности активов банка применяются методы экономико-статистического моделирования, экстраполяции и экспертной оценки; используются данные статистических и аналитических исследований по ценам на недвижимость (при оценке основных средств), состоянию показателей фондового рынка (при определении степени риска ПО ценным бумагам); учитывается положительная кредит история банков-партнеров и субъективное мнение экспертов-аналитиков;
- количественная оценка размера лимита или риска принятия денежных обязательств банка-контрагента.

Расчетный лимит на банк-партнер определяется как часть (от 10 до 30%) средней за период (год, 6 месяцев и 3 месяца) величины собственного оборотного капитала. Установление лимита в максимальном объеме возможно только для банков первой группы риска из пяти возможных. Для банков, чьи денежные обязательства попадают в другую группу, фактический размер лимита может достигать 50—70% от расчетного, а при наличии отрицательной величины чистого капитала, превышающей собственный оборотный капитал банка, вводится стоп-показатель, запрещающий установление лимита риска.

Для идентификации уровня кредитного риска межбанковское обязательство оценивается по таким группам факторов, как финансовое положение банка-контрагента, наличие обеспечения, дополнительные объективные и субъективные факторы, оценка аналитического подразделения. Группы факторов имеют свой собственный вес, определяющий значимость данной группы в интегральной оценке. Общее количество баллов получается как сумма произведений баллов, набранных банком-контрагентом по каждой группе факторов.

Поскольку наибольший вес в итоговом показателе имеет оценка финансового положения банка-контрагента, то применяется коэффициентный анализ показателей деятельности коммерческого банка. Каждая из шести групп коэффициентов имеет балльную оценку и служит индикатором финансового положения банка.

Коэффициенты зависимости от межбанковского рынка оценивают обеспеченность банка заемными межбанковскими источниками ресурсов, структуру банковских обязательств, отношение межбанковских требований к межбанковским обязательствам.

Коэффициенты ссудной задолженности характеризуют качество, структуру кредитного портфеля, а также его сбалансированность и доходность.

Коэффициенты независимости показывают степень покрытия рисков активов банка собственным капиталом, уровень капитализации, выявляют степень иммобилизации капитала.

Коэффициенты ликвидности означают возможность банка своевременно и быстро выполнить свои обязательства, раскрывают структуру активов с точки зрения их ликвидности.

Во всех этих документах подчеркивается, что основными методами управления рисками в банке являются:

- идентификация, анализ и оценка риска – применяются аналитические процедуры, позволяющие провести измерение риска, смоделировать и предсказать его
- регламентирование операций – установка лимитов на операции
- диверсификация операций – распределение активов по различным компонентам

- формирование достаточного уровня резервов на покрытие возможных потерь
- поддержание достаточности капитала – на приемлемом уровне.

Список литературы

1. Управление банковскими рисками. Учебное пособие / Л.Н. Тепман, Н.Д. Эриашвили. - М.: Юнити, 2018. - 16 с.
2. Финансовое управление в коммерческом банке : учеб. пособие, Поморина М.А., 2013
3. Официальный сайт Национального Банка: www.nationalbank.kz

УДК 796.071.4

СПЕЦИАЛЬНЫЕ ЗНАНИЯ ПЕДАГОГА И ИХ МЕСТО В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Романенко Елизаветта Фкс 22-2

Андатпа: Басылымда мектеп жасына дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесі бойынша жұмыс істеу үшін мұғалімдерді даярлау процесінде арнайы білімді қалыптастырудың маңызы мен жолдары ашылады. Украинаның жоғары оқу орындарының оқытушыларының сауалнамасының нәтижелеріне сәйкес арнайы білім маңыздылығы бойынша бөлінеді. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, белгіленген жастағы балалардың дене тәрбиесінде дене тәрбиесі жүйесінің негізі болып табылатын балалардың дене тәрбиесінің құралдары, әдістері мен формалары туралы білім анықталады

Аннотация:

В публикации раскрывается значение и пути формирования специальных знаний в процессе подготовки учителей для работы по физическому воспитанию детей дошкольного и младшего школьного возраста. Специальные знания, в соответствии с результатами опроса преподавателей высших учебных заведений Украины, распределены по значимости. Результаты опроса показали, что определяющими в физическом воспитании детей обозначенного возраста являются знания о средствах, методах и формах физического воспитания детей, являющихся основой системы физического воспитания.

Abstract:

The publication reveals the meaning and ways of formation of specialized knowledge in the process of preparation of teachers to work with the physical education of children of preschool and early school age. Special knowledge in accordance with the results of a survey of teachers leading higher educational institutions of Ukraine, distribution in importance. The survey results revealed that determined knowledge in the physical education of children of this age are knowledge of the tools, methods and forms of the physical education of children, which are the basis of physical education

Кілт сөздер: Педагог; дене тәрбиесі; арнайы білім; мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалар

Ключевые слова: педагог; физическое воспитание; специальные знания; дети дошкольного и младшего школьного возраста

Keywords: teacher; physical education; special knowledges; children of preschool and junior school age

«Если вы что-то не можете объяснить 6-летнему ребёнку, вы сами этого не понимаете»

Альберт Эйнштейн

Актуальность: Обучение будущих педагогов на качественно новом уровне – важнейший приоритет современного общества. Модернизация системы образования устанавливает перед высшей школой задание основательного усовершенствования профессиональной подготовки и воспитания будущих специалистов.

Данное направляет педагогическую науку на решение заданий относительно формирования условий, которые раскроют творческий потенциал юных индивидуумов, откроется пространство к их самореализации, обращает внимание на необходимость подготовки новой генерации учителей, повышения их профессионального и общекультурного уровня [3].

Анализ психолого-педагогической литературы показал, что тема подготовки педагога к физическому воспитанию, сохранению и укреплению здоровья пребывала под постоянным вниманием учёных разных времен, от античных философов (Аристотель, Сократ, Гиппократ, И. Кант и др.) к современным ученым, предметом исследований которых выступили разнообразные аспекты: подготовка специалистов к формированию здорового образа жизни школьников (С. Кондратюк, О. Савченко, С. Свириденко и др.); здоровьесберегательные технологии в подготовке специалистов (Н. Башаев, С. Гримблат, Ю. Кобяков, Л. Коваль, М. Коржова, М. Носко, К. Оглоблин, Л. Романишина, М. Сентизова, Г. Соловьёв); подготовка будущих учителей к физкультурно-оздоровительной деятельности (В. Бальсевич, М. Виленский, В. Выдрин, Л. Лубышева, Т. Круцевич, Л. Матвеев, В. Палий, Ж. Холодов, О. Худолий, Б. Шиян и др.) и др.

Анализ научных источников свидетельствует, что в теории и методике физического воспитания, к сожалению, не изучается на соответствующем уровне вопрос формирования готовности будущих педагогов к работе по физическому воспитанию детей, вызывающий определенные трудности в дальнейшей работе специалиста с дошкольниками и школьниками, когда закладывается фундамент ценностного отношения личности к собственному здоровью. Выше изложенное побуждает нас к более глубокому изучению данного вопроса.

Объектом исследования является профессионально ориентированная подготовка педагога к работе по физическому воспитанию детей.

Предмет исследования – теоретические и методические основы подготовки педагога к работе по физическому воспитанию в дошкольном и общеобразовательном учебных заведениях.

Цель исследования – определение системы специальных знаний, необходимых педагогу в работе по физическому воспитанию в дошкольном и общеобразовательном учебных заведениях и установлении перспективных путей их формирования.

В соответствии с целью научной работы, использовались следующие методы исследования: теоретические: системный анализ специальной научной литературы по вопросам подготовки будущих учителей; наблюдательные – наблюдение за учебно-воспитательным процессом; праксиметрические: изучение учебной документации, программ и результатов деятельности студентов; на этапе обобщения полученных результатов использовались количественный и качественный анализы, методы математической статистики.

Объект и предмет исследования определили необходимость решения следующей задачи: изучить мнение специалистов педагогической отрасли с научными степенями и учеными званиями относительно специальных знаний и их место в процессе формирования готовности выпускников высших педагогических учебных заведений к физкультурно-оздоровительной работе с детьми дошкольного и младшего школьного возраста.

С целью изучения мнения специалистов относительно содержания и организации процесса подготовки педагога к работе по физическому воспитанию дошкольников и учеников младшего школьного возраста, нами было проведено анкетирование профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений Украины.

Опрос специалистов был выполнен в соответствии с темой „Теория и практика подготовки учителей к работе по физическому воспитанию учеников” тематического плана научно-исследовательских работ Тернопольского национального педагогического университета имени Владимира Гнатюка (Украина), (статус темы – прикладная, научный руководитель доц. Огнистый А.В.) и диссертационных исследований „Подготовка будущих учителей начальных классов к работе по физическому воспитанию учеников” [6] и „Педагогические условия формирования физической культуры первоклассников” [4], „Подготовка будущих учителей к развитию культуры здоровья учеников общеобразовательной школы” [2].

В целом было опрошено 42 преподавателя высших учебных заведений Украины, которые имеют научные степени и ученые звания.

Такой состав респондентов нами избран не случайно. Преподаватели высших учебных заведений должны быть наиболее компетентными в вопросах профессиональной подготовки будущих педагогов дошкольного и начального звена образования к физкультурной деятельности. Ведь именно от них зависит уровень профессиональности и осведомленности в этом вопросе, качество подготовки высококвалифицированных работников учебных заведений.

Вопросы анкеты касались знаний, которыми обязан владеть педагог для организации эффективного физического воспитания детей дошкольного и младшего школьного возраста. Респонденты должны были определить уровни значимости отдельных знаний, необходимые специалисту в его физкультурно-оздоровительной деятельности с детьми. Анкета разрабатывалась с учетом общепринятых требований [1].

Респондентам предлагалась пятибалльная шкала оценивания. Каждое из перечисленных знаний оценивалось от 1 до 5 баллов, где 5 баллов – наиболее значимое, а 1 балл – наименее значимое.

Результаты опроса преподавателей с научными степенями и учеными званиями имели для нас особенное значение, так как их ответы были отображены в рейтинге, где важнейшие знания получали наибольшую сумму баллов. Наименьшая сумма баллов отвечала тем знаниям, которые, по мнению респондентов, являются незначительными в деятельности работника дошкольного учебного заведения и учителя начальных классов по физическому воспитанию детей.

Анкетирование дало возможность обозначить иерархический рейтинг специальных знаний, необходимых педагогу для качественной деятельности по физическому воспитанию детей дошкольного и младшего школьного возраста.

Рейтинг специальных знаний

Средства, методы и формы физического воспитания детей.

Психолого-педагогические особенности детей, методика совершенствования физических качеств (выносливость, гибкость, ловкость, быстрота, сила).

Основы обучения двигательным действиям (физическим упражнениям).

Методы и средства формирования здорового образа жизни.

Влияние физических упражнений на функционирование отдельных органов и систем.

Принципы построения процесса физического воспитания (сознания и активности, наглядности, доступности, индивидуализации, систематичности, прочности, прогресса).

Методика оздоровления, реабилитации и рекреации детей.

Гигиенические основы физического воспитания детей и спортивного оборудования учебного заведения.

Программно-нормативные основы национальной системы физического воспитания.

Использование информационных технологий в физическом воспитании.

Из предложенных знаний, на первое место респонденты с научными степенями и научными званиями поставили теоретические сведения о средствах, методах и формах физического воспитания детей, которые являются основой системы физического воспитания. И это не удивительно, ведь с их помощью педагог комплексно решает такие задания, как: формирование всесторонне развитой личности; овладение детьми основами личной физической культуры (знание, потребности, мотивы, умения осуществлять двигательную, физкультурно-оздоровительную и спортивную деятельность); достижение оптимального уровня здоровья, физического развития и двигательных качеств; воспитание моральных и волевых черт характера личности; формирование ценностных ориентаций относительно здорового образа жизни и культуры здоровья; воспитание привычки регулярно заниматься физическими упражнениями и спортом [5]. Относительно форм физического воспитания, то исключение любой из них из организованной структуры процесса физического воспитания приводит к снижению ее эффективности.

На вторую позицию эта категория опрошенных поставила знание о психолого-педагогических особенностях детей дошкольного и младшего школьного возраста и теоретические сведения из основ методики совершенствования физических качеств (выносливость, гибкость, ловкость, быстрота, сила). Эти знания, безусловно, очень важны для педагога, к тому же, они тесно связаны между собой. С одной стороны, располагая сведениями о психолого-педагогических особенностях детей, специалист сможет подобрать наиболее эффективные средства для развития тех или иных физических качеств. С иной стороны, при реализации заданий физического воспитания, специалисту следует учитывать психофизиологические, вековые и половые особенности детей.

Не менее важными для специалиста дошкольного и начального школьного образования в его педагогической деятельности есть знания о психологических особенностях детей. Педагог должен глубоко знать особенности психики ребенка. Это проявляется в необходимости входить во внутренний мир личности, которая требует от специалиста знаний закономерностей психического развития ребенка, особенностей ее темперамента, характера и способностей.

Третью ступеньку заняли сведения об основах обучения двигательным действиям. Для педагога важно знать точную последовательность обучения двигательного действия на всех этапах процесса физического воспитания. Это прагматичный выбор, ведь основными учебными целями физического воспитания детей, отмеченных возрастных групп, является: практическое овладение учениками подвижными и народными играми; элементами спортивных игр, элементами отдельных видов спорта; основами выполнения общеразвивающих, гимнастических, акробатических, легкоатлетических, строевых и других упражнений, – а этому невозможно научить, если не иметь соответствующих и надлежащих знаний [5].

На четвертом и пятом месте были знания о формировании здорового образа жизни и знания о влиянии физических упражнений на функционирование отдельных органов и систем соответственно. И это не удивительно, поскольку „... любое занятие, независимо от конкретного задания, средств и форм организации, должно способствовать укреплению и сохранению здоровья, или, по крайней мере, не навредить ему” [7, с. 57]. Это свидетельствует о том, что опрошенные понимают важность влияния физической нагрузки на детский организм, ведь без подробных знаний детского организма и особенностей функционирования его органов и систем невозможно достичь позитивного эффекта в развитии школьников.

Каждая возрастная группа имеет определенные анатомо-физиологические, психические и социальные особенности. Для педагога, занимающегося физическим воспитанием детей дошкольного и младшего школьного возраста, знания возрастных особенностей и закономерностей развития личности является чрезвычайно важным. Ведь только при условии отличного владения ими, он сможет правильно учесть влияние

нагрузки на организм детей, использовать лишь те упражнения, которые будут положительно влиять на рост и развитие их организма.

Шестую позицию заняли знания принципов построения процесса физического воспитания (сознания и активности, наглядности, доступности, индивидуализации, систематичности, прочности, прогресса). Такой результат предопределен, очевидно, тем, что принципы носят преимущественно теоретический характер и являются той почвой, которая дает возможность руководить процессом физического воспитания детей, ускорить путь достижения желаемого результата.

Обеспокоенность вызывает то, что знание о методике оздоровления, реабилитации и рекреации детей дошкольного и младшего школьного возраста находятся только на седьмой ступени. Мы считаем, что это объясняется суждением респондентов о том, что эти задания прерогатива физреабилитологов или специалистов в отрасли медицины. Однако, мы не согласны с этим суждением, и считаем, что в процессе физического воспитания можно дать ответы на все вопросы относительно оздоровления, реабилитации и рекреации подрастающего поколения. По нашему мнению, в каждом учебном заведении должен быть специалист по „физической реабилитации и рекреации”, который сможет разрабатывать индивидуальные реабилитационно-рекреационные программы для нуждающихся в таковых учеников. Но поскольку этого, к сожалению, пока еще не существует, то эта задача ложится на плечи педагогов, работающих с детьми.

Восьмую ступеньку занимают знания гигиенических основ физического воспитания детей и спортивного оборудования учебного заведения. Безусловно, знания гигиенических норм и оборудования являются важными, однако они относятся к вспомогательным.

Теоретические сведения программно-нормативных основ национальной системы физического воспитания и знания об использовании в физическом воспитании информационных технологий заняли, соответственно, последние – девятую и десятую – ступеньки. Соглашаемся с мнением респондентов относительно места знаний государственных требований к физическому воспитанию, учебной программе, национальной спортивной классификации, тестам и нормативам оценки физической готовности в профессиональной подготовке будущего специалиста. Для педагогов, которые будут заниматься физическим воспитанием детей, они являются менее важными, чем перечисленные выше. Однако, весомых успехов в развитии физической культуры можно достичь только при условии оперирования информацией о государственных документах и материалах. Причину такого положения мы видим в том, что государственные требования, учебные программы, национальная спортивная классификация, тесты и нормативы оценки физической готовности населения постоянно изменяются и совершенствуются, что, с одной стороны, является положительным моментом, а с другой – вносит путаницу в законодательные документы.

Что касается знаний в отрасли информационных технологий, то такой результат предопределен тем, что респонденты владеют лишь основами этих знаний в отрасли физического воспитания, и единицы из них используют их в своей педагогической деятельности. Однако, безусловно, настоящее требует от педагога умения пользоваться современными техническими средствами, владеть информационными технологиями и эффективно их применять в своей профессиональной деятельности. С одной стороны, такое отношение респондентов к новейшим технологиям можно объяснить непониманием последними значимости этих нововведений для модернизации образовательного процесса. А с другой стороны, как это ни досадно, еще не во всех образовательных учреждениях состоялся переход на качественно новую техническую, технологическую и информационную системы.

Анализ результатов опроса дал нам возможность выделить специальные знания, в соответствии с будущей педагогической деятельностью, и разработать пути их улучшения (табл. 1).

Таблица 1.

Специальные знания и пути их формирования, в соответствии с будущей педагогической деятельностью

Педагогическая деятельность	Знание	Пути формирования специальных знаний
Классный руководитель, учитель-предметник, завуч школы, директор школы, инспектор районного (городского, областного) отдела образования, организатор физкультурно-оздоровительной работы в летнем лагере отдыха, общественной организации, волонтер на соревнованиях	Как использовать способы реанимации во время утопления, предоставлять доврачебную (медицинскую) помощь при травме, полученной в ходе занятий физическими упражнениями, в туристическом походе.	Во время практических занятий рассматриваются способы спасения на воде, транспортировка утопленника, освобождение от захватов, способы плавания с пострадавшим, предоставление первой доврачебной помощи при разных видах травм и несчастных случаях. Знание инструкций и правил оформление документов во время пребывания на должности директора и завуча.
Классный руководитель, воспитатель группы продленного дня, завуч школы, директор школы, инспектор районного (городского, областного) отдела образования	Как согласовать с педагогическим советом школы порядок проведения внеурочных физкультурно-оздоровительных форм занятий в режиме дня школы.	На семинарском занятии разработать варианты плана проведения внеурочных физкультурно-оздоровительных форм занятий. На практическом занятии реализовать разные варианты плана для определения времени длительности отдельных форм занятий
Классный руководитель, учитель-предметник, воспитатель группы продленного дня, завуч школы, директор школы, инспектор районного (городского, областного) отдела образования	Как проводить беседы с учениками относительно распорядка дня в школе, порядка проведения гимнастики до занятий, подвижных перемен и физкультминуток (активных пауз).	Разработать беседы для детей. Самостоятельно разработать комплексы упражнений к занятиям физкультминуток. На практическом занятии апробировать составленные комплексы.
Классный руководитель, учитель-предметник, воспитатель группы продленного дня, завуч школы, директор школы	Как проводить: гимнастику до занятий, подвижные перемены, физкультминутки (активные паузы) на уроках, занятии физическими упражнениями в группах продленного дня, физические упражнения в часы отдыха.	Самостоятельно разработать комплексы занятий гимнастики к занятиям физкультминуток. На практическом занятии апробировать составленные комплексы.
Классный	Как организовывать и	Учебно-

руководитель, воспитатель группы продленного дня, завуч школы, директор школы	проводить внеклассные и внешкольные оздоровительные и спортивно-массовые мероприятия: соревнование, физкультурный праздник начала учебного года, “Зимние игры”, спортивный вечер “Рождественские забавы”, физкультурный праздник, посвященный завершению учебного года и результатам спортивной деятельности классов и школы.	тренировочный режим на занятиях. Проведение со студентами младших курсов соревнований, физкультурных праздников начала учебного года, “Зимних игр”, спортивного вечера “Рождественские забавы”, физкультурного праздника, посвященного завершению учебного года и результатам спортивной деятельности.
Классный руководитель, учитель-предметник, завуч школы, директор школы, инспектор районного (городского, областного) отдела образования, организатор физкультурно-оздоровительной работы в летнем лагере отдыха, волонтер на соревнованиях	Как организовывать и проводить спартакиаду среди учеников школы из разных видов спорта, соревнования в классах и спортивных секциях, товарищеские встречи сборных команд школы, участие в городской (районной) спартакиаде и соревнованиях из видов спорта, туристический слет и соревнования по спортивному ориентированию, осуществлять связь с тренерами ДЮСШ, спортивными клубами.	Во время учебной практики, педагогической практики помогать учителю физической культуры организовывать и проводить спартакиаду среди учеников школы из разных видов спорта, соревнования в классах и спортивных секциях, товарищеские встречи сборных команд школы, участие в городской (районной) спартакиаде и соревнованиях из видов спорта, туристическом слете и соревнования по спортивному ориентированию, осуществлять связь с тренерами ДЮСШ, спортивных клубов.
Классный руководитель, завуч школы, директор школы, инспектор районного (городского, областного) отдела образования	Как организовывать родителей для участия в спортивных праздниках, “Днях здоровья, физкультуры и спорта”, “Мама, папа, Я – спортивная семья”, других мероприятия.	Учебно-тренировочный режим на занятиях. Проведение со студентами младших курсов физкультуры и спорта, “Дней здоровья, физкультуры и спорта”, “Мама, папа, Я – спортивная семья”, других мероприятий.

Подводя итог выше изложенного, мы можем сделать вывод, что специальные знания, необходимые специалистам для осуществления физкультурно-оздоровительной деятельности с детьми дошкольного и младшего школьного возраста, условно можно разделить на три группы:

- первая группа специальных знаний характеризуется обстоятельной подготовкой и глубиной усвоения. В эту группу входят знания о: средствах, методах и формах физического воспитания детей, являющихся ядром системы физического воспитания, о психолого-педагогических особенностях детей дошкольного и младшего школьного возраста и теоретических сведениях основ методики совершенствования физических качеств (выносливость, гибкость, ловкость, быстрота, сила), обучения двигательных действий.

- вторая группа знаний предусматривает владение специалистами на должном уровне. К этой группе относятся знания о: формировании здорового образа жизни; влиянии физических упражнений на функционирование отдельных органов и систем; принципах построения процесса физического воспитания (сознания, активности, наглядности, доступности, индивидуализации, систематичности, прочности, прогресса); методике оздоровления, реабилитации и рекреации детей дошкольного и младшего школьного возраста.

- третья группа – знание справочного характера, которые специалисты имеют возможность получать из дополнительной специальной литературы. Эти знания носят динамический характер. К этой группе принадлежат знания о программно-нормативных основах национальной системы физического воспитания и знания об использовании в физическом воспитании информационных технологий.

Последующие перспективы исследований касаются раскрытия эффективности методики формирования специальных знаний и их влияния на процесс формирования готовности выпускников высших педагогических учебных заведений к работе по физкультурно-оздоровительной работе с детьми дошкольного и младшего школьного возраста.

Библиографический список:

1. Ашмарин б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании / Б.А. Ашмарин. – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 223 с.
2. Божик Н.В. Подготовка будущих учителей к развитию культуры здоровья учеников общеобразовательной школы: дис. . канд. пед. наук : 13.00.04 / Божик Николай Владимирович. – Ровно, 2015. – 268 с.
3. Курамшин Ю.Ф. Теория и методика физической культуры / Ю.Ф.Курамшин. – М. «Советский спорт», 2010. – 320 с.
4. Огниста Е.Н. Педагогические условия формирования физической культуры первоклассников: дис. . канд. н. ф. в. и спорту : 20.00.02 / Огнистая Екатерина Николаевна. – Л., 2003. – 255 с.
5. Огнистый А.В. Теоретики-методические основы с физического воспитания детей дошкольного и младшего школьного возраста / А.В.Огнистый, Е.Н. Огнистая. – Тернополь: «ТАЙП», 2016. – 368 с.
6. Степанко А.В. Подготовка будущих учителей начальных классов к физическому воспитанию учеников: дис. . канд. пед. наук : 13.00.04 / Степанко Анна Васильевна. – Тернополь, 2008. – 242 с.
7. Шиян Б. М. Теория и методика физического воспитания школьников / Б. М. Шиян . – Часть 1. – Тернополь : Учебная книга – Богдан, 2003. – 272 с

ӘОЖ 37.018

ЖАҢАША ТЕХНОЛОГИЯНЫ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚОЛДАНУ

Алдекова Алтынай Керимовна – магистрант

Инаятова Гулдаурен Омирбаевна – магистрант

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аңдатпа: Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып оқытуды жетілдіру мәселесі сөз болады.

Түйіндеме сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, білім алушы, оқу-танымдық құзыреттілік, білім беру, оқу процесі.

Аннотация: В статье речь пойдет о совершенствовании обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, обучающийся, учебно-познавательная компетентность, образование, учебный процесс.

Annotation: The article will focus on improving learning using information and communication technologies.

Key words: information and communication technologies, student, educational and cognitive competence, education, educational process.

Елдің экономикалық қуаттылығын дамытуда бәсекеге қабілетті кәсіби мамандар даярлау міндеттерін жүзеге асыратын бірден-бір күш жоғары оқу орындары болып саналады. Бүгінгі таңда мектеп және оның басты тұлғасы педагогтарға жаңа талаптар қойылуда.

Қазіргі мектептегі оқу үдерісінің тиімділігін қамтамасыз ететін педагогтардың ақпараттық технологияларды іс-әрекетінде кеңінен қолдана білу біліктілігінің жеткілікті деңгейде болуы жоғары оқу орындарында білім берудің нәтижеге бағытталуына тікелей байланысты. Сондықтан қазіргі әлеуметтік сұраныстарға сай жоғары оқу орындарында білім беру нәтижелерінің бірі ретінде студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады.

Бұл тақырып төңірегінде бірталай ғалымдардың еңбектерінде ақпараттық құзыреттіліктің мәні ашылып, оны адамның ақпаратты өздігімен белсенді өңдеуі, кез-келген жағдайда технологиялық құралдарды қолдану арқылы жаңа шешімдерге келу біліктілігі тұрғысынан негіздеген.

Ғылыми еңбектердің біршамасында тұлғаның іс-әрекет алгоритмін түсінуі, меңгеруі және жүзеге асыру қабілетін технологиялық құзыреттілік деп қарастырып, оның теориялық негізін анықтаса, кейбір жұмыстарда ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті кәсіби іс-әрекетке қажетті білімдер мен тәжірибелер жиынтығы деп тұжырымдаған. Соның ішінде нәтижеге бағытталған білім берудегі ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін И.В.Роберт, В.В.Рубцов, А.Я.Савельев, О.В.Соколова, Г.К.Нұрғалиева, Д.М.Джусубалиева, У.К.Тоқбергенова, Б.Р.Қасқатаева, А.С.Шилибекова және т.б. зерттеген.

Зерттеу жұмысымызға қатысты студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі мен оның аспектілерін зерттеуге арналған ғылыми жұмыстарды талдаудан келесі тұжырымдар жасалды:

1) дәстүрлі түрде жүйелілік, іс-әрекеттік, тұлғаға бағдарлы тұғырлар қолданылады, мұнда зерттеушілер тұғырларды негіздеуде әдіснамалық деңгейлерін әрдайым анықтауға мүмкіндік береді;

2) аталған және басқа тұғырларды қолданудың тенденциялары көріне бастайды: құзыреттілік, модульды, феноменологиялық, интегративті, технологиялық, синергетикалық, акмеологиялық және т.б.;

3) авторлардың бірнеше тұғырларды кіріктіріп қолдануға ұмтылысы байқалады. Сондықтан зерттеу мәселемізге байланысты әртүрлі тұғырларды қарастыра отырып, зерттеуіміздің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес келетін жалпы ғылыми деңгейдегі – құзыреттілік, іс-әрекеттік, технологиялық, тұлғаға бағдарлы тұғырлары алынды.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі қалыптастыруға тұлғаға бағдарлы тұғырмен келу, тұлға және іс-әрекет теорияларын негізге алуды қажет етеді. Тұлға мен іс-әрекеттің дамуы, жоғары мектепте оқыту мен тәрбиелеу кезеңінде тұлғаны дамыту; университетте тұлғаға бағдарлы тәрбиенің құндылық негіздері; студенттердің оқу-танымдық және тұлғаға бағдарлы іс-әрекетін ұйымдастырудың біртұтас тұжырымдамасы бірқатар еңбектерде қарастырылған.

Мұндағы баса назар аударатын мәселе – ақпарат ұғымы, оның түрлері мен қасиеттері, тірі және өлі жүйелердегі ақпараттық үдерістер, оларды жүзеге асыру мен сипаттау тәсілдері, ақпаратты басқару, тұлға және қоғам үшін құндылық пен қауіпсіздік мәселелері.

Философияда «ақпарат» ұғымына қатысты екі қарама-қарсы көзқарасты кездестіруге және оларды бірнеше бағытқа бөліп қарастыруға болады. Алғашқы бағытты қолдайтындар Т.Г.Лешкевич, Л.Б.Баженов, И.Б.Новик, Ә.Н.Нысанбаев ақпаратты барлық материалдық нысандардың қасиеті ретінде, яғни материяның атрибуты ретінде көрсетеді [1,2,3,4,9]. Екінші бағыттың өкілдері – В.В.Вержбицкий, Н.И.Жуков, Г.Ж.Нұрышева және т.б. – ақпаратты өзіндік ұйымдастыратын жүйелердің қызметі ретінде көрсетеді [5, 6, 7].

Ақпарат – (латын тілінен аударғанда «informatio»: баяндау, түсіндіру деген мағынаны білдіреді) – адамдардың қарым-қатынас барысында берілетін мәліметтер мен білімдер, бірақ ең алдымен, объективті әлемдегі ерекше текті үдерістер. Атап айтсақ, ақпараттық үдерістердің болуымен байланысты объективті әлемнің негізгі қасиеттерінің бірі ретінде түсіндіріліп, оның белгілік мәнге ие болуы, жүйенің өмір сүруінің факторы болған кезде ақпарат өзекті бола бастайды. Ақпарат қоғамына байланысты әртүрлі салалардан келіп түсетін, әртүрлі мазмұндық мәні бар және берілу формалары әртүрлі адамның ақпаратпен жұмыс істеу іс-әрекетіндегі біліктілігі ақпараттық құзыреттіліктің негізін құрайды.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі алдыңғы кезекте оқу үдерісін ақпараттандыру және оқу іс-әрекетінің барлық түрінде ақпараттық технологияларды пайдалану үдерістерін үлгілеу мәселесімен байланысты. Бұл тұрғыда, компьютер қоршаған әлемді танудың құралы болып табылады. Ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың қажетті компоненттерінің бірі ретінде өзінің мәні бойынша шешілетін мәселелерді анықтайтын ақпараттық білім беру ортасы алынады.

Ақпараттық құзыреттілік педагогтарды дайындауда түйінді құзыреттіліктің компоненті ретінде ақпараттық технологияларды пайдалануға негізделген адамның ақпараттық іс-әрекетінің (жинақтау, іздеу, сақтау, өңдеу) жалпыланған түрлерін меңгеруді ұсынады. Педагогтың ақпараттық құзыреттілігінің төмендегідей деңгейлерін ерекшелуге болады:

- қарапайым (репродуктивті іс-әрекет);
- функционалдық (шығармашылық іс-әрекет элементтері бар репродуктивті іс-әрекет);
- жүйелілік (дербес шығармашылық іс-әрекет). Мұнан ақпараттық технологиялардың тұрақты дамуымен білім беру үдерісінде оларды пайдалану мәселелері бойынша педагогикалық ғылымның дамуымен бір деңгейден басқа деңгейге көшу ұсынылады. Сөйтіп, құзыреттілік тұғыры әдіснамалық негіз ретінде қоғамның жаңа

ақпараттық мәдениетіне сәйкес педагог пен студенттің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігінің қажетті деңгейін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

«Технология» термині гректің «техне»- өнер, шеберлік, біліктілік және «логос» - сөз, оқыту, ғылым сөзінен шыққан. Педагогикалық әдебиеттерден «технология» ұғымына берілген келесі анықтамаларды кездестіруге болады: бұл – өнер, шеберлік, біліктілік, жағдайды өңдеу, өзгерту әдістерінің жиынтығы; ұйымдастырушы-әдістемелік инструментарий; студенттер үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ететін оқу үдерісін жобалау, ұйымдастыру және жүргізу бойынша бірлескен педагогикалық іс-әрекеттің барлық жағынан ойластырылған үлгісі; педагогикалық міндеттерді шешуге бағытталған педагогтың бірізді және өзара байланысқан әрекет жүйесі, сонымен бірге педагогикалық әрекеттің жетістігін қамтамасыз етуді дәл қайта жаңғырту немесе алдын ала жобаланған педагогикалық үдерісті практикада жоспарлы және бірізді қайта жаңғырту; аталған ұғымды технология негізіндегі құралдар, инструменттер, аппараттарды, адамның меңгерген білім, білік, дағдыларын қолданудағы күрделі жүйе, белгілі бір қасиеттері бар тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, өзара байланысты педагогикалық элементтердің жиынтығы ретінде анықтайды. Жоғарыда берілген анықтамалардан педагогикалық технология білім алушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына қолайлы жағдай туғызады, өз бетімен білім алып, өзін-өзі басқару арқылы өзін-өзі өзіктендіреді; жеке қабілетіне сәйкес шығармашылықпен жұмыс істеуіне жағдай туады; оқыту үдерісінің барысында әр білім алушының белгілі бір мерзім аралығындағы дамуын үздіксіз қадағалайтын мониторинг жүргізуге мүмкіндік туады; «өмір бойы білім ала алатын тұлғаға» айналады. Аталған талаптар педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің технологиялық құзыреттілігінің қалыптасуын қажет етеді.

Е.А.Ракитина технологиялық құзыреттілік қызметті ұйымдастырудың технологиялық тәсілінің мәнін түсіну; ақпараттық қызметтің автоматтандырылған технологияларының ерекшеліктері туралы білімі; есептерді шешу операцияларының технологиялары мен негізгі сатыларын айқындау, дербес жағдайда автоматтандыру құралдарының көмегімен; түрлі ақпараттық технологиялардың негізін құрайтын сандық операциялардың орындалу дағдыларын меңгеруімен айқындалатындығын атап көрсетті [8]. Техникалық білім аймағындағы құзыреттілік (технологиялық құзыреттілік): ақпаратты автоматты түрде өңдеуге арналған техникалық құрылғыларды пайдаланудың мүмкіндіктерін, жұмыс істеу ережелерін түсіну; ақпараттық үдерістердің автоматты орындалуы мен автоматтандырылуының айырмашылықтары туралы білім; нақты техникалық құрылғының негізгі сипаттарын пайдаланып шешілетін есептер тобын бағалау біліктілігі болып табылады.

Кейбір ғалымдардың ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыруға арналған зерттеулерді талдаудан күнделікті оқу іс-әрекеті, ақпараттық технологияларды зерттеу пәні және оқыту құралы ретінде қолдану, студенттердің компьютермен байланысты дәстүрлі және ақпараттық іс-әрекеттің тәсілдерін меңгеруін қамтитындығы тұжырымдалды.

Кез-келген әлеуметтік жүйе адамның іс-әрекеті арқасында ғана тіршілік етеді, демек жеке тұлға осы жүйенің қызметінде және дамуында белгілі бір рөл атқарады.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру жоғары оқу орындарындағы педагогикалық үдерісте белгілі шарттар негізінде табысты жүзеге асады. Сондықтан оқыту үдерісінде студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын айқындап алу қажет.

Бүгінгі таңда ғалымдар студенттер үшін біріншіден, түйінді ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті топтаудың негіздемесін; екіншіден – құзыреттіліктің бірқатар жалпылаушы құраушылары; үшіншіден – құраушыларға енетін құзыреттіліктің номенклатурасын анықтауға және теориялық негіздеуге ұмтылыс жасауда.

Қазіргі кезде әлемдік қауымдастық, ақпараттық технологиялар негізінде білім беру үдерісін ұйымдастыру мәселелеріне маңызды мән беріліп отыр. Ғалымдар оның мазмұнын

аша отырып, ғылыми және практикалық жұмыстың басты мақсаттары мен бағыттарының бірі ретінде, оқыту және тәрбиеде, дидактика мен информатика бойынша зерттеу жұмыстарының негізінде ақпараттық технологияларды меңгеру және ендіруді атап көрсетеді.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі, ақпараттық іс-әрекетсіз, яғни үдеріссіз мүмкін емес, студент ақпараттық ортаны меңгеру барысында, толыққанды түрде, өзінің қабілеттерін, қажеттіліктері мен ұмтылыстарын жүзеге асырады, өзіндік дамуы үшін, сонымен бірге қоршаған орта үшін, өзін субъект ретінде сезініп, ал ақпараттық ортаның меңгерілетін нысандарын, үдерістерді, құбылыстарын ақпараттық іс-әрекеттің нысандары ретінде қабылдайды.

Ақпараттық орта бірнеше білім беру технологиясын біріктіреді: коммуникациялық, компьютерлік, желілік, мультимедиялық. Олардың жиынтығын ақпараттық білім беру ортасын деп аталады. Ақпараттық білім беру ортасы жаңа ұғым, әлі күнге дейін анықтамасы нақты емес, бірақ бұл ұғымның мәні былай түсіндіріледі:

– ақпараттық білім беру ортасы – ақпараттық, техникалық, оқу-әдістемелік қамтамасыз ету, білім беру үдерісінің субъектісі ретіндегі адаммен үздіксіз байланысы (О.А.Ильченко).

– ақпараттық білім беру ортасы – педагогикалық жүйе және оны қамтамасыз ету құралы (А.А. Андреев).

Ақпараттық білім беру ортасын құру ақпараттық технология арқылы білімді басқару болып табылады. Сондықтан бүгінгі ақпарат легінің көбеюіне байланысты студент те, оқытушы да ақпараттық технологияны қолдануға дайын болуы керек.

Қазіргі кезде білім беру үдерісінің ерекшеліктері, студенттердің өмір сүруі және іс-әрекеті жедел ақпараттық ортада жүзеге асырылатындықтан ақпараттық білім беру ортасында ақпараттық технологияның түрлері: интернет желісі, мультимедиа, презентация технологиясы, интерактивті тақта, электрондық оқулықтар қолданылуы қажет.

Ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті меңгеру үдерісі, оқытуда тұлғаның «өткен тәжірибенің кедергісін» жеңуді қамтиды.

Сонымен, аталған мәселені теориялық зерттеу нәтижесінде, проблемалық-танымдық тапсырмалар бізге студенттердің танымдық қажеттілігі мен ойлауын белсендіруге жағдай жасайтын проблемалық жағдайларды ұйымдастыру мүмкіндігін ұсынады; соңғы нәтижесінде студенттердің аталған құзыреттілігінің құрылымына енетін, ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті жетістікпен меңгеруге мүмкіндік береді.

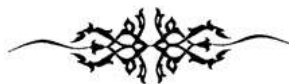
Аталған педагогикалық шарттарды талқылауды қорытындылай отырып, «құзыреттілікті меңгеру траекториясын» өз бетімен таңдау құқығын көрсету, оның жоғары, орта, төменгі деңгейлерді анықтауға көмектеседі, студенттердің білім деңгейінің жоғарылауына көмектеседі, сонымен қатар білім беруді дараландыру мен ізгілендіру, қазіргі заманғы тенденцияларды жүзеге асыруға және өмірге ендіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лешкевич Т.Г. Философия: учеб пособие. – М.: ИНФРА, 2006. – 116 с.
2. Баженов Л.Б. Основные вопросы теории гипотезы. – М.: Педагогика, 2001. – 227 с.
3. Новик И.Б. Моделирование сложных систем: Философский очерк. – М.: Мысль, 2005. – 335 с.
4. Нысанбаев Ә.Н. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Психология ғылымындағы іс-әрекет теориясы. – Алматы: Таймас, 2005. – Т.2. - 480 б.
5. Вержбицкий В.В. Проблема информации (к анализу категориальных структур кибернетики) // Философские науки. - 2001. - №5. - С.31- 37.
6. Жуков Н.И. Философские основания математики: учеб. пособие для студентов вузов и аспирантов.-2-е изд., испр. и доп. – Минск: Университетское, 2000.- 330 с.

7. Нұрышева Г.Ж. Философия: оқу құралы. – Алматы: Зият Пресс, 2006. - 204 б.

8. Ракитина Е.А. Построение методической системы обучения информатике на деятельностной основе: дис. ... докт. пед. наук.: 13.00.02. – М., 2002. – 485 с.

ЭОЖ 521.692.457

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

Алимбаев Максат Казбекович – магистрант

Ескермес Дастан Ерболұлы – магистрант

Молдатаев Мұхаммед Елубайұлы – магистрант

Жуматаев Нурлан Жораханович – магистрант

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Андатпа: Мақалада педагогтің кәсіби біліктілігін жетілдірудің кейбір мәселелері сөз болады.

Түйіндеме сөздер: оқу процесі, әдістеме, жаңаша технология, сабақ, әдістер.

Аннотация: В статье будут рассмотрены некоторые вопросы повышения профессиональной квалификации педагога.

Ключевые слова: учебный процесс, методика, новые технологии, уроки, методы.

Annotation: The article will consider some issues of professional development of a teacher.

Key words: educational process, methodology, new technologies, lessons, methods.

«Білімді, сауатты адамдар - бұл ХХІ ғасырда адамзат дамуының негізгі қозғаушы күші» [1]. Оай болса, бүгінгі таңда басты мәселе – болашақ ұрпақтың сапалы білімді игеруі. Осыған орай білім беру ісінде мектеп жеке тұлғаның қабілеттілігін ескере отырып баланың жан-жақты дамуын жүзеге асырып, бір қалыпта қалыптасуын қамтамасыз етуі керек.

Осы бағытта қызмет атқарған педагог-маман оқушыға өзінің тәлімдерін үйретуден бұрын оның бойындағы білім алуға деген талпынысты оятуы қажет. Шеберліктің шыңына жетуі үшін әрбір ұстаз кез-келген сабағын өзіндік ойы, шиеленісуі мен шешімі бар өнер шығармасындай ойластырып, дайындауы керек.

Қазіргі әлемдік білім кеңістігіндегі озық тәжірибеге негізделген білім беруге көшудегі негізгі мақсат – адам баласының тарихында уақыт озған сайын маңызы арта түсетін білімді де білікті, тәжірибелі де текті ұрпақ қалыптастыру. Рухымызды биіктетіп, ұлтымызды дәріптейтін, ұлттық сенімімізді жігерлендіретін жастардың болашағы – педагогтарға зор міндет. Ол үшін педагогтар қауымы кәсіби біліктілігін тиісінше жаңа бағытта арттырып, білім мазмұнын мейлінше жаңартып, сабақ барысында тиісті әдіс-тәсілдерді кеңінен қолданып, әдістемелік негіздерді қалыптастыруы керек. Себебі білім адам баласына өмір бойы қажет екенін адамзат тарихындағы тәжірибе дәлелдеп отыр.

Педагог әрдайым өз қызыметіне деген сүйіспеншілікті алдындағы оқушыға деген сүйіспеншілікпен ұштастырғанда ғана шын мәніндегі ұстазға айналмақ. Олай болса, педагог-ұстаз өз ісінде әрбір баланың ойынан шығып, қажеттілігін қанағаттандыра білуге дайын болуы қажет. Баланың рухани дамуына жағдай туғызатын, кез-келген жаңалықтарды қабылдай алатын, өз әрекетіне өзгеріс енгізуге даяр ұстаз ғана бүгінгі қоғамның мүддесінен шығады. Қазіргі заман талабы нақтылап отырған саналы, ойы

жүйрік, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны педагогтік шеберлікті жетік меңгерген жаңа тұрпатты педагог қана қалыптастыра алады. Қазақта «Ұстазы мықтының ұстамы мықты» деген нақыл сөз тегін айтылмаса керек. Олай болса, жақсы мұғалім жақсы оқушыларды жасайды.

«Ең әуелі мектепке керегі – білімді, педогогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, керек құралдар, құралсыз іс істелмейді»,-деген екен А.Байтұрсынұлы [2].

Әрдайым сындарлы ойлайтын, өз мүмкіндіктеріне толық сенімді; әртүрлі әлеуметтік және өндірістік мәселелерді өз бетінше шешуге қабілетті тұлғаны дайындау үшін білім беру сапасын жетілдіру аса маңызды іс болып табылады. Осы мақсатта білім негіздерін өз еркімен үйренетін, іс-әрекет мақсатын, міндетін, түрін, тәсілін, жағдайын өзінше түсініп, алған білімін өмірде қолдана алатындай жағдайға оқушыны жеткізуіміз керек. Оқытудың ұтымды технологиясын пайдалану арқылы шәкірттің тұлғалық болмысын дамытуға мүмкіндік туады.

Оқушы бойындағы білім сапасы – мұғалімдер жұмысының көрсеткіші. Бұл білім сапасы үлкен мәселе болып тұрғандығын көрсетеді. Спалы білім алған ұрпақ қалыптастыру үшін ұстаздың кәсіби білігін жетілдірудің маңызы зор. Мұғалім қызметінде өз кәсіби біліктілігін жетілдіре отырып жетістікке жетудің алғы шарттары:

- * сырт кескін-келбеті;
- * пәндерді сабақтан тыс ақпараттармен қамтамасыз ету;
- * мінез-құлқы;
- * пайымдау мүмкіндіктері;
- * оқу процесінде қарым-қатынас мәдениетін сақтай білуі;
- * әзіл-қалжыңға мән бере білуі;
- * оқушылардың жеткен жетістіктерін мақұлдай, қолдай білуі;
- * шыдамдылық пен төзімділік;
- * басқалардың пікірін сыйлай білу;
- * еркіндік, икемділік;

* кез-келген жағдаятты оңтайлы бағытта шешуге арналған әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалана алу балалардың қызығушылығына қарай әрекет ете білу дағдысы [3].

Мұғалімнің кәсіби даярлығын жетілдіруде екі негізгі міндетті орындау қажет:

- ұстаз қызметінде тәрбие беру мәселесі;
- дидактикалық даярлығын арттыру [3].

Жас ұрпақтың білім деңгейін көтеру және жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру үшін сабақ беру үрдісінде мынадай негізгі жағдайларды басшылыққа алу керек:

- оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу тиімділігін арттыру;
- жекелей, жұппен, топпен жұмыс жүргізу;
- ойлау қабілетін дамытатын әр түрлі тапсырмалар;
- қабілетіне қарай деңгейлік тапсырмалар беру;
- шығармашылық жұмыстар беру [3].

Сабақ барысында оқушының білім, білік дағдыларын меңгертумен қатар, көбіне оқушыны шығармашылық жұмыстарға баулу, жан жақты ойлап, ойын еркін жеткізе білуге, өресін дамытуға басты күш жұмсалғаны жөн. Сабақ қызықты да тартымды болса, баланың сол пәнге деген қызығушылығы артумен бірге ұстаздың шығармашылық ізденісі барысында қолданған әдісі оқушы жүрегінен жол табады.

Кез-келген білім бағдарламасының табысты орындалуы мұғалімге байланысты. Оның кәсіби шеберлігі нысаналы бағдарламаны да, оқу жоспарын да биік деңгейде жүзеге асыруға ықпал етеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда педагогикалық шеберлік - кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін мұғалімнің жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі. Осы мәселені зерттеген ғалым А.Маркова мұғалімнің кәсіби деңгейге көтерілуінің төмендегідей психологиялық критерийлерін анықтаған.

1. Объективті критерийлерге: мұғалімнің өз мамандығына сәйкестігі, сан және сападағы жоғарғы еңбек көрсеткіші.

2. Субъективті критерийлерге: адамның мамандығы қаншалықты оның табиғатына, қабілеттері мен қызығушылықтарына сәйкес.

3. Нәтижелі критерийлер: мұғалім өз ісінде қоғам талап етіп отырған нәтижелерге қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырылады.

4. Шығармашылықтың критерийлеріне: мұғалімнің өз кәсібін шекарасынан шыға алу, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегіне өзгерте алуы жатады [4].

Білім – адамның сапаларының өзгеруін басқаратын үрдіс болғандықтан, біздің жағдайымызда, ол – педагогикалық мамандықтың кәсіби біліктілік қабілеттерін дамытуға бағытталады. Сол себепті біз «адамды» оның өмір сүру барысында өзгере алатын, оған өзінің әлеуеті жететін ашық жүйе ретінде қарастырамыз. Ал ол белгілі бір саладағы маман болғандықтан, «адамды» - маман тұрғысынан қарау «біліктілік» ұғымына шығарады. **Біліктілік** – бұл білімді меңгерудегі, тәжірибедегі білімділікті, құндылықты бейнелейтін жалпы қабілеттілік.

Білім сапасы - мұғалімдер қызметінің сапасы болып табылады. Оқушыларға нені үйрету керек екенін мемлекеттік стандарттар, бағдармалар белгілейді. Ал, «қалай оқыту керек?» деген сұраққа жауапты тек мұғалімнің кәсіби даярлығынан, өз ісін жоспарлай, өзінің нақты мақсаттарын болжап, көре алуынан, баланың әрекетін ұйымдастыра алатын шеберлігінен іздеу керек. Қазіргі заманда әлемдік оқу үрдісінің өзегі инновациялық технологиялар екені мәлім. Әлемнің бірнеше елінен сынақтан өткізілген жаңаша оқытудың модульдік, дамыта оқыту, сын тұрғысынан ойлау, деңгейлі саралап оқыту және т.б. технологиялардың стратегияларын мұғалім өз шығармашылығы, ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне орай іріктеп қолдануды талап етеді. Ақпараттық, оқытудың инновациялық технологиялары арқылы барлық балалар мен жастарға бірдей білім беруге және ол әрбір жеке тұлғаның ерекшеліктерін, өзін-өзі дамытуға қабілеттілігін ескеруге мүмкіндіктерін береді.

Мұғалім шеберлігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі - әдістеме саласындағы ғылыми жаңалықтар мен озық алдыңғы қатарлы тәжірибені жетік игеру. Әрине, ізденіс нәтижесінде жүзеге асатын тиімді оқыту әдісі оқушыларды алғырлыққа, байқампаздыққа, шығармашылыққа, еңбекқорлыққа, ең бастысы, ғылыми негізде ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Оқушыларға саналы білім, сапалы тәрбие беруді жүзеге асыру үшін ұжымның әрбір мүшесі мектептің жаны болып саналатын ұстаздар қауымы үнемі шығармашылық ізденісте, жаңа педагогикалық технологиялардың жетістіктерін пайдалана отырып, өздерінің кәсіби шеберлігін дамытуды кезек күттірмес мақсатым деп есептеуі керек.

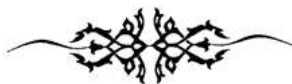
Білім беру сапасының критерийлеріне: мұғалімнің кәсіби шеберлігі, мұғалімнің білімділігі, мұғалімнің тәжірибесі, мұғалімнің бәсекеге қабілеттілігі, білім беру сапалылығы, еңбектің тиімділігі, әдістемелік жұмыстағы шеберлігі жатады.

Кәсіби біліктілікті арттыру - өз қызметін нәтижелі атқару үшін және кәсібилік пен құзырлылық деңгейін көтеру мақсатында арнайы білімдік бағдармалар арқылы оқыту, кәсіби дамыту, іс-шараларына қатыстыру және оның өз білімін көтеруі болып табылады.

Мектепте оқу мен тәрбие сапасын жетілдіру- тікелей мұғалімнің кәсіби біліктілік деңгейін көтеруге байланысты. Кәсіби білімін көтеру - бұл кез-келген кәсіпте жұмыс істейтін адамның шығармашылық, жауапкершілігі, адамның қажеттілігі. Қоғам әрқашан да мұғалімге жоғары талап қояды. Жаңа тұрпатты мұғалім тек өз пәнін білумен ғана шектелмейді, әдістемені, жақын ғылымдарды, қоғам өмірін, саясатты, экономиканы білуі керек. Педагог адамды қалыптастыру деген ең жауапты міндет жолында қызмет атқарады. Олай болса, біліктілік пен шеберліктеріңізді ұштастырып, «ұлы міндет» жолында қызмет атқару үлкен жауапкершілікті қажет ететін іс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Педагогика мәселелері. Ғылыми-теориялық журнал. 1-2/2006
2. Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. -Алматы:Рауан, 1998ж.
- 3.Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту -Алматы, 2005ж.
4. Әтежанова Г. Психологиялық-педагогикалық құзырлықты қалыптастырудағы жаңа формация мұғалімінің ролі. -Қазақ тілі мен әдебиеті, № 4, 2008ж.

ӘОЖ 37.019

**БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-МАМАННЫҢ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕРІН
ЖЕТІЛДІРУ**

Рахметдинов М.М. – Байзақ ауданы, №4 мектеп-лицейі АӘД (НВП) пәнінің
мұғалімі

Карабаева А.А. – Байзақ ауданы, Н.Киікбаев атындағы орта
мектеп-гимназия

орыс тілі пәнінің мұғалімі

Идрисова М.Н. – магистрант, Шерхан Мұртаза атындағы ХТИИ

Мелдебек Р.К. – «Жігер» спорт клубының директоры,
Шерхан Мұртаза атындағы ХТИИ

Жоғары оқу орнының педагогикалық магистранттарының кәсіби сапасын жетілдіру моделін тиімді жүзеге асырудың шарттарын айқындау барысында «педагогикалық шарт» түсінігінің мәнін ұғыну қажеттілігі туады.

Нақты тоқталар юолсақ, «шарт» – бір-бірінен бөлек өмір сүре алмайтын зат пен қоршаған ортаның арасындағы қарым-қатынас категориясы тұрғысынан түсіндіріледі. Белгілі бір құбылыстар пайда болатын, өмір сүретін макро не микро әлем сол шартты құрайды. Шарт – ол объектілер (заттардың, олардың жағдайының, арақатынасының) кешенінің құрамы, бұлардың өміршеңдігінен осы құбылыстардың да өмір сүру қажеттілігі туындайды» [1,237б.].

Ғылыми еңбектерде «фактор» және «шарт» ұғымдарының арасындағы нақты айырмашылықтың болмауы айтылады. «Фактор – бұл объективті жағдай және зерттеушінің таңдаған әрекет тәсіліне әсер ететін жағдай»; «Шарт – бұл белгілі бір тиімді әрекет етуге мүмкіндік тудыру үшін зерттеушінің арнайы жасайтын жағдайы» [2,238б.].

Белгілі ғалым Н.М. Яковлева зерттелетін құбылыстың тиімді қызметі мен дамуының педагогикалық шарттарын қарастыру барысында олардың «зерттелетін ғылыми құбылыстың аса өнімді қалыптасуын қамтамасыз ететін іс-шаралардың арнайы іріктелген жүйесін» сипаттайтынын айтып өтеді [3,76.]. Сол себепті, зерттелетін педагогикалық құбылыстың ортасын құрайтын нысаналардың барлық жиынтығынан оған аса позитивті әсер ететінін таңдау маңызды. Осыған сүйене отырып, біздің зерттеуімізде педагогикалық шарттар деп, магистранттың кәсіби мәнді сапаларын дамытуды қажетті деңгейіне жеткізуді қамтамасыздандыратын оқу-тәрбие

үдерісіндегі іс-шаралар кешені түсіндіреді.

Жалпы педагогикалық шарттарды айқындау барысында магистранттардың зерттеу іс-әрекетіне даярлығын қалыптастыру моделінің тиімді жүзеге асыру мақсатында еліміздің жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің жалпыға міндетті білім беру стандартын негізге алдық [4,3 б.]. Сондай-ақ, магистранттардың ғылыми-педагогикалық іс-әрекетінің мәніне, магистранттардың кәсіби мәнді сапаларын дамыту компоненттерінің мазмұны мен құрылымына, жүйелілік, ақпараттық және тұлғалық-іс-әрекеттік, акмеологиялық, кешенді тұғырлардың негізгі қағидаларын басшылыққа алдық. Осы құжаттар мен қағидаларды талдау нәтижесінде магистранттардың кәсіби мәнді сапаларын дамыту моделінің тиімді қызмет етуінің мынадай педагогикалық шарттарын айқындадық:

- 1) кәсіби даярлықтың барлық сатыларында магистранттарды ақпараттық оқу-тәрбие, зерттеу ортасына ендіру;
- 2) оқытудың инновациялық технологияларын қолдану арқылы, магистранттардың ғылыми-педагогикалық іс-әрекетін белсендіру;
- 3) магистранттарды өзін-өзі көкейкестендіруге, өзін-өзі жетілдіруге бағдарлау.

Алғашқы шарт көп жағдайларда магистрант тұлғасының танымдық, интеллектуалды жән шығармашылық әлеуетінің деңгейі ақпараттық оқу-тәрбие, зерттеу үдерісінің мазмұнынан талап етілетіндігімен анықталады. Осы тұрғыдан магистратурадағы білім беру сапасын қамтамасыздандыру алдыңғы қатарға шығады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, білім беру үдерісінің сапасы, тек қана ақпараттың көлеміне ғана емес, оны құрылымдау және тарату логикасына, оқу тапсырмаларының мазмұнына, ақпаратты меңгеру әдістеріне, іс-әрекет түрлеріне байланысты болады. Оқу ақпаратының мазмұнын ұсынудағы барлық аспектілерді ескере отырып, магистратураның білім беру үдерісінде магистранттарды кәсіби даярлау сапасын арттыру шарты тұрғысынан тиімді ақпараттық-зерттеу ортасын құру қажеттілігі пайда болады.

«Ақпараттық оқу-тәрбие зерттеу ортасы» ұғымының негізіне, педагогикада салыстырмалы түрде кейінгі кезде пайда болған «білім беру ортасы» ұғымы алынады. Мұнда белгілі педагог-ғалым В.С.Мухина қолданылатын ұғымды әртүрлі тұрғыда түсіндіреді:

- тұлғаның қажеттіліктер кешенін қанағаттандыруға арналған педагогикалық ұйымдастырылған шарттар жүйесі [5,241б.];
- білім беру міндеттері аясындағы психологиялық, әлеуметтік және ақпараттық орта;
- білім алушылардың кәсіби өзіндік санасын қалыптастыру және тұлғалық-кәсіби дамытудың ұйымдастырушылық формалары.

Бұл мәселелер бізге магистратурадағы білім беру ортасын ғылыми-педагогикалық орта тұрғысынан қарастыру қажеттілігін көрсетеді. Осыған байланысты магистратураданың білім беру үдерісіндегі ақпараттық оқу-

тәрбие, зерттеу ортасы деп, біз магистранттардың оқу-танымдық және зерттеу іс-әрекетін табысты ұйымдастыруға ықпал ететін, ақпараттың сапалық ауқымын қамтамасыз ететін, психологиялық-педагогикалық шарттар жүйесін түсінеміз.

Ғылыми-педагогикалық іс-әрекет мұнда оқу-тәрбие үдерісін бірыңғай жүйеге кіріктіретін жағдай тұрғысынан қарастырылады. Соның нәтижесінде тұлғаның дамуы, магистратураның білім беру үдерісіне қатысушылардың педагогикалық және зерттеуші құзыреттіліктерінің дамуы жүзеге асады. Сол себепті ақпараттық оқу-тәрбие, зерттеу ортасы білім беру үдерісінің барлық қатысушыларының тиімді өзара әрекеттестігінің бірыңғай кеңістігін қамтамасыз етуі қажет.

Қазіргі кезеңде магистратураның ақпараттық оқу-тәрбие, зерттеу ортасындағы негізгі тірек болып табылатын белсенді іс-әрекетінің педагогикалық және зерттеу жұмысын дамытудың негізіне айналған кезінде, білім берудің негізгі және бірыңғай мақсатындағы білімдер білім алушылардың тұлғасын дамыту құралына айналады.

Осы тұрғыдан жалпы ғылыми әдіснамалық білімдерді қалыптастырудың қажеттілігі туындайды. Өйткені магистрлік даярлықтың ерекшеліктеріне сүйеніп, магистранттардың әдіснамалық білімін оларды даярлаудың инвариантты құрамдасы тұрғысынан қалыптастырудың қажеттілігі негізделетін болады.

Ғылыми-педагогикалық іс-әрекеттің жалпы-ғылыми әдіснамалық білімдерін меңгерту үдерісі магистранттардың әдіснамалық зерттеуші білімдерін қамтамасыздандырады.

Магистранттардың ғылыми-педагогикалық білімін меңгерудегі саналы ұғынылған қызығушылығы, олардың білімді тұрақты меңгерудегі және практикада қолданудағы белсенділігі, магистранттардың даярлау бағдарламасына зерттеу міндеттері мен тапсырмаларын кең қолдануды енгізу есебінен жүзеге асырылады. Бұл келесі деректермен негізделеді:

а) міндеттің дидактикалық мәртебесі мақсат пен оған жетудің құралдарының диалектикалық бірлігін сипаттайды: бір жағынан, міндет — бұл мазмұнды ұсынудың формасы, ал екінші жағынан — белсендіру, басқару мен өзін-өзі басқару, ұйымдастыру және өзін-өзі ұйымдастыру, диагностика және өзіндік диагностика тәсілі және т.б.)

б) міндет іс-әрекеттің алуан түрлі типтерінің негізін қалайтын буын болып саналады, ол оқытушыға білім алушылардың ғылыми-педагогикалық іс-әрекетін болжау мүмкіндігін ұсынады, нәтижесінде магистранттардың кәсіби мәнді сапаларын дамытуды тиімді басқару мүмкіндігін ұсынады және т.б.).

Зерттеу барысында магистранттардың кәсіби мәнді сапаларын дамыту үдерісінде жүзеге асырылатын, бірте-бірте күрделенетін зерттеу міндеттері мен тапсырмаларды анықтадық:

1) педагогикалық-зерттеушілік — білімді бекітуге; ақпарат көздерінің мәселесін шешуге үшін қажетті салыстырмалы талдауды жүзеге асыратын

біліктер мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Практикалық маңыздылық тануда, саналы ұғынуда, есте сақтауда көрініс табады.

2) зерттеушілік-логикалық – шешу алгоритмі таныс емес, аталған міндеттерді шешуде талдау, салыстыру, жалпылау және т.б. логикалық процедуралар негізге алынады.

3) зерттеушілік-эвристикалық міндеттер — шешу алгоритмі таныс емес, аталған міндеттерді шешуде болжамды ұсынумен, аналогты немесе талқылаудағы аналогияны іздеумен және қолданумен байланысты эвристикалық процедуралар болып табылады.

Бірінші, екінші деңгейдегі міндеттер әртүрлі оқу пәндерін оқыту барысында шешіледі, сонымен бірге педагогикалық және зерттеу практикасынан өту кезінде шешіледі; үшінші деңгейдегі міндеттер – магистрлік диссертацияны жазу бойынша ғылыми-зерттеу жұмысының барысында шешіледі.

Бұдан басқа, ақпараттық-зерттеу ортасының қажетті шарттарының бірі ретінде, магистрлерді ғылыми-зерттеу және ғылыми-педагогикалық іс-әрекетке даярлау үдерісін әдістемелік қолдау алынады. Магистранттарды кәсіби даярлаудың оқу үдерісін әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдірудің қажеттілігі туралы тұжырымның сенімділігі, заманауи оқулықтар мен жаңа буындағы ғылыми-әдістемелік әдебиеттің жеткіліксіздігімен анықталады, атап айтсақ, жоғары оқу орнынан кейін даярлау талаптарына сәйкес келетін оқу-әдістемелік құралдардың жеткіліксіздігімен нақтыланады. Әдістемелік қолдауға біз даярлау бағыты бойынша оқу-әдістемелік кешендерді жатқызамыз (жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты, білім беру бағдарламасы, оқу жоспары, оқу үдерісінің кестесі) және даярлау пәндері бойынша (оқу-әдістемелік кешендер, оқулықтар, зертханалық жұмыстарды, практикалық сабақтарды өткізу, курстық, бітіруші біліктілік жұмыстарын жазу бойынша өзіндік жұмысты ұйымдастыру, практикадан өту бойынша әдістемелік құралдар).

Аталған шартты жүзеге асыру, магистранттардың зерттеу іс-әрекетіне теориялық және практикалық даярлығын қалыптастыруға, педагог-зерттеушінің кәсіби мәнді сапаларын дамытуға, зерттеу міндеттерін тиімді орындауға, магистранттарды ғылыми-педагогикалық іс-әрекетке даярлауды әдістемелік қолдауды қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Магистранттардың кәсіби мәнді сапаларын дамыту моделінің тиімді қызмет етуінің бірінші шартын жүзеге асыру тәсілдері келесі үлгіде:

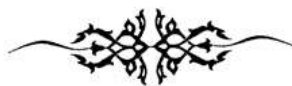
- элективті курсты құрастыру және ендіру;
- әртүрлі деңгейдегі, бірте-бірте күрделенетін зерттеу міндеттерін шешу;
- зерттеу және ғылыми-педагогикалық практиканы ұйымдастыру бағдарламасы, магистерлік диссертацияны даярлау және қорғау бойынша оқу-әдістемелік құралдарына толықтырулар енгізу.

Осылайша, магистранттардың кәсіби даярлығының барлық кезеңдерінде ақпараттық оқу-тәрбие, зерттеу ортасына ендіру, магистранттардың теориялық және практикалық зерттеу іс-әрекетінің бірлігін қамтамасыз етуге

ықпал етеді, оқытудың әрбір сатысында магистранттардың білімдері мен біліктерін міндетті түрде бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді, олардың тұлғалық сапаларын қалыптастыруды жүзеге асырады. Мұнда қойылған міндеттерді шешудің табыстылығына, оқытудың инновациялық технологияларын қолдану арқылы, магистранттардың ғылыми-педагогикалық іс-әрекетін белсендіру негізінде жетуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баширова Ж.Р. Развитие университетского образования в аспекте подготовки преподавателя высшей школы. - Алматы, 2016.
2. Жайтапова А.А. Научно-методическое обеспечение профессионального роста учителей на этапе перехода к модели образования, ориентированного на результат. - Алматы, 2014.
3. Сайлыбаев Б. Үздіксіз кәсіби-педагогикалық білім беру жүйесінде мұғалімдер даярлауды сабақтастықпен басқарудың ғылыми негіздері: пед. ғыл.док. ... автореф. – Түркістан, 2015.
4. Арынов К.Т. Проблемы устойчивого развития непрерывного образования: поиски решений //Билим - Образование. -2014.
5. Атыханов А. Актуальные вопросы научно-педагогических кадров высшей квалификации в системе высшего образования Казахстана //Актуальные проблемы высшей школы. - 2016.

УДК 37

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПЕДАГОГЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ

Ботабаева Адеми Еркебаевна
Педагогика ғылымдарының кандидаты

Нишанова Жұлдыз Тәжібайқызы
«БВ01701-Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша
оқитын студент

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Тараз қаласы**

Аннотация: Мақалада заманауи қазақ тілі педагогі жұмысының негізгі бағыттары туралы айтылған. Педагог бойында адамзатқа тән барлық жақсы қасиеттер шоғырланса, онда ол нағыз ұстаз атанады. Білікті, білімді педагог атану үшін ұзақ, еңбекке толы жылдар мен қажырлы талпыныс, ізденіс керек.

Кіліт сөздер: оқушылар, қазақ тілі, әдебиеті, педагог, білікті, білімді педагог, «Педагог» кәсіптік стандарты.

Аннотация: В статье рассказывается об основных направлениях работы педагога современного казахского языка. Если в педагоге сконцентрированы все хорошие качества, присущие человечеству, то он становится настоящим учителем. Чтобы стать квалифицированным, образованным педагогом, нужны долгие трудовые годы и кропотливые усилия, поиск.

Ключевые слова: учащиеся, казахский язык, литература, педагог, квалифицированный, образованный педагог, профессиональный стандарт «Педагог».

Abstract: The article discusses the main directions of work of a modern teacher of the Kazakh language. If all the best qualities inherent in humanity are concentrated in a teacher, then he becomes a real teacher. To become a qualified, educated teacher, it takes many years of hard work, hard work, search.

Keywords: students, Kazakh language, literature, teacher, qualified, educated teacher, professional standard «Teacher».

Қазақ тілі еліміздің мемлекеттік тілі, оның мәртебесі жоғары болуы маңызды. Бұл туралы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев бүгін Қазақстан халқы Ассамблеясының «Әділетті Қазақстан: бірлік, тұрақтылық, даму» атты 32 сессиясындағы баяндамасында: «Барлық азаматтың мемлекеттік тілді меңгеру мәселесі саясатымыздың стратегиялық бағыты болып қала береді. Қазақ тілі – азаматтық интеграцияның тиімді құралы, мәдени-рухани тұтастықтың жарқын көрінісі. Сондай-ақ қазақ тілі ғылыми прогресс пен білімнің озық жетістіктеріне жол ашатын құралға айналуы керек. Бұл – тек салалық министрліктердің ғана емес, бүкіл қоғам болып шешетін тарихи міндет. Осы ретте асыра сілтеушілік пен даңғазалыққа жол бермей, парасатты әрі дәйекті түрде әрекет еткен жөн. Мемлекеттік тілді оқымаған және тиісті деңгейде меңгермеген азаматтар тіл білмегені үшін қысым көрмеуге тиіс. Сонымен қатар біздің қоғамда мемлекеттік тілді үйрену, оны білуге ұмтылу қалыпты жағдайға айналуы қажет. Қазақ тіліне сұраныс артқанда ғана ол көпшілік кең қолданатын тіл болады. Түптеп келгенде, бірнеше тіл білу – әр адамның мәдениеттілігінің белгісі. Ал мемлекеттік тілді, әсіресе ана тілін, яғни қазақ тілін білу – қандай да бір азаматтың мәдени өресі, азаматтық жауапкершілігі қаншалықты биік екенін білдіреді. Сондай-ақ қаншалықты патриот екенін көрсетеді. Жалпы, мемлекеттік тіл төңірегінде оң көзқарас ұстану қажет. Тіл мәселесіне қатысты барлық пікірталас этникалық емес, азаматтық және саяси сипатқа ие екенін түсіну маңызды» [1] деп баса айтып өтті.

Осыған орай, қазіргі білім беру саласында әлеуметтік-педагогикалық және ұйымдастыру тұрғысынан алғандағы басты мәселе – білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді, жаңа әдістерін іздестіру, оларды жүзеге асыра алатын болашақ педагогтерді даярлау. Себебі, өскелең ұрпаққа білім беріп, тәжірибе бөлісіп, бағыт-бағдар, жол көрсету – педагогтердің міндеті [2].

Бұл орайда, 2022 жылы мақұлданған «Қазақстан Республикасының педагогикалық білім беруді жаңғырту тұжырымдамасында» [3] педагогтерді әзілеуде ұстанатын басым бағыттар келтірілген, оларға тоқталып өтсек. «Педагогикалық білім берудің әлеуетін күшейту» (ҚР БҒМ) жобасы шеңберінде әзірленген педагогтерді даярлаудың 30 білім беру бағдарламасын іске асыру ұсынылады, олардың негізгі міндеттері: Педагогтердің кәсіби құзыреттерін қайта бағалау және толықтыру; педагогикалық білім берудегі және түлектердің бейіндеріндегі орта білім берудің жаңа тәсілдерін көрсету; бастауыш және орта білім беру талаптарына сәйкестігі болып табылады. Болашақ маманды даярлаудағы тәрбиелік аспект білім беру кеңістігінің (ББК) кәсіби бағыты арқылы шешіледі. ББК-де дәстүрлі кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттермен қатар кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттер (КМТҚ) жаңа бейімделгіш көшбасшылық сұранысқа ие. Педагог-бейімделгіш көшбасшының өмірлік маңызды жоспарларын қанағаттандыруға ықпал ететін дамыған қасиеттері мен сапалары бар: табысты, бәсекеге қабілетті және сұранысқа ие болу; командада табысты жұмыс істеуге, кәсіби және жеке өсу стратегиясы мен бағдарламасын құруға қабілетті» болуы қажет деп атап өтілген.

Ал, «Педагог» кәсіптік стандартында: «Педагогтің міндетті сапасы білім алушының тұлғасына қатысты көрінетін гуманизм болып табылады.

Педагогтің сенімдері мен көзқарастары азаматтарды болашақтың көзқарасына сәйкес тәрбиелеуде және өздерінің құндылықтары мен қатынастарын қалыптастыруда көрінеді.

Педагогикалық іс-әрекетке дайындық педагогикалық білім мен білік, білім беру және этикалық нормалар кешенінің болуымен көрінеді.

Педагогтің еңбек қызметін бағалау білім беру қызметін жүзеге асыру және оны басқару үшін педагогикалық техниканы игеруде, тәрбие мен оқытудың жоғары деңгейде көрінетін педагогикалық шеберлік деңгейін анықтайды.

Педагог өз қызметі барысында үнемі кәсіптік білімі мен құзыреттілігін кеңейтеді және байытады, білім беру инновацияларын жасайды және енгізеді» делінген [4. 2 б.].

Педагог – әлемдегі ең қастерлі мамандықтардың бірі. Педагог бойында адамзатқа тән барлық жақсы қасиеттер шоғырланса, онда ол нағыз ұстаз атанады. Білікті, білімді педагог атану үшін ұзақ, еңбекке толы жылдар мен қажырлы талпыныс, ізденіс керек. Педагог болу оңай шаруа емес, оның ішінде ағылшын тілінен нағыз маман болуда екі есе қажырлы еңбек қажет. Қазіргі қоғамдағы педагогтің міндеті ғылым мен техниканың қарқынды дамып келе жатқан заманда өмір сүруге икемді, қоғам пайдасына қарай өзін - өзі толық жүзеге асыруға дайын, білімді, шығармашылыққа бейім, құзыретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру.

Алғашында педагог жас шәкірт шағында қазақ тілін үйреніп жетік меңгеруі керек, одан соң білгенін өз шәкірттеріне түрлі педагогикалық әдіс-тәсілдерді қолданып, оның санасына жеткізуі тиіс. Педагогтің қажырлы ізденіс туралы көптеген ғұлама ағартушылар, ғалымдар мен ақын-жазушылар өз еңбектерінде айтып келеді. Тіл білу туралы Шәкерім Құдайбердиев еңбегінде: «Қанша тіл білсең, сонша рет адамсың» деп келтіреді. Демек, ағартушымыз жаңа тіл үйренген тұлғаны тағы бір жаңа адам санатына дейін көтеріп отыр, яғни қазіргі бәсекелестік заманда үш тілді қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жетік білген тұлға үш адам болғаны да.

Қазақ тілінен оқушыларға сабақ беру үшін, сол тілде ойлай алатын, мүдірмей сөйлей алатын және оқушыларына ол тілдің қыр-сырын түсіндіре алатын нағыз педагог болсаң ғана білімді ұстаз санатына көтеріліп биік мәреге жеткендей күйде боласың. 21-ші ғасырдың заманауи педагогі болуы үшін келесідей сапалық көрсеткіштерді игеруі маңызды, атап айтсақ:

- қазақ тілін жетік меңгеруі;
- қазақ тілі мен әдебиетінен оқушыларға түрлі педагогикалық әдіс-тәсілдерді қолданып, түсіндіре білуі;
- оқушылардың психологиясын түсінуі;
- оқушылардың жас және дербес ерекшеліктерін ескеруі;
- қазақ тілі мен әдебиетінен оқушыларға түсіндіру барысында инновациялық педагогикалық технологияларды тиімді қолдана алуы;
- қазақ тілін оқушыларға үйретуде ақпараттық коммуникативтік технологияларды пайдалана алуы;
- заманауи оқыту платформарында жұмыс істей алуы;
- біліктілігін үздіксіз көтеріп отыруы;
- ғылыммен айналысып, ғылыми мақалалар мен оқу-әдістемелік еңбектерді жарыққа шығаруы;
- дарынды оқушыларды қазақ тілі мен әдебиетінен түрлі байқаулар мен олимпиадаларға қатыстыра алуы;
- қазақ тілі мен әдебиетінен оқушыларға сабақ берумен қатар, сынып жетекшінің қызметін қатар атқаруы;
- мектепке қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс беретін жас мамандарға білгенін үйретуі;
- оқушылардың ата-аналарымен жақсы қарым-қатынас орната алуы;
- ағылшын тілі сабағынан өтетін түрлі сайыстар мен байқауларға қатысып, өзін жетілдіріп отыруы;
- жаңадан жарық көрген қазақ тілі мен әдебиетінен оқу-әдістемелік құралдар, оқулықтар, оқу құралдары мен электронды оқулықтарды үзбей оқып отыруы;

- жаңадан жарық көрген заң құжаттарымен танысуы;
- қазақ тілі мен әдебиеті сабағынан оқушыларға видео сабақтар түсіруі;
- білікті әріптестерінің сабақтарына қатысып, тәжірибе алмасуы мен тәжірибе жинақтауы;
- қазақ тілі мен әдебиеті бойынша біліктілік санаттарын белгіленген тәртіпке орай, көтеріп отыруы;
- «Қазақ тілі мен әдебиеті» немесе «Педагогика және психология» білім беру бағдарламалары бойынша 2 жылдық магистратураны аяқтауы;
- мектебінде қазақ тілі мен әдебиеті сабағы бойынша педагогтер мен оқушыларға арнап семинарлар мен байқауларлар ұйымдастыруы;
- Біліктілік санатын көтеру үшін Ұлттық біліктілік тестілеу бойынша өтетін санатына орай, тест тапсыруы.

Міне, осындай қажырлы ізденіс пен еңбек қана «21-ші ғасыр педагогі» деген атақты алып жүруіне ықпал етеді. Қорыта келе, «Қазақ тілі мен әдебиетінен» бакалавр бойынша білім беру бағдарламасын бітіріп, жоғарыда берілген сапа көрсеткіштерін қалыптастыра алмай, яғни ағылшын тілінен сабақ бере алмай, мамандығын ауыстырған қаншама мамандар бар. Абай атамның сөзімен айтқанда: «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға» дегендей, демек, қазақ тілі мен әдебиетінен педагогі білгенін оқушыларға жалықпай үйретіп, оның санасына жеткізгенде ғана еңбегінің нағыз жемісін көреді, ілтипатқа бөленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. [Тоқаевтың Қазақстан халқы ассамблеясында сөйлеген сөзінің толық мәтіні жарияланды. <https://kaz.nur.kz/politics/2018559-toqaevty-n-qazaqstan-xalqy-assambleyasyn-da>. 2024 ж.](https://kaz.nur.kz/politics/2018559-toqaevty-n-qazaqstan-xalqy-assambleyasyn-da)
2. Ботабаева А.Е. Жоғары мектеп педагогикасы: Магистранттарға арналған оқулық: – Алматы: 2023. – 271 бет.
3. Қазақстан Республикасының педагогикалық білім беруді жаңғырту тұжырымдамасы. – Астана, 2022. – 22 б.
4. «Педагог» кәсіптік стандарты. – Астана, 2022. - 55 б.

ӘӨЖ 376

АКАДЕМИК НҰРҒАЛИ САРЫБЕКОВ – ҚАЗАҚСТАНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ НЕГІЗІН ТҰҢҒЫШ ҚАЛАУШЫ

Бөлеев Қалдыбек, педагогика ғылымдарының докторы, Ұлттық Білім Академиясының академигі, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты «Жалпы педагогика» кафедрасының профессоры

Кушеров Несіпбай, педагогика ғылымдарының кандидаты, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты «Жалпы педагогика» кафедрасының доценті

Аңдатпа: Мақалада академик Нұрғали Сарыбековтың 90 жылдығы, ұлы тұлғалардың өмір жолы мен шығармашылығы арқылы жас ұрпақтың, әсіресе қазақ жастарының ұлттық санасының қалыптасуына ықпал ету қарастырылған.

Кілт сөздер: бақыт, мінезділік, қара сөз, экологиялық педагогика, экологиялық тәрбие.

Аннотация: В статье рассматривается 90-летие академика Нургали Сарыбекова, содействие становлению национального сознания молодого поколения, особенно казахской молодежи, через жизненный путь и творчество великих людей.

Ключевые слова: счастье, характер, слово назидание, экологическая педагогика, экологическое воспитание.

Abstract: The article examines the 90th anniversary of academician Nurgali Sarybekov, the promotion of the formation of national consciousness of the younger generation, especially the Kazakh youth, through the life and work of great people.ii

Keywords: happiness, character, the word edification, environmental pedagogy, environmental education.

Елімізде 2020 жылдан бастап қазақ жерінен шыққан ұлы тарихи тұлғаларымыздың мерейтойлары кең көлемде өткізілуде. Мысалы, әмбебап-ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдығы, хакім Абайдың 175 жылдығы, тұңғыш ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсариннің 180 жылдығы, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың 150 жылдығына арналған мерейтойлар өткізіліп, көптеген ғылыми конференция ұйымдастырылды. Міне сондай мерейтойдың бірі бүгін академик Нұрғали Сарыбековтың 90 жылдығына арналған ғылыми-конференция. Осындай мерейтойлар өткізудің мақсаты – сол ұлы тұлғалардың өмір жолы мен шығармашылығы арқылы жас ұрпақтың, әсіресе қазақ жастарының ұлттық санасының қалыптасуына ықпал ету.

Кез келген адам «Бақытты болсам екен» деп армандайды, соған ұмтылады, соның жолында еңбек етеді. Неге? Сонда: «Бақыт деген не?», «Қалай бақытты жетуге болады?» деген сұрақтар туындайды.

Бұл сұрақтардың жауабын жоғарыда аттары аталған ұлы тарихи тұлғалар іздеген, тапқан, шығармалар жазған. Сөйтіп олар бақытты болудың ілімдерін, яғни «Бақыт формулаларын» жасаған. Сол формулаларға қысқаша ғана шолу берейін.

1. Әмбебап-ғалым Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «бақыт жайында», «Бақытқа жету жолдары» атты трактаттарында: Бақыттың мәні, кім бақытты, бақытқа қалай жетуге болатыны туралы былай деген [1]:

а) «Бақытты болудың мәні – парасаттылықта, әркімнің өз алдына ізгілікті мақсат қоя білуінде, ... адамның өз міне-құлқын, іс-әрекетін ерікті түрде, ізгілікке бағыттап, өзгертіп отыруында»;

ә) «Мінезділік – бақытты болудың басты шарттарының бірі. Кейбір адамдар қолдағы бақытынан оп-оңай айырылып қалады, тіпті бақытсыздыққа ұшырапта қалады. Оны мұндай күйге түсіретін – оның нашар мінезі».

Әл-Фараби бабамыз сонымен қатар, «Кім бақытты?», «Бақытқа қалай жетуге болады?» деген сұрақтарға ол; төрт адам бақытты: біріншісі – мінезі жақсы адам – бақытты, өйткені, ол бүкіл халыққа – үлгі, өнеге; екіншісі – шын ғалым бақытты, өйткені, оның ашқан ғылыми жаңалығы халықтың өмірі мен тұрмысын жөндеуге және санасын ізгілендіруге жәрдем етеді; үшіншісі – ақылды адам бақытты, өйткені, ол кез келген мәселені терең ойға салып, оны нәтижелі шешеді; төртіншісі – білімді адам бақытты, өйткені фарабише: «Шын бақытқа жету үшін адам өзін үнемі жетілдіріп отыруына тиіс, тек ізденіс білімнің арқасында ғана адам шын бақытқа ие болады, білім – адамды кемелдікке жеткізеді». Міне осылай Әбу Насыр өзінің «Кемел адам» ілімін, яғни «Кемел адам» формуласын жасаған.

2. Бүкіл өмір жолын сопылық ілімге арнаған ғұлама Қожа Ахмет Ясауи өзінің «Диуани хикмет» (Ақыл кітабы) атты еңбегінде «Адам бақытқа жету үшін төрт жолдан өту керек. Олар шарифат, тариқат, мағрипат, хақиқат. Осы баспалдақтардан сүрінбей өткен адам ғана Алланың сүйген құлы – дана ақылды болады» [2] деп, өзінің «Дана адам» формуласын жасаған.

3. Ұлы ойшыл хакім Абай өзінің қара сөздері мен өлеңдері арқылы «Толық адам» ілімін, яғни «Толық адам» формуласын жасаған.

Абай қалай адам болуға болады, оның қандай қасиеттері бар, нағыз адам кім, адам қалай толық болады? деген сұрақтарға [3]:

а) 38 қара сөзінде: «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты – адам болады»;

ә) «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңінде: «Адам болам десеңіз, бес нәрсеге асық бол – талап, еңбек, терең ой, қанағат, рахым ойлап қой; бес нәрседен қашық бол – өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ»;

б) 37 қара сөзінде: «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; Адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі – нағыз адам боласың»;

в) Абай өзінің «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» деген өлеңінде: «Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», ал ол «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» атты өлеңінде: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» деген.

Міне осылайша ұлы ағартушы Абай өзінің «Толық адам» ілімін, яғни «Толық адам» формуласын жасаған. Осы формуланы игерген адам ғана бақытты болады.

4. Қазақтың тұңғыш ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсарин өзінің «Қазақ хрестоматиясы» және «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбектерінде [4]: «Балаға діни білім және адамгершілік қасиеттерді қалыптастыратын ғылыми білім беру керек» деп, өзінің «Рухани-адамгершілік» формуласын жасаған еді.

5. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов өзінің қоғамдық өмірі, педагогикалық және әдістемелік еңбектерінде: Ұлттық мемлекет құру, ұлттық мектеп ашу, онда ұлттық білім беру арқылы» [5] деп, ол «Ұлттық тәрбие беру» формуласын жасаған.

6. Бүгінгі мерейтой иесі академик Нұрғали Сарыбеков өзінің ой-толғамдарының қорытындысы ретінде «Өмір формуласын» жасады. Ол формуланың мәні туралы профессор былай деген [6]: «Өмір формуласы: Адам болу + маман болу + аман болу = ӨМІР». Бұл формуланың нәтижесі адамның толық бақытты болуы. Ол үшін үш түрлі шарттың орындалуы қажет. Олар: адам болу, маман болу, аман болу. Мұндағы әрбір сөздің астарлы ғылыми-педагогикалық мәні бар. Бұл шарттар орындалса ғана адам толық бақытты болады».

Бүгінгі таңда әлемде 15 000-нан астам ғылыми пән, яғни ғылым салалары бар. Сондай ғылым салаларының бірі – XIX ғасырдың екінші жартысында яғни 1866 жылы пайда болған экология ғылымы. Экология ғылымының негізін қалаған неміс ғаламы жаратылыстанушы - Эрнест Геккель. Ол «Экология – бұл адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын зерттейтін ғылым» деген анықтама берді. Экология – кешенді, бірнеше бағыттары бар ғылым. Солардың ішінде экологиялық білім мен тәрбие беру, солар арқылы экологиялық мәдениетті қалыптастыру мәселелерімен айналысатын «экологиялық педагогика» деген жаңа ғылым саласы бар. Оны XX ғасырдың соңында растовтық ғалым педагогтар ашып «Экологическая педагогика и психология» атты оқу құралаын шығарды. Онда: «*Экологиялық педагогика – табиғатты қорғауға, оның ресурстарын тиімді пайдалануға жеке тұлғаны тәрбиелеудің заңдылықтарын зерттейтін педагогиканың саласы*» [7] деген анықтама берілген.

Ал Қазақстанда экологиялық педагогиканың негізін тұңғыш қалаған профессор Нұрғали Сарыбеков. Бұл тұжырымды мен 2004 жылы академиктің 70 жылдығына арналған «Экологиялық педагогиканың өзекті мәселелері» атты ғылыми-практикалық семинарда «Нұрғали Сарыбеков – Қазақстанда экологиялық педагогиканың негізін қалаушы» тақырыбында жасаған баяндамада негіздеп айттым. Баяндама семинар жинағында және республикалық ғылыми-әдістемелі «География және табиғат» атты журналдың 2004 жылғы №5 санында жарияланды [8].

Педагог-ғалым Нұрғали Сарыбеков 1968-1998 жылдары Жамбыл педагогикалық институтында қызмет жасады. Ол осы 30 жыл бойы әуелі «Табиғатты қорғау» үйірмесін, одан соң «Жастарды табиғат қорғауға тәрбиелеу» ғылыми-педагогикалық зертхананың, кейін «Экология және табиғатты қорғау ғылыми орталығын» басқарды. Орталықтың ұйымдастыруымен 23 қалалық, институттық, аудандық, облыстық, республикалық, бүкілодақтық, халықаралық ғылыми семинарлар, конференциялар мен форумдар өткізді. Орталықтың үздіксіз жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесінде жарияланған еңбектердің ұзын саны 1500-ден асты.

Академик Нұрғали Сарыбековтың 13 жеке еңбектері, 365-мақалалары отандық және шетелдік басылымдарда жарияланған [9]. Осылайша ол артына телегей теңіздей мұра қалдырды. Сол мұраны жинастыру, жүйелеу және зерттеу, онымен ғылыми сабақтастық орнату, оны жас ұрпаққа және жастарға тәлім-тәрбие беруде пайдалану – біздің парызымыз бен үлкен міндетіміз деп санаймын.

Профессор Нұрғали Сарыбековтың жеке еңбектерін атайын [9]:

1. Өз өлкенді сүй, оның табиғатын қорға. – Жамбыл, 1972.-34 б.
2. Мектеп және табиғат қорғау мен табиғи ресурстарын тиімді пайдалану мәселелері. – Жамбыл, 1973.-20 б.
3. Табиғат – тіршілік тірегі. – Алматы: Қайнар, 1974.-20 б.
4. Туған өлкенді сүйе де, оның табиғатын қорғай да біл. – Алматы: Білім қоғамы, 1974.-33 б.
5. Педагогические основы подготовки учащихся к охране биосферы. – Алма-Ата: Мектеп, 1978.-128 б.
6. Человек – друг природы. – Алматы: Қазақстан, 1984.-54 с.
7. «Экология мен табиғат қорғау негіздері» курсының бағдарламасы. – Алматы: Рауан. 1992.-21 б.
8. Педагогические основы подготовки учащихся к охране природы в системе общего среднего образования. – Жамбыл, 1993.-73 с.
9. Воспитание любви к природе. – Алматы: Рауан, 1994.-132 с.
10. Қазақ халқының табиғат қорғау дәстүрлері. – Алматы: Рауан, 1996.-53 б.
11. Применение элементов исследовательского принципа при обучении географии СССР в восьмилетней школе (на основе изучения географии Казахстана): Автор... к.п.н. – Ташкент, 1968.-20с.
12. Педагогические основы подготовки учащихся к охране природы в системе общего среднего образования: Автор...д.п.н. – Алматы, 1994.-58с.
13. Академик Нұрғали Сарыбековтың таңдамалы еңбектері. – Тараз: ХТИИ баспаханасы, 2024.-332б.

Аталған 10 жеке еңбектерге мазмұндық-ретроспектік талдау жоғарыда аталған журналдағы менің мақаламда берілген.

Сондай-ақ профессор Нұрғали Сарыбековтың экологиялық педагогика ғылымы бойынша мақалалары аудандық, облыстық, республикалық және шетелдік газеттер, журналдар мен түрлі ғылыми-конференциялардың жинақтарында жарық көрген. Сонымен қатар ол 16 рет облыстық және республикалық радиохабарлар өткізген.

Академик өз зерттеулерінің нәтижелерін облыстық, республикалық, Бүкіләлемдік, шетелдік қалаларда өткен 20-дан астам ғылыми-конференцияларда баяндап, оның аты ғылыми әлемге әйгілі болған ғалым педагог. Сонымен қатар профессор Н.Сарыбековтың ұйымдастыруымен 10-нан астам республикалық, Бүкілодақтық, Халықаралық, Бүкіләлемнің ғылыми конференциялар мен форумдар өтті. Мысалы, 1973 жылы сәуір айында Жамбыл педагогикалық институтына «Педагогикалық институттарда, училищелерде және мектептерде өлкетану және табиғатты қорғау» тақырыбына республикалық ғылыми-әдістемелік конференция өткізілді. Оған еліміздің 37 қаласынан 200 адам қатысты, ал 1992 жылы маусым айында «Халыққа білім беру жүйесінде

экологиялық оқыту және тәрбиелеу» атты мемлекетаралық ғылыми-педагогикалық және әдістемелік конференция өткізіліп, оған 300-ден аса ғалымдар ғылыми ұйымдардан, мектептерден, ЖОО-нан адамдар қатысты. Бұл конференциялар туралы педагогика ғылымдарының докторы, профессор Қадыржан Сейталиев: «Қазақстанның педагогикалық институттарының ғылыми өмірінде бұрынғы одақтық деңгейде өткен үлкен конференция болды» деп көрсеткен өзінің «Педагогика тарихы» атты оқулығында [10]. Осылайша ол Жамбыл педагогикалық институтын Одақтық көлемде танытты.

Профессор Н.Сарыбековтың ғылыми мектебі бар. Онда ғылыми-зерттеу жұмысы үш бағытта: ғылыми-теориялық, ғылыми-практикалық және ғылыми-әдістемелік бағыттарда үздіксіз жүргізіліп, сол бағыттар бойынша 1 докторлық, 9 кандидаттық диссертациялар қорғалды.

Академик Н.Сарыбековтың басшылығымен Жамбыл мемлекеттік университетінде республикада екінші болып 1997 жылы педагогика ғалымдары дәрежесін беру бойынша ғылыми диссертациялық Кеңес ашылды. Онда еліміздің әр оқу орындарынан және сол кездегі Жамбыл мемлекеттік университетінің оқытушылары өздерінің диссертациялық жұмыстарын қорғады. Мұны айтып отырғаным, қазіргі Тараздағы оқу орындарында жұмыс істеп жүрген педагог-ғалымдардың көпшілігі академик Н.Сарыбековтің «шапанынан» шыққандар.

Енді профессор Нұрғали Сарыбековті не себепті Қазақстанда экологиялық педагогиканың негізін тұңғыш қалаушы екендігін дәлелдейін. Академик Н.Сарыбековтың жоғарыда аталған телегей теңіздей педагогикалық мұрасында, яғни еңбектерінде табиғат қорғау ғылымы мен экологиялық педагогика ғылымының категориялары [6,9]:

1) Табиғат, табиғат тану, табиғат сүю, табиғатты аялау, табиғатты қорғау, табиғатты қорғауға тәрбиелеу, табиғатты қорғау білімдері, табиғатты қорғау тәрбиесі, халықтың табиғатты қорғау дәстүрлері, табиғат қорғау дәстүрлерінің тәлім-тәрбиелік мәні, табиғат қорғау ғылымы, оның қағидалары мен заңдылықтары, табиғатты қорғаудың мазмұны, табиғатты қорғауға дайындау

Міне осы ұғымдарға ол түсініктемелер мен ғылыми анықтамалар жасаған. Сол анықтамалардың бірнешеуін ғана келтірейін [6].

1) Табиғат – бұл бар дүние, болмыс, материалдық өмір, әлем кеңістігі.

2) Табиғат пен өмір егіз. Табиғат барда, өмір бар.

3) Табиғатты шартты түрде үш топқа бөлуге болады: өлі табиғат, тірі табиғат, топырақ.

4) Табиғат қорғау дәстүрлері – сан ғасырлар бойы халқымыздың еңбектенуінің арқасында өмірге келген асыл қазынасы және оның ақыл-ойының жемісі.

5) Халқымыздың табиғат қорғау дәстүрлері – жастарымызды білімді, іскер, парасатты, арлы, ұятты, иманды, табиғатқа шын мәнінде жанашыр азамат етіп тәрбиелеуге көмектеседі.

6) Халқымыздың табиғат қорғау дәстүрлерін жинақтап, жүйеге келтіріп, оқу-тәрбие жұмысында қолдану дәрежесіне жеткізсек, олардың тәрбиелік мәнін ашып, жас ұрпаққа асыл қазына ретінде ұсынып, оларға табиғат қорғау білімін беріп, оларды табиғатты аялауға, сүюге, қорғауға дайындауға болады.

7) Табиғат қорғау ғылымы – адамды табиғат қорғауға дайындайтын ғылым, ол адам баласы өз қажеті үшін табиғаттың әр түрлі қорларын пайдаланып, оны мол қазыналы қалпында келешек ұрпақтың игілігі үшін сақтап қалу жолдарын үйрететін ғылым.

8) Экология – табиғат қорғау ғылымының негізі, бұлақ-бастауы.

9) Табиғат қорғау ғылымы экология ғылымының жетістіктеріне сүйенбей, өзінің ғылыми мақсатын шеше алмайды.

10) Табиғат қорғау білімі – адамды табиғатты қорғауға дайындау үшін берілетін табиғат туралы білімдердің жиынтығы.

11) Табиғат қорғау тәрбиесі – біздің балаларымызды жан-жақты тәрбиелеудің құрамдас бөлігі, ол олардың болашақтағы өмірін анықтайды.

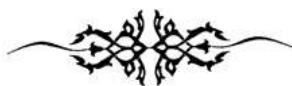
12) Біз көпжылдық үздіксіз зерттеулеріміздің нәтижесінде табиғат қорғау тәрбиенің формуласын құрдық: Э+ТҚ=ТТП, мұндағы Э – экология, ТҚ – табиғат қорғау, ТТП – табиғатты тұрақты пайдалану.

Осы ұғымдардың анықтамаларынан экологиялық педагогиканың негізгі экологиялық білім, экологиялық тәрбие және экологиялық мәдениет ұғымдары шығады. *Содан экологиялық педагогика – экологиялық білім мен экологиялық тәрбиенің заңдылықтарын зерттейтін педагогика ғылымының жаңа саласы пайда болған.*

Сонымен, профессор Н.Сарыбековтың педагогикалық еңбектері елімізде экологиялық педагогиканың пайда болуына, дамуы мен қалыптасуына қосылған үлкен қомақты үлес. Сондықтан ол Қазақстанда экологиялық педагогиканың негізін тұңғыш қалаған ғалым. Менің бұл пікірімді психология және педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик Құбығыл Жарықбаев: «Ол өзі экологиялық педагогика жолында талай- талай тер төккен кісі екендігі қорғау кезінде сөзінен жақсы белгілі болды». Ал экономика ғылымдарының докторы, профессор, академик Оразбек Қалдыбаев: «Қазақ педагогикасы мен экологиясы ұштасқан ғылымның тарихындағы жұлдызы жарық ағамыз еді», педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик Мәулен Құдайқұлов: «...докторлық диссертациясын қорғау үстінде Нұрғали Сарыбековтың зерттеуіне республика бойынша экологиялық тәрбие беру проблемасы жайында педагогикалық ғылымның жаңа саласының тұңғыш негізін қалаушы екендігіне дәлелді айғақтар келтіріп, сөйлеп жақтадым», сондай-ақ геология-минерология ғылымдарының докторы, докторы профессор, академик Әділхан Байбатша: «Елімізде экология тәрбие мен білім берудің негізін қалаған ғалымдардың бірі – Нұрғали Сарыбеков» деген пікірлер [9] менің дәлелдеген тұжырымымызды растайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбу Насыр әл-Фараби. Қайырымды қала. Бақыт болын сілтеу. – Алматы: «Мазмұндама» қоғамдық қоры, 2022. – 220 б.
2. Қожа Ахмет Иасауи. Диуани Хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993. – 262 б.
3. Абай. Абай Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – 720 б.
4. Ыбырай Алтынсарин. Қазақ Хрестоматиясы. – Алматы: Білім, 2003. – 112 б.; Ыбырай Алтынсарин. Мұсылманшылықтың тұтқасы. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 80 б.
5. Байтұрсынұлы А. шығармалары. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
6. Академик Нұрғали Сарыбековтың таңдамалы ғылыми еңбектері/ Құрастырғандар: М.Н.Сарыбеков, Қ.Н.Сарыбеков. – Тараз: ХТИИ баспаханасы, 2024. – 332 б.
7. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. «Экологическая педагогика и психология». – Ростов-на-Дону: феникс, 1996. – 480 с.
8. Бөлесев Қ. Нұрғали Сарыбеков – Қазақстанда экологиялық педагогиканың негізін қалаушы // География және табиғат. №2. – 2004. – 12-18 бб.
9. Профессор Нұрғали Сарыбекұлы (1934-1998). Биобиблиографиялық көрсеткіш. – Тараз, 2004. – 73 б.
10. Сейтқалиев Қ. Педагогика тарихы. Оқулық. – Алматы: Білім, 2008. – 416 б.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2024 жылдың қаңтар-наурыз айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДҚ (ӨӨЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРШТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. **Түйіндемеде (Резюме)** – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). **Түйіндемеде тақырып үш тілде жазылуы тиіс.** Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты **түйін сөздер** берілуі керек.

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А., Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала itii.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ «Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру» бөліміне 201 кабинетке (Желтоқсан, 69 «Б») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 8. Есепті б.т. 7
Таралымы 40 дана. Тапсырыс № 76

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 73А

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала "Вестник ІТІІ", выходящем в январе-марте 2024 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовок доклада должен быть написан прописными буквами (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая оstepененность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Резюме (Резюме) – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). В резюме тема должна быть изложена на трех языках. Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе.

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходят 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в отдел «организации научно-исследовательских работ» кабинет 201 (ул. Желтоксан, 69 «Б»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 6,2. расчетные п.л. 5,8

Тираж 40 экз. Заказ № 75

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 73А.

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII", published in January-March 2024, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation - 1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in capital letters (bold).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Summary (Summary) - in three languages (Kazakh, Russian, English) should contain a summary and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). In the summary, the topic should be presented in three languages. Keywords related to the proposed work should also be given.

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the ITII to the department of "organization of scientific research" office 201 (Zheltoksan str., 69 "B").

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. L. 6,2. calculated P. L. 5,8

Edition of 40 copies . Order No. 17

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl Avenue, 73A.